स दर्भमिति ॥ संस्तरात् आस्तरणात् । गृह्य गृहीत्वा । अस्त्रेण अस्त्रमन्त्रेण । योजयत् अयोजयत । अभिमन्त्रितवानित्यर्थः । द्विजं काकम् ॥ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अनुसृप्त इति ॥ अनुसृप्तः अनुसृतः । विविधां गतिं विविधं स्थानम् । लोककामः लोकयितृकामः । रक्षकापेक्षीत्यर्थः ॥ ॥ ३२ ॥ भगवद्व्यतिरिक्ता बान्धवा भासा न रक्षका इत्याह—स पित्रेति ॥ सः पुरुषकारभूतायामपि कृतापराधः । सः आर्द्रापराधः । पित्रा च परित्यक्तः अस्त्रक्षतिभीततया प्रथमं पितरं रक्षकं गतः तेन त्रैलोक्याधिपतिना च त्यक्तः । इन्द्रो महेन्द्रस्सुरनायको वेति तस्यासमर्थत्वोक्तेः । परित्यक्तः त्य.गोपि नापाततः बुद्धिपूर्वं त्यक्तः । त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेदिति न्यायात् । यद्वा परित्यक्तः भार्यापुत्रादिभिस्सह त्यक्तः। चकारेण माता समुच्चीयते । न केवलं हितपरेण पित्रा प्रियपरया मात्रा च परित्यक्तः । सीता नारी जनस्यास्य योगक्षेमं विधास्यतीति वरह.व.भूतायामपि

स दर्भं संस्तराद् गृह्य ब्राह्मेणास्त्रेण योजयत् ॥ स दीप्त इव कालाग्निर्जज्वालाभिमुखो द्विजम् ॥ ३० ॥ स तं
प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भं तं वायसं प्रति ॥ ततस्तं वायसं दर्भः सोम्बरेनुजगाम ह ॥ ३१ ॥ अनुसृप्तस्तदा
काको जगाम विविधां गतिम् ॥ लोककाम इमं लोकं सर्वं वै विचचार ह ॥ ३२ ॥ स पित्रा च परि-
त्यक्तः सर्वैश्च स महर्षिभिः ॥ त्रीँल्लोकान् संपरिक्रम्य तमेव शरणं गतः ॥ ३३ ॥ ॥

सापराधत्वादिति भावः । पित्रपेक्षया मातुर्वात्सल्यातिशयात्तामेव प्रथमं गच्छति स्म ततः पितरम् । पित्रा त्यागवचनान्मात्रा त्यागः सिद्ध एवेति चकारेण सूचितम् । पितृभ्यां त्यागेपि बान्धवा न त्यज्यन्ति । किं पितरौ सर्वथा त्यक्षत इति तैरपि त्यक्त इत्याह—सुरैश्च कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुग इति रामनयने रक्ते तेपि बिभ्यति हि। एवं पूर्वसजातीयैस्त्यक्तत्वेपि परिगृहीतपक्षिरूपसजातीयैः किं त्यक्त इत्यपेक्षायां तथेत्याह—चकारेण। पक्षिणोपि प्रयाचन्ते सर्वभूतानुकम्पिनमिति पक्षिणामपि शरण्यत्वात् । स्वनायकगरुडस्वामित्वाच्च पक्षिभिरपि परित्यक्तः । स महर्षिभिः। पित्रादिबन्धूनामरक्षकत्वेपि आनृशंस्यप्रधाना महर्षयो रक्षिष्यन्तीति गतः । तैरपि प्रकामं दूरदर्शिभिः परित्यक्तः । आनृशंस्यविषयव्यवस्थास्तीति तैस्त्यक्त इत्यर्थः । एतदङ्गीकारे वयमपि संसर्गदोषेण नश्येम । अस्माभिस्त्यागेऽनन्यगतिकत्वाद्राम एनं स्वीकरिष्यतीति तैस्त्यक्तः । महर्षिभिः

यो विष्णुं सततं द्वेष्टि तं विद्यादन्त्यरेतसमिति विष्णुद्वेषेण चण्डालत्वात् । चण्डालः पक्षिणां काक इत्युक्तेश्च । चण्डालो नास्मद्वाटमागच्छेदिति त्यक्तः । एवं रक्षकान्तरादर्शनान्नष्टगजो घटमप्यन्वेषत इति न्यायेन स्वैरविवृतद्वारान्सर्वान् गृहान् गत इत्याह—त्रीन् लोकान् संपरिक्रम्य परिक्रम्य एतदेव नवकृत्वो गतः । संपरिक्रम्य गृहस्थैरविज्ञाततया कवाटमूलेषु लीनश्चेत्यर्थः । अपि कदाचित् कृपैषामुत्पद्येतेति मत्वा पुनः पुनर्गत इत्यर्थः । अमुं निष्कास्य कवाटबन्धनं सर्वैः कृतमित्यर्थः । ततः किं कृतमित्यत्राह—तमेव शरणं गतः । रक्षकत्वेन प्राप्तापेक्षया हिंसकत्वेन स्थितस्य मुखमेव शीतलमित्यवस्थितः । अतस्तमेव शरणं गतः । यदि वा रावणस्स्वयमित्येवं स्थितो हि रामः तमेव सर्वलोकशरण्यमेव तमेव दोषो यद्यपि न त्यजेयमिति स्थितम् । शरणं गतः निवासं गतः । न तूपायतया गतः । निवासवृक्षः साधूनामित्युक्तेः ॥ ३३ ॥

स तं निपतितं भूमौ शरण्यः शरणागतम् ॥ वधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत् ॥ ३४ ॥
न शर्म लब्ध्वा लोकेषु तमेव शरणं गतः ॥ ३५ ॥ परिद्यूनं विषण्णं च स तमायान्तमब्रवीत् ॥
मोघं कर्तुं न शक्यं तु ब्राह्ममस्त्रं तदुच्यताम् ॥ ३६ ॥ हिनस्तु दक्षिणाक्षि त्वच्छर इत्यथ सोऽब्रवीत् ॥
ततस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम् ॥ दत्त्वा स दक्षिणं नेत्रं प्राणेभ्यः परिरक्षितः ॥ ३७ ॥

स तमिति ॥ सः रक्षणैकस्वभावः । तं प्रातिकूल्यैकनिरतं भूमौ निपतितं देवजातितया भूमिमस्पृशन्नपि भूमौ पतितं भूमौ दुष्पुत्रं पितरि शिक्षमाणे स यथा मातुः पादयोः पतति । तथापतत् । शरण्यः सर्वावस्थास्वपि शरणवर्णार्हः शरणागतम् अनन्यगतिकतया स्वमुपागतम् वधार्हमपि रामसिद्धान्तेनापि वधार्हम् । काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत्कुलोचितस्वभावेन रक्षितवान् । कृपया अस्मदाद्यारब्धं कार्यं प्रबलकर्मणा न समाप्यते । तथा तेनारब्धमपि कृपया न पूर्यत इति भावः ॥३४॥ न शर्मेत्यादि ॥ परिद्यूनं परितप्तम् । तदुच्यतामित्यनन्तरम् । हिनस्तु दक्षिणाक्षि त्वच्छर इत्यथ सोऽब्रवीदित्यर्थमनुसन्धेयम् ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ तदुच्यतामिति प्रश्नानन्तरं हिनस्ति स्म स दक्षिणमिति वचनादक्षलक्ष्यत्वेन दक्षिणाक्षिप्रदानपरं प्रतिवचनम् काकेन कृतमित्यवगम्यते ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स रामायेति ॥ दशरथाय स्वर्लोकस्थतया पूर्वमेव मित्रभूताय ॥ ३८ ॥ मत्कृत इति ॥ समुदीरितं प्रयुक्तम् । हरत् अहरत् ॥ ३९ ॥ स इति ॥ सः परदुःखं दृष्ट्वा न सहामहे इत्युक्तवान् । त्वं महोत्साहः एतदनुष्ठानपर्यन्तं कुर्वन् मयि अत्यन्तदुःखितायां कृपां परदुःखासहिष्णुत्वम् प्रकाशयितुमर्हसि । नरोत्तम एवं न करोषिचेत्तव नरोत्तमत्वस्य हानिरेव स्यात् । तस्मादेतद्वचनमनुष्ठानपर्यन्तं कृत्वा मां जीवयित्वा तव नरोत्तमत्वं परिपालयेति भावः । अनाथा इव अनाथेव । आर्षो गुणाभावः । आनृशंस्यं परो धर्मः । नावारोपणानन्तरं वेतनाभ्यर्थनवत्संश्लेषदशायां तवात्यन्ताभिमतो धर्मः क इति मया पृष्टे परदुःखं चेत्तदसहिष्णुत्वमेव परमो धर्म इति ममाभिमतं तथैव मत्स्वभाव इति त्वया रह-

स रामाय नमस्कृत्वा राज्ञे दशरथाय च ॥ विसृष्टस्तेन वीरेण प्रतिपेदे स्वमालयम् ॥ ३८ ॥ मत्कृ-
ते काकमात्रे तु ब्रह्मास्त्रं समुदीरितम् ॥ कस्माद्यो मां हरत्त्वत्तः क्षमसे तं महीपते ॥ ३९ ॥ स कुरुष्व
महोत्साहः कृपां मयि नरर्षभ ॥ त्वया नाथवती नाथ ह्यनाथा इव दृश्यते ॥ ४० ॥ आनृशंस्यं परो
धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुतः ॥ ४१ ॥ जानामि त्वां महावीर्यं महोत्साहं महाबलम् ॥ अपारपारमक्षो-
भ्यं गाम्भीर्यात्सागरोपमम् ॥ भर्तारं ससमुद्राया धरण्या वासवोपमम् ॥ ४२ ॥ एवमस्त्रविदां श्रेष्ठः
सत्यवान्बलवानपि ॥ किमर्थमस्त्रं रक्षःसु न योजयति राघवः ॥ ४३ ॥ ॥ ॥

स्योद्भेदनं कृतम् । त्वत्त एव न तु दूतमुखेन मया श्रुतः । इदं श्रवणमात्रपर्यवसायि जातं न त्वनुष्ठानपर्यवसायीति रामं पृच्छेति भावः । एवं पृच्छन्त्याः सीतायाः प्रत्युत्तर दिशतो रामस्य च कोभिप्राय इति चेदुच्यते । एतस्य संश्लेषस्य विच्छेदो भवति चेत् किं करिष्यामीति कातरतया पृष्टवती । सोपि मद्विरहक्लेशेन ताम्यन्तीं त्वां न कदाचिदपि पश्येयमित्युक्तवान् । अयमर्थोप्यरण्यकाण्डे अप्यहं जीवितं जह्यामिति श्लोकप्रघट्टिकादौ दर्शितः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ जानामीति ॥ अपारपारं दुरधिगमपारम् । असीममित्यर्थः । दुरधिगमगुणसीममित्यर्थो वा ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ जानामीति ॥ अपारपारं " पार, कर्मसमाप्तौ " इति धातोर्निष्पन्नत्वादत्र पारशब्देन कर्मसमाप्तिरुच्यते । अपाराः

पाराः कर्मसमाप्तयो यस्य स तथोक्तः । निरवधिकापदान इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ न नागा इति ॥ प्रतिसमाधितुं प्रतिबद्धुम् ॥ ४४ ॥ तस्येति ॥ संभ्रमः भाववृत्तिः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ यदि ताविति ॥ उपेक्षतः उपेक्षेते । यदि तौ । संगताविति शेषः ॥ ४७ ॥ ममैवेति ॥ समर्थौ विरोधिवर्गमुन्मूल्य मद्रक्षणानुगुणशक्तिमन्तौ । परन्तपौ इतः पूर्वं प्रतिपक्षनिर्दहनं कुर्वन्तौ । एवंभूतावपि तौ मां प्राणपर्यन्तं रक्षणप्रवृत्त्यर्हदशां प्राप्तां मां नावेक्षेते इति यत् न कटाक्षयत इति यत् अस्य निमित्तं तयोर्वा मयि वा किंचिद्भवितुमर्हति । तत्र तद्विषये तादृशनिमि-

न नागा नापि गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः ॥ रामस्य समरे वेगं शक्ताः प्रतिसमाधितुम् ॥ ४४ ॥ तस्य वीर्यवतः कश्चिद्यद्यस्ति मयि संभ्रमः ॥ किमर्थं न शरैस्तीक्ष्णैः क्षयं नयति राक्षसान् ॥ ४५ ॥ भ्रातुरादेशमादाय लक्ष्मणो वा परन्तपः ॥ कस्य हेतोर्न मां वीरः परित्राति महाबलः ॥ ४६ ॥ यदि तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्वग्निसमतेजसौ ॥ सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः ॥ ४७ ॥ ममैव दुष्कृतं किंचिन्महदस्ति न संशयः ॥ समर्थावपि तौ यन्मां नावेक्षेते परन्तपौ ॥ ४८ ॥ वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रु भाषितम ॥ अथाब्रवीन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ४९ ॥ त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन मे शपे ॥ रामो दुःखाभिपन्ने च लक्ष्मणः परितप्यते ॥ ५० ॥ कथं चिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् ॥ ५१ ॥ ॥

त्तप्रसक्तिर्नास्ति सामर्थ्यपरन्तपत्वादिदर्शनात् । परिशेषान्ममैव पापम् अस्य निमित्तं भवितुमर्हति । यद्वा ममैव द्विषन्तः पापकृत्यामित्युक्तरीत्या अन्यतो नागतमित्यर्थः । किंचित् न हि वयं सर्वज्ञाः अस्माभिरज्ञातं किंचिद्भवितुमर्हति । महत्प्रारब्धफलतयानुभवं विना दुष्परिहारम् । अस्ति न संशयः । कार्ये सति कारणे किमस्ति संदेहः । यद्वा किंचिदनिर्वचनीयम् महद्दुष्कृतमस्तीत्यनेन किं त्वामन्यत वैदेह इत्यादिनोक्तो भगवदपचारः । उक्तं हि । कीदृशं तु मया पापं पुरा देहान्तरे कृतमिति । देहान्तरे बालशरीरे ॥ ४८ ॥ वैदेह्या इति ॥ साश्रु यथा तथा भाषितमुक्तम् ॥ ४९ ॥ त्वच्छोकेति ॥ त्वच्छोकविमुखः त्वच्छोकेन विमुखः विषयान्तरपराङ्मुखः । प्रत्युत त्वय्येव दत्तचित्त इत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ॥

इममित्यादि ॥ इमं मुहूर्तम् अस्मिन्मुहूर्ते । सप्तम्यर्थे द्वितीया ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ कौसल्येति ॥ मनस्विनी लोकभर्तारं सुषुवे । लोके स्त्रियः इहलोकपरलोकयोः स्वरक्षणार्थं पुत्रान् सुवते नैवं मे श्वश्रूः। मनस्विनी विपुलमनस्का । सर्वलोकरक्षकः पुत्रो मे भवेदिति व्रतमनुष्ठाय लोकोपकाराय पुत्रं सूतवती । एवंभूतः कौसल्यासंकल्पः कथं मोघस्स्यात् । अहमत्र लोके न किमन्तर्भूता । तं ममार्थे सुखं पृच्छ । अस्मद्रक्षणं न मया प्रार्थ्यं तच्चिन्ता तस्यैव । अस्मत्त्वरा तु विलम्बासहिष्णुतया । तस्मात्तत्सत्ता चेन्मद्रक्षणस्य न कापि हानिः । अतस्तत्सत्तैवास्माभिराशास्यते । तेन तस्य सुखमस्ति किमिति मया पृष्टमिति वद । एवंच लोकवदस्माभिश्च तस्मात्किंचिदपेक्षितं चेत् लोकैर्य-

इमं मुहूर्तं दुःखानां द्रक्ष्यस्यन्तमनिन्दिते ॥ तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रौ महाबलौ ॥ ५२ ॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ॥ ५३ ॥ हत्वा च समरे क्रूरं रावणं सहबान्धवम् ॥ राघवस्त्वां विशालाक्षि नेष्यति स्वां पुरीं प्रति ॥ ब्रूहि यद्राघवो वाच्यो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ ५४ ॥ सुग्रीवो वापि तेजस्वी हरयोपि समागताः ॥ इत्युक्तवति तस्मिंश्च सीता सुरसुतोपमा ॥ उवाच शोकसंतप्ता हनुमन्तं प्लवङ्गमम् ॥ ५५ ॥ कौसल्या लोकभर्तारं सुषुवे यं मनस्विनी ॥ तं ममार्थे सुखं पृच्छ शिरसा चाभिवादय ॥५६॥

त्कार्यं तत् कार्यं मयापि कार्यमित्याह–शिरसा चाभिवादय। अहं तं शिरसा प्रणतवत्यस्मीति तमभिवादय । प्रणिपातं कुर्वित्यर्थः। कथं नायिका नायकं शिरसा प्रणमेदिति चेत् आचारप्रधानजनककुलनन्दिन्यैवमनुष्ठितमिति किमत्र प्रमाणं प्रष्टव्यं प्रणयरोषेणैवमाहेति चेन्न । हनुमद्वचनेन तस्य शान्तत्वात् । ननु ममार्थे मत्कार्यसिद्ध्यर्थं तं प्रणमेत्यर्थः किं न स्यादिति चेत् , ममार्थे इत्यस्योभयत्रान्वयात् । पूर्वमत्र मया पृष्टमिति पृच्छेत्यर्थस्यावश्यकत्वादत्रापि मया प्रणतमिति प्रणमेत्यस्य स्वरसत्वात् ॥ ❋ तनिश्लोकी ❋ लोके स्त्रियः स्वजीवनदशायां पोषकं परत्रोत्तारकं च पुत्रमभिलषन्ति । कौसल्या तु विपुलमनस्कतया सर्वलोकरक्षकं पुत्रं प्रार्थ्य व्रताचरणेन लब्धवती । तत्प्रार्थना विफला किम् । अहं लोकशब्दान्तर्भूता न भवामि किम् । जलसमीपस्थितस्य सस्यस्य शुष्कतावत् सर्वावस्थास्वप्यनुसृता या मम रक्षणे तत्प्रार्थना

संकुचिता किम् । तं ममार्थे सुखं पृच्छ । मम रक्षणं न प्रार्थनीयम् तस्य मनसि तिष्ठत्वेव किन्तु त्वया तस्य सुखजननेन भाव्यम् । तस्याव-स्थाने अस्मद्रक्षणं भविष्यतीति तदेवाशास्यते । शिरसा चाभिवाद्य । अग्निसाक्षिकं गृहीतपाणिना च रक्षणं कार्यं तन्न क्रियते । इतरसाधारण्येन वा रक्षणं क्रियताम् । तैर्यत्क्रियते तन्मयाप्यभिवादनं क्रियते इत्यस्मदर्थमभिवादनं कुरु ॥ ५६ ॥ स्रजश्चेति ॥ सन्तीति शेषः । स्रगादयः सन्ति

स्रजश्च सर्वरत्नानि प्रियायाश्च वराङ्गनाः ॥ ऐश्वर्यं च विशालायां पृथिव्यामपि दुर्लभम् ॥ ५७ ॥ पितरं मातरं चैव संमान्याभिप्रसाद्य च ॥ अनुप्रव्रजतो रामं सुमित्रा येन सुप्रजाः ॥ ५८॥ आनुकूल्येन धर्मात्मा त्यक्त्वा सुखमनुत्तमम् ॥ अनुगच्छति काकुत्स्थं भ्रातरं पालयन्वने ॥ ५९ ॥ सिंहस्कन्धो महाबाहुर्मन-स्वी प्रियदर्शनः ॥ पितृवद्वर्तते रामे मातृवन्मां समाचरन् ॥ ६० ॥ ह्रियमाणां तदा वीरो न तु मां वेद ल-क्ष्मणः ॥ ६१ ॥ वृद्धोपसेवी लक्ष्मीवान् शक्तो न बहु भाषिता ॥ राजपुत्रः प्रियः श्रेष्ठः सदृशः श्वशुरस्य मे ॥ ६२ ॥ मम प्रियतरो नित्यं भ्राता रामस्य लक्ष्मणः ॥ नियुक्तो धुरि यस्यां तु तामुद्वहति वीर्यवान् ॥ ॥ ६३ ॥ यं दृष्ट्वा राघवो नैव वृत्तमार्यमनुस्मरेत् ॥ स ममार्थाय कुशलं वक्तव्यो वचनान्मम ॥ मृदुर्नित्यं शुचिर्दक्षः प्रियो रामस्य लक्ष्मणः ॥ ६४ ॥ यथा हि वानरश्रेष्ठ दुःखक्षयकरो भवेत् ॥ त्वमस्मिन्कार्य-नियोगे प्रमाणं हरिसत्तम ॥ ६५ ॥ ॥ ॥ ॥

पृथिव्यां दुर्लभमैश्वर्यमप्यस्ति । तथा पितरं मातरं चैव संमान्य सुमित्रा येन सुप्रजाः सः राममनु प्रव्राजितः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ आनुकूल्येने-ति ॥ आनुकूल्येन भक्त्येत्यर्थः ॥ ५९ ॥ सिंहस्कन्ध इति ॥ समाचरन् परिचरन् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ वृद्धोपसेवीत्यादि ॥ यस्यां धुरि यस्मिन्कार्यनि-र्वाह इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ यमिति ॥ आर्यं श्वशुरं दशरथं नानुस्मरेत् । पितृवत्सम्यग्रक्षकत्वादिति भावः ॥ ६४ ॥ यथा हीति ॥ रामः यथा दुः-खक्षयकरो भवेत्तथा वक्तव्यमित्यर्थः । कार्यनियोगे कार्यसंघटने । प्रमाणं व्यवस्थापकः ॥ ६५ ॥ ॥ ॥

राघव इति ॥ त्वत्समारम्भात्त्वदुत्साहात् ॥ ६६ ॥ इदमित्यादि ॥ ऊर्ध्वं मासात् । रावणकृतमासद्वयावधिं न सहिष्य इति भावः । निकृत्या वञ्चनेन । पातालादिव कौशिकीम् । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । इदं च ब्रूया इति पूर्वेणान्वयः । कौशिकः इन्द्रः तत्सम्बन्धिनी श्रीः कौशिकी तामिव । एवं ब्रह्मपुराणे श्रूयते । पुरा वृत्रवधे ब्रह्महत्याभिभूतं निश्श्रीकमिन्द्रं भगवान्नारायणो देवैस्सह वैष्णवेनाश्वमेधेन निष्कल्मषं कृत्वा त्रैलोक्यराज्येऽभिषिच्य पुरातनीं पौरंदरीं श्रियमुपाह्वयत् । ततोऽशरीरवाक्याद्गवाक्षतीर्थवर्तिनीं तामुपश्रुत्य स देवदेवो देवाश्च तत्र जग्मुः । ततस्तान् दृष्ट्वा सा श्रीः पातालं प्रविवेश । तत्र प्रवेष्टुमशक्नुवन्तो देवाः पुनरप्यशरीरं वाक्यं युष्मासु सर्वलक्षणसंपन्नस्तां प्रतिनेतुमर्हतीत्युपश्रुत्य तमेव पुरुषोत्तमं प्रार्थयामासुः ।

राघवस्त्वत्समारम्भान्मयि यत्नपरो भवेत् ॥ ६६ ॥ इदं ब्रूयाश्च मे नाथं शूरं रामं पुनः पुनः ॥ जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज ॥ ६७ ॥ ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयं सत्येनाहं ब्रवीमि ते ॥ रावणेनोपरुद्धां मां निकृत्या पापकर्मणा ॥ ६८ ॥ त्रातुमर्हसि वीर त्वं पातालादिव कौशिकीम् ॥ ततो वस्त्रगतं मुक्त्वा दिव्यं चूडामणिं शुभम् ॥ प्रदेयो राघवायेति सीता हनुमते ददौ ॥ ६९ ॥ प्रतिगृह्य ततो वीरो मणिरत्नमनुत्तमम् ॥ अङ्गुल्या योजयामास न ह्यस्य प्राभवद्भुजः ॥ ७० ॥ ॥ ॥

स तत्र प्रविश्य पातालात्तां समुद्धृत्य तैस्सह शक्राय प्रादादिति ॥ महाभारते तु उतथ्यस्य भार्यां यमुनायां स्नान्तीं वरुणो हृत्वा पातालमनयत् । तामुतथ्यो नारदेन याचित्वा तामलब्ध्वा कुपितः पातालह्रदशोषेण तामवापेति श्रूयते । सा कौशिकीति केचित्कथयन्ति ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ प्रतिगृह्येति ॥ मणिरत्नं मणिश्रेष्ठम् । अगुल्या योजयामास । चूडामणेरधिष्ठानस्य पृष्ठे या केशसरणिः तत्राङ्गुलिं प्रावेशयदित्यर्थः । एवं तनीयसी किमङ्गुलिरित्यत्राह—न हीति ॥ अस्य हनुमतः भुजः न प्राभवन्न स्थूलोभवत् । न तदानीं स महाकायः भुजश्च न स्थूलः तेनाङ्गुलिस्तनीयसीत्यर्थः । एतेन देव्यै प्रदर्शितं महद्रूपं विहाय पुरप्रवेशकालिकं सूक्ष्मरूपमङ्गीकृतवानित्यवगम्यते ॥ ७० ॥ ॥ ॥

मणिरत्नमिति ॥ प्रणतः नम्रगात्रः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ मणिवरमिति ॥ पवनावधूतमुक्तः महावातकम्पितः तेन रहितश्चेत्यर्थः । प्रतिसंक्रमं प्रतिप्रयाणं प्रपेदे प्राप्तुमुद्युक्तः । अस्मिन्सर्गे सार्धत्रिसप्ततिश्लोकाः ॥ ७३ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
मणिमित्यादि ॥ अभिज्ञातं सम्यक् ज्ञातम् ॥ १ ॥ मणिन्त्विति ॥ त्रयाणामिति "अधीगर्थदयेशां कर्मणि" इति षष्ठी । विवाहकाले शिरोमणिदातृ-

मणिरत्नं कपिवरः प्रतिगृह्याभिवाद्य च ॥ सीतां प्रदक्षिणं कृत्वा प्रणतः पार्श्वतः स्थितः ॥ ७१ ॥
हर्षेण महता युक्तः सीतादर्शनजेन सः ॥ हृदयेन गतो रामं शरीरेण तु विष्ठितः ॥ ७२ ॥ म-
णिवरमुपगृह्य तं महार्हं जनकनृपात्मजया धृतं प्रभावात् ॥ गिरिरिव पवनावधूतमुक्तः सुखितमनाः
प्रतिसंक्रमं प्रपेदे ॥ ७३ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ ॥
मणिं दत्त्वा ततः सीता हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ अभिज्ञानमभिज्ञातमेतद्रामस्य तत्त्वतः ॥ १ ॥ मणिं तु
दृष्ट्वा रामो वै त्रयाणां संस्मरिष्यति ॥ वीरो जनन्या मम च राज्ञो दशरथस्य च ॥२॥ स भूयस्त्वं समुत्साहे
चोदितो हरिसत्तम ॥ अस्मिन् कार्यसमारम्भे प्रचिन्तय यदुत्तरम् ॥ ३ ॥ त्वमस्मिन् कार्यनिर्योगे प्रमाणं
हरिसत्तम ॥ हनुमन् यत्नमास्थाय दुःखक्षयकरो भव ॥ तस्य चिन्तयतो यत्नो दुःखक्षयकरो भवेत् ॥ ४ ॥

त्वात्पित्रोः श्रद्धीतृत्वाच्च मम स्मरणमिति भावः । पाणिग्रहणोत्सवे मम श्वशुराभ्यां प्रथमं शिरोभूषणतया एष दत्तः । अतः त्रीनस्मान् युगपत् स्मरिष्यतीत्यर्थं इत्याह कश्चित् । तदनुचितम् । मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण मे । वधूकाले तथा बद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते ॥ इत्युपरि वक्ष्यमाणत्वाद्विवाहकाले रामजनन्या अनागमनाच्च ॥ २ ॥ ३ ॥ त्वमिति ॥ कार्यनिर्योगे कार्यसंघटने । प्रमाणं व्यवस्थापकः । चिन्तयतस्तस्य । तवेति शेषः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स तथेति ॥ आवन्द्योति पदच्छेदः ॥ ५ ॥ ६ ॥ कुशलमिति ॥ ब्रूया इति । धर्मसंहितं धर्मसहितम् । धर्मपुरस्सरम् कुशलं ब्रूया इत्यर्थः ॥
॥ ७ ॥ ८ ॥ यथेति ॥ दुःखाम्बुसंरोधात् । अम्बूनि संरुध्यन्ते अनेनेत्यम्बुसंरोधः जलधिः । समाधातुं राममनुकूलयितुम् ॥ ९ ॥ जीवन्तीमि-

स तथेति प्रतिज्ञाय मारुतिर्भीमविक्रमः ॥ शिरसाऽऽवन्द्य वैदेहीं गमनायोपचक्रमे ॥ ५ ॥ ज्ञात्वा संप्रस्थितं देवी वानरं मारुतात्मजम् ॥ बाष्पगद्गदया वाचा मैथिली वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥ कुशलं हनुमन् ब्रूयाः सहितौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥ सुग्रीवं च सहामात्यं वृद्धान् सर्वांश्च वानरान् ॥ ब्रूयास्त्वं वानरश्रेष्ठ कुशलं धर्मसंहितम् ॥ ॥ ८ ॥ यथा स च महाबाहुर्मां तारयति राघवः ॥ अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधात्त्वं समाधातुमर्हसि ॥ ९ ॥ जीवन्तीं मां यथा रामः संभावयति कीर्तिमान् ॥ तत्तथा हनुमन् वाच्यं वाचाधर्ममवाप्नुहि ॥ १० ॥ नित्यमुत्साहयुक्ताश्च वाचः श्रुत्वा त्वयेरिताः ॥ वर्धिष्यते दाशरथेः पौरुषं मदवाप्तये ॥ ११ ॥ मत्संदेशयुता वाचस्त्वत्तः श्रुत्वैव राघवः ॥ पराक्रमविधिं वीरो विधिवत्संविधास्यति ॥ १२ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १३ ॥ क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्यृक्षप्रवरैर्वृतः ॥ यस्ते युधि विजित्यारीन् शोकं व्यपनयिष्यति ॥ १४ ॥ नहि पश्यामि मर्त्येषु नासुरेषु सुरेषु वा ॥ यस्तस्य क्षिपतो बाणान् स्थातुमुत्सहतेऽग्रतः ॥ ॥ १५ ॥ अप्यर्कमपि पर्जन्यमपि वैवस्वतं यमम् ॥ स हि सोढुं रणे शक्तस्तव हेतोर्विशेषतः ॥ १६ ॥ स हि सागरपर्यन्तां महीं शासितुमीहते ॥ त्वन्निमित्तो हि रामस्य जयो जनकनन्दिनि ॥ १७ ॥ ॥

ति ॥ जीवन्तीं सम्भावयति जीवन्तीं करोतीत्यर्थः । तत्तथा अव्ययमेतत् । वचनस्य प्रयोजनमाह—वाचेति । वाचाधर्मं वाचिकधर्मम् ॥ १० ॥
तमेव धर्ममुपपादयति द्वाभ्यां—नित्यमित्यादि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अप्यर्कमिति ॥ पर्जन्यम् इन्द्रम् । पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रावित्यमरः ॥
॥ १६ ॥ स हीति ॥ त्वन्निमित्त इति । जयः भविष्यतीति शेषः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्येति ॥ सम्यक्सोपपत्तिकम् । सत्यं परमार्थम् । सुभाषितं श्रुतिमधुरम् ॥ १८ ॥ वचनं चेदमब्रवीदित्युक्तं विवृणोति—ततस्तमिति ॥ भर्तृस्नेहान्वितम् आत्मनि यो भर्तुः स्नेहस्तेनान्वितम् । स्वविषयभर्तृस्नेहप्रकाशकमिति यावत् । अनुमानयदन्वमानयत् । वक्ष्यमाणोक्तिरूपं समानवचनमब्रवीदित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ तवेति ॥ दुःखाद्दुःखपरामृष्टां पूर्वदुःखादधिकेन दुःखेन स्पृष्टाम् । दीपयन्निव वर्धयन्निवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ अयमिति ॥ अयं वक्ष्यमाणः तिष्ठतीव । मूर्तिभूत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ तदस्मिन्निति ॥ समाधानं परिहारम् ॥ २७ ॥ अहमेव साधयिष्यामीत्याशङ्क्याह—काममिति ॥ हे परवीरघ्न त्वम् अस्य कार्यस्य सर्वराक्षसवधपूर्वकमत्प्रापणरूपस्य परिसाधने कामं पर्याप्तः शक्तः । एवं चेत्फलोदयः शक्तिसमृद्धिः । ते यशस्यः तव यशस्करः । न तु ममेति भावः ॥ २८ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्यक् सत्यं सुभाषितम् ॥ जानकी बहु मेनेथ वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १८ ॥ ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनः पुनः ॥ भर्तृस्नेहान्वितं वाक्यं सौहार्दादनुमानयत् ॥ १९ ॥ यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिन्दम ॥ कस्मिंश्चित्संवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥ २० ॥ मम चेदल्पभाग्यायाः सान्निध्यात्तव वानर ॥ अस्य शोकस्य महतो मुहूर्तं मोक्षणं भवेत् ॥ २१ ॥ गते हि हरिशार्दूल पुनरागमनाय तु ॥ प्राणानामपि संदेहो मम स्यान्नात्र संशयः ॥ २२ ॥ तवादर्शनजः शोको भूयो मां परितापयेत् ॥ दुःखाद्दुःखपरामृष्टां दीपयन्निव वानर ॥ २३ ॥ अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः ॥ सुमहान्त्वत्सहायेषु हर्यृक्षेषु हरीश्वर ॥ २४ ॥ कथं नु खलु दुष्पारं तरिष्यन्ति महोदधिम् ॥ तानि हर्यृक्षसन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ ॥ २५ ॥ त्रयाणामेव भूतानां सागरस्यास्य लङ्घने ॥ शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥ २६ ॥ तदस्मिन्कार्यनिर्योगे वीरैवं दुरतिक्रमे ॥ किं पश्यसि समाधानं त्वं हि कार्यविदां वरः ॥ २७ ॥ काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ॥ पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते फलोदयः ॥२८॥

॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥ अस्मिन्सर्गे,सार्धसप्तत्रिंशच्छ्लोकाः॥इति श्रीगोविन्द०श्रीरामायण०शृङ्गा० सुन्दरका०सप्तषष्टितमः सर्गः ॥६७॥
अथेत्यादि॥ हे नरव्याघ्र तव स्नेहात्। मयीति शेषः। सौहार्दात् सुहृद्भावात्। आप्तत्वादिति यावत्। अनुमान्य संमान्य। उत्तरं ततः परम् उत्तरं कार्यं

प्रतिगृह्य मणिं दिव्यं तव हेतो रघूद्वह॥ शिरसा तां प्रणम्यार्यामहमागमने त्वरे॥ ३२ गमने च कृतोत्साहमवेक्ष्य वरवर्णिनी॥ विवर्धमानं च हि मामुवाच जनकात्मजा॥ ३३ ॥ अश्रुपूर्णमुखी दीना बाष्पसंदिग्धभाषिणी॥ ममोत्पतनसंभ्रान्ता शोकवेगसमाहता॥ ३४॥ हनुमन् सिंहसंकाशावुभौ तौ रामलक्ष्मणौ॥ सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान् ब्रूया ह्यनामयम्॥ ३५॥ यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः॥ अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधात्त्वं समाधातुमर्हसि॥ ३६॥ इमं च तीव्रं मम शोकवेगं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनं च॥ ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च तेऽध्वास्तु हरिप्रवीर॥ ३७॥ एतत्तवार्या नृपराजसिंह सीता वचः प्राह विषादपूर्वम्॥ एतच्च बुद्ध्वा गदितं मया त्वं श्रद्धत्स्व सीतां कुशलां समग्राम्॥ ३८॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः॥ ६७॥ ॥ ॥

अथाहमुत्तरं देव्या पुनरुक्तः ससंभ्रमः॥ तव स्नेहान्नरव्याघ्र सौहार्दादनुमान्य वै॥ १॥ एवं बहुविधं वाच्यो रामो दाशरथिस्त्वया॥ यथा मामाप्नुयाच्छीघ्रं हत्वा रावणमाहवे॥ २॥ यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिन्दम॥ कस्मिंश्चित्संवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि॥ ३॥ मम चाप्यल्पभाग्यायाः सान्निध्यात्तव वीर्यवन्॥ अस्य शोकविपाकस्य मुहूर्तं स्याद्विमोक्षणम्॥ ४॥ गते हि त्वयि विक्रान्ते पुनरागमनाय वै॥ प्राणानामपि संदेहो मम स्यान्नात्र संशयः॥ ५॥ तवादर्शनजः शोको भूयो मां परितापयेत्॥ दुःखाद्दुःखपराभूतां दुर्गतां दुःखभागिनीम्॥ ६॥

वा। पुनर्देव्याहमुक्त इत्यन्वयः। ससंभ्रमः गमनत्वरान्वित इत्यर्थः॥ १॥ २॥ यदि वेत्यादि॥ शोकविपाकस्य शोकवृद्धेरित्यर्थः॥३॥ ४॥ ❀रामानुजीयम् ❀ प्राणानामपि संदेहो मम स्यान्नात्र संशय इत्यतः परं तवादर्शनजः शोक इति श्लोकः। अतः परम् अयं च वीर संदेह इति श्लोकः।

केषुचित्कोशेष्वेतच्छ्लोकद्वयं प्रमादात्पतितम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तदस्मिन्निति ॥ कार्यनियोगे कार्यगतौ । दुरतिक्रमे दुर्निर्वहे ॥ १० ॥

अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः ॥ सुमहांस्त्वत्सहायेषु हर्यृक्षेषु हरीश्वर ॥ ७ ॥ कथं नु खलु दुष्पारं
तरिष्यन्ति महोदधिम् ॥ तानि हर्यृक्षसैन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ ॥ ८ ॥ त्रयाणामेव भूतानां सागरस्यास्य
लङ्घने ॥ शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥ ९ ॥ तदस्मिन्कार्यनियोगे वीरैवं दुरतिक्रमे ॥ किं
पश्यसि समाधानं ब्रूहि कार्यविदां वर ॥ १० ॥ काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ॥ पर्याप्तः
परवीरघ्न यशस्यस्ते बलोदयः ॥ ११ ॥ बलैः समग्रैर्यदि मां हत्वा रावणमाहवे ॥ विजयी स्वां पुरीं रामो
नयेत्तत्स्याद्यशस्करम् ॥ १२ ॥ यथाहं तस्य वीरस्य वनादुपधिना हृता ॥ रक्षसा तद्भयादेव तथा नार्हति राघ-
वः ॥ १३ ॥ बलैस्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः ॥ मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ १४ ॥
तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः ॥ भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ १५ ॥ तदर्थोपहितं वा-
क्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् ॥ निशम्याहं ततः शेषं वाक्यमुत्तरमब्रुवम् ॥ १६ ॥ देवि हर्यृक्षसैन्यानामीश्वरः
प्लवतां वरः ॥ सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नस्तवार्थे कृतनिश्चयः ॥ १७ ॥ तस्य विक्रमसंपन्नाः सत्त्ववन्तो महाबलाः ॥
मनःसंकल्पसंपाता निदेशे हरयः स्थिताः ॥ १८ ॥ येषां नोपरि नाधस्तान्न तिर्यक्सज्जते गतिः ॥ न च
कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः ॥ १९ ॥ असकृत्तैर्महाभागैर्वानरैर्बलदर्पितैः ॥ प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वा-
युमार्गानुसारिभिः ॥ २० ॥ मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः ॥ मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्री-
वसन्निधौ ॥ २१ ॥ अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः ॥ न हि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥ २२ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥

तर्हि तव किं यशस्यमित्याकाङ्क्षायामाह—बलैरिति ॥ जित्य जित्वा । मां गृहीत्वेति शेषः । यायात् राम इति च शेषः ॥ २९ ॥ एतन्न केवलं मम रामस्यापीत्याह—शरैरिति ॥ ३० ॥ तदिति ॥ तस्य अनुरूपं विक्रान्तं यथा भवेत्तथा उपपादय कुरु ॥ ३१ ॥ तदर्थोपहितमिति ॥ अर्थोपहितम्

बलैः समग्रैर्यदि मां रावणं जित्य संयुगे ॥ विजयी स्वपुरीं यायात्तत्तु मे स्याद्यशस्करम् ॥ २९ ॥ शरै-
स्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः ॥ मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ३० ॥ तद्यथा
तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः ॥ भवेदाहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ ३१ ॥ तदर्थोपहितं वाक्यं
सहितं हेतुसंहितम् ॥ निशम्य हनुमान् शेषं वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२ ॥ देवि हर्यृक्षसैन्यानामीश्वरः
प्लवतां वरः ॥ सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नस्तवार्थे कृतनिश्चयः ॥ ३३ ॥ स वानरसहस्राणां कोटीभिरभिसंवृतः ॥
क्षिप्रमेष्यति वैदेहि राक्षसानां निबर्हणः ॥ ३४ ॥ तस्य विक्रमसंपन्नास्सत्त्ववन्तो महाबलाः ॥ मनःसंकल्प-
संपाता निदेशे हरयः स्थिताः ॥ ३५ ॥ येषां नोपरि नाधस्तान्न तिर्यक् सज्जते गतिः ॥ न च कर्मसु सीद-
न्ति महत्स्वमिततेजसः ॥३६॥ असकृत्तैर्महोत्साहैः ससागरधराधरा ॥ प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसा-
रिभिः ॥ ३७ ॥ मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः ॥ मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसन्निधौ ॥
॥ ३८ ॥ अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः ॥ नहि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥ ३९ ॥

अर्थयुक्तम् । सहितम् परस्परसंगतम् । हेतुसंहितं युक्तियुक्तम् । शेषं पूर्वमनुक्तम् उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तस्येति ॥ मनःसंकल्पसंपाताः मनोव्यापारतुल्यगमनाः । न सज्जते न विलम्बते ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मद्विशिष्टाश्चेति ॥ प्रत्यवरः हीनः । पूर्वं चतुर्णामेवात्र गतिरिति विचारप्रकारमात्रमुक्तम् । अत्र तु परमार्थः । यद्यपि बले हनुमानधिकः तथापि वेगे सुग्रीवसन्निहिता नीलादयः सर्वे तुल्या एवेति नानृतोक्तिः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

तदलमिति ॥ एकोत्पातेन एकयत्नेन ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तौ हीति ॥ विधमिष्यतः दहिष्यतः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तदिति ॥ कालकाङ्क्षिणी भव दिवसगण-
नायां तत्परा भवेत्यर्थः । न चिरात् अचिरात् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ एवमिति ॥ पुनरब्रवीदिति । दाढर्याय पुनरुक्तिः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ शैलाम्बु-

तदलं परितापेन देवि शोको व्यपैतु ते॥एकोत्पातेन ते लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः॥४०॥ मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसू-
र्याविवोदितौ ॥ त्वत्सकाशं महासत्त्वौ नृसिंहावागमिष्यतः ॥ ४१ ॥ तौ हि वीरौ नरवरौ सहितौ रामलक्ष्मणौ ॥
आगम्य नगरीं लङ्कां सायकैर्विधमिष्यतः ॥ ४२ ॥ सगणं रावणं हत्वा राघवो रघुनन्दनः ॥ त्वामादाय वरारोहे
स्वपुरं प्रतियास्यति ॥ ४३ ॥ तदाश्वसिहि भद्रं ते भव त्वं कालकाङ्क्षिणी ॥ न चिराद्द्रक्ष्यसे रामं प्रज्वलन्तमिवान-
लम् ॥ ४४ ॥ निहते राक्षसेन्द्रेऽस्मिन् सपुत्रामात्यबान्धवे ॥ त्वं समेष्यसि रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ ४५ ॥
क्षिप्रं त्वं देवि शोकस्य पारं यास्यसि मैथिलि ॥ रावणं चैव रामेण निहतं द्रक्ष्यसेऽचिरात् ॥ ४६ ॥ एवमाश्वास्य
वैदेहीं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीं पुनरब्रवीत् ॥ ४७ ॥ तमरिघ्नं कृतात्मानं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि
राघवम् ॥ लक्ष्मणं च धनुष्पाणिं लङ्काद्वारमुपस्थितम् ॥ ४८ ॥ नखदंष्ट्रायुधान्वीरान् सिंहशार्दूलविक्रमान् ॥
वानरान्वारणेन्द्राभान् क्षिप्रं द्रक्ष्यसि संगतान् ॥ ४९ ॥ शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु ॥ नर्दतां कपिमु-
ख्यानामार्ये यूथान्यनेकशः॥५०॥स तु मर्मणि घोरेण ताडितो मन्मथेषुणा॥न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः
॥५१॥ मा रुदो देवि शोकेन मा भूत्ते मनसोऽप्रियम्॥शचीव पत्या शक्रेण भर्त्रा नाथवती ह्यसि॥५२॥ रामाद्विशिष्टः
कोन्योस्ति कश्चित्सौमित्रिणा समः॥अग्निमारुतकल्पौ तौ भ्रातरौ तव संश्रयौ॥५३॥नास्मिंश्चिरं वत्स्यसि देवि देशे
रक्षोगणैरध्युषितेऽतिरौद्रे॥न ते चिरादागमनं प्रियस्य क्षमस्व मत्सङ्गमकालमात्रम्॥५४॥ इति सु०सर्गः ॥ ३९ ॥

देति ॥ द्रक्ष्यसीति शेषः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ मा रुद इति ॥ मा रुदः रोदनं मा कुरु ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ नास्मिन्निति ॥ मत्संगमकालमात्रं मम रामेण संगमका-

क्षमानम् ॥ ५४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥
श्रुत्वेत्यादि ॥ १ ॥ त्वामिति ॥ अर्धसञ्जातसस्या अर्धोत्पन्नसस्या ॥ २ ॥ ३ ॥ अभिज्ञानं चेति ॥ काकस्यैकाक्षिशातनीं क्षिप्तान् इषीकाम् इषीक-
तृणरूपमभिज्ञानं पूर्वोक्तं दद्याः । अन्यच्च वक्ष्यामीति भावः। तदेवाह—मन इति ॥ तिलके पूर्वतिलके प्रणष्टे सति । गण्डपार्श्वे गण्डस्थले गण्डशैलपार्श्वे

श्रुत्वा तु वचनं तस्य वायुसूनोर्महात्मनः ॥ उवाचात्महितं वाक्यं सीता सुरसुतोपमा ॥ १ ॥ त्वां दृष्ट्वा प्रियवक्तारं संप्रहृष्यामि वानर ॥ अर्धसंजातसस्येव वृष्टिं प्राप्य वसुन्धरा ॥ २ ॥ यथा तं पुरुषव्याघ्रं गात्रैः शोकाभिकर्शितैः ॥ संस्पृशेयं सकामाहं तथा कुरु दयां मयि ॥ ३ ॥ अभिज्ञानं च रामस्य दद्या हरिगणोत्तम ॥ क्षिप्तामिषीकां काकस्य कोपादेकाक्षिशातनीम् ॥ ४ ॥ मनःशिलायास्तिलको गण्डपार्श्वे निवेशितः ॥ त्वया प्रणष्टे तिलके तं किल स्मर्तुमर्हसि ॥५॥ स वीर्यवान् कथं सीतां हृतां समनुमन्यसे ॥ वसन्तीं रक्षसां मध्ये महेन्द्रवरुणोपमः ॥ ॥ ६ ॥ एष चूडामणिर्दिव्यो मया सुपरिरक्षितः ॥ एतं दृष्ट्वा प्रहृष्यामि व्यसने त्वामिवानघ ॥ ७ ॥ एष निर्यातितः श्रीमान् मया ते वारिसंभवः ॥ अतः परं न शक्ष्यामि जीवितुं शोकलालसा ॥ ८ ॥ असह्यानि च दुःखानि वाचश्च हृदयच्छिदः ॥ राक्षसीनां सुघोराणां त्वत्कृते मर्षयाम्यहम् ॥ ९ ॥ धारयिष्यामि मासं तु जीवितं शत्रुसूदन ॥ मासादूर्ध्वं न जीविष्ये त्वया हीना नृपात्मज॥१०॥घोरो राक्षसराजोयं दृष्टिश्च न सुखा मयि॥ त्वां च श्रुत्वा विषज्जन्तं न जीवेयमहं क्षणम् ॥११॥वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रु भाषितम्॥तथाब्रवीन्महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ॥१२॥

वा। मनःशिलायास्तिलकः मनःशिलाकृततिलकः । तत् मनःशिलातिलकनिर्माणं स्मर्तुमर्हसि । इदमप्यभिज्ञानं दद्या इति योजना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
एषति ॥ प्रहृष्यामीति । अस्य चूडामणेस्त्वया बहुशो लालितत्वेन त्वत्स्मारकत्वादिति भावः ॥ ७ ॥ एष निर्यातित इति ॥ वारिसम्भवः । रत्नं हि
रत्नाकरे उत्पद्यते । अतः परं मासात्परम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० घोर इति ॥ विषज्जन्तं विलम्बमानम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ ॥

॥ १३ कथंचिदिति ॥ इमं मुहूर्तम् अस्मिन्मुहूर्ते ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इमं चेति ॥ शिवश्च ते-

त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे ॥ रामे दुःखाभिभूते तु लक्ष्मणः परितप्यते ॥ १३ ॥ कथंचिद्भ-
वती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् ॥ इमं मुहूर्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भामिनि ॥ १४ ॥ तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ
राजपुत्रावरिन्दमौ ॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ॥ १५ ॥ हत्वा तु समरे क्रूरं रावणं सहबा-
न्धवम् ॥ राघवौ त्वां विशालाक्षि स्वां पुरीं प्रापयिष्यतः ॥ १६ ॥ यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते ॥
प्रीतिसंजननं तस्य भूयस्त्वं दातुमर्हसि ॥ १७ ॥ साब्रवीद्दत्तमेवेति मयाभिज्ञानमुत्तमम् ॥ एतदेव हि रा-
मस्य दृष्ट्वा मत्केशभूषणम् ॥ श्रद्धेयं हनुमद्वाक्यं तव वीर भविष्यति ॥ १८ ॥ स तं मणिवरं गृह्य श्रीमान्
प्लवगसत्तमः ॥ प्रणम्य शिरसा देवीं गमनायोपचक्रमे ॥ १९ ॥ तमुत्पातकृतोत्साहमवेक्ष्य हरिपुङ्गवम् ॥
वर्धमानं महावेगमुवाच जनकात्मजा ॥ २० ॥ अश्रुपूर्णमुखी दीना बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २१ ॥ हनुमन्
सिंहसंकाशौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान्ब्रूया ह्यनामयम् ॥ २२ ॥ यथा च स म-
हाबाहुर्मां तारयति राघवः ॥ अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधात्त्वं समाधातुमर्हसि ॥ २३ ॥ इमं च तीव्रं मम शोकवेगं
रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनं च ॥ ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च तेऽध्वास्तु हरिप्रवीर ॥ २४ ॥ स राजपु-
त्र्या प्रतिवेदितार्थः कपिः कृतार्थः परिहृष्टचेताः ॥ अल्पावशेषं प्रसमीक्ष्य कार्यं दिशं ह्युदिचीं मनसा ज-
गाम ॥ २५ ॥ इति श्रीमत्सुदरकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ ॥ ॥

ऽध्वास्तु हरिप्रवीरेति । शिवः अव्याहत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ स इति ॥ अल्पावशेषम् अल्पावशिष्टम् । प्रसमीक्ष्य विचार्य ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ ॥ ॥ ॥

स चेत्यादि ॥ अल्पेति ॥ अभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य चेत्युक्तकार्यद्वये सीतादर्शनरूपं कार्यं जातम् । इदं कार्यं रावणनिलयपरिज्ञानरूपम् । अल्पशेषम् अल्पावशिष्टम् । सान्तःपुरलङ्कायाः सम्यक् परिज्ञातत्वेपि राक्षसबलाबलरावणहृदबाह्यपरिज्ञानात्कार्यस्याल्पशेषत्वोक्तिः । इह राक्षसबलाबलरावणहृदयपरिज्ञानरूपकार्ये । त्रीनुपायानतिक्रम्य सामदानभेदानतिक्रम्य । चतुर्थो लक्ष्यते । साधनतया दण्ड एव दृश्यत इत्यर्थः । उपपत्तिपूर्वकमेतदेव विवृणोति—न सामेति ॥ अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युद्ध्यमानयोः । पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विसर्जयेत् ॥ इति युद्ध-

स च वाग्भिः प्रशस्ताभिर्गमिष्यन्पूजितस्तया ॥ तस्माद्देशादपक्रम्य चिन्तयामास वानरः ॥ १ ॥ अल्पशेषमिदं कार्यं दृष्टेयमसितेक्षणा ॥ त्रीनुपायानतिक्रम्य चतुर्थ इह दृश्यते ॥ २ ॥ न साम रक्षःसु गुणाय कल्पते न दानमर्थोपचितेषु युज्यते ॥ न भेदसाध्या बलदर्पिता जनाः पराक्रमस्त्वेव ममेह रोचते ॥ ३ ॥ न चास्य कार्यस्य पराक्रमादृते विनिश्चयः कश्चिदिहोपपद्यते ॥ हतप्रवीरा हि रणे हि राक्षसाः कथंचिदीयुर्यदिहाद्य मार्दवम् ॥ ४ ॥ कार्ये कर्मणि निर्दिष्टे यो बहून्यपि साधयेत् ॥ पूर्वकार्याविरोधेन स कार्यं कर्तुमर्हति ॥ ५ ॥ न ह्येकः साधको हेतुः स्वल्पस्यापीह कर्मणः ॥ यो ह्यर्थं बहुधा वेद स समर्थोऽर्थसाधने ॥ ६ ॥ इहैव तावत्कृतनिश्चयो ह्यहं यदि व्रजेयं प्लवगेश्वरालयम् ॥ परात्मसंमर्दविशेषतत्त्ववित्ततः कृतं स्यान्मम भर्तृशासनम् ॥ ७ ॥ कथं नु खल्वद्य भवेत्सुखागतं प्रसह्य युद्धं मम राक्षसैः सह ॥ तथैव खल्वात्मबलं च सारवत्संमानयेन्मां च रणे दशाननः ॥ ८ ॥

स्याव्यवस्थितफलकत्वेपि सर्वं बलवतः पथ्यमिति न्यायेन सर्वातिशायिबलपराक्रमस्य मम पराजयप्रसङ्ग एव नास्तीत्यभिप्रायेणाह—पराक्रम इति । मम तु इह रक्षोविषये पराक्रम एव रोचत इति संबन्धः । अभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य चेत्यनुज्ञातस्यातिरिक्तकार्यकरणे दोषमाशङ्क्य परिहरति—कार्य इति ॥ कार्ये विहिते कर्तव्ये बहूनि कार्याणि । न हीति ॥ अल्पस्यापि कर्मणः एको हेतुस्साधको न किमुत महतः कर्मण इति भावः । बहुधा बहुभिर्हेतुभिः । पूर्वोक्तसमर्थनायाह—इहैवेति ॥ अहमिहैव । परात्मसंमर्दविशेषतत्त्ववित्परात्मनोर्युद्धतारतम्यतत्त्ववित् । कृतनिश्चयः कृ-

तद्बलाबलनिश्चयः सन् यदि प्लवगेश्वरालयं व्रजेयं ततः । भर्तृशासनम् सीतादर्शनरावणनिलयसम्यक्परिज्ञानविषयं शासनम् । तावत्साकल्येन कृतं स्यात् । अन्यथा राक्षसबलाबलं कीदृशमिति भर्त्रा पृष्टे निरुत्तरः स्यामिति भावः । कथं न्विति ॥ युद्धं कथं सुखागतं सुखेन प्राप्तं भवेत्तथा कर्तव्यमित्यर्थः । युद्धस्य फलमाह–तथैवेत्यादिना सार्द्धश्लोकेन ॥ तथैव खलु युद्धकरणे खलु सः दशाननः । रणे आत्मबलं स्वपक्षबलं मां च । सारवत् मानयेत्परिच्छिन्द्यात् । बलप्रयायिना सेनान्या सह वर्तत इति सबलप्रयायी तम् । तस्य हृदि स्थितं मतं सीताविषयाध्यवसायं बलं च मत्वा । सुखेन इतः

ततः समासाद्य रणे दशाननं समन्त्रिवर्गं सबलप्रयायिनम् ॥ हृदि स्थितं तस्य मतं बलं च वै सुखेन मत्वाहमितः पुनर्व्रजे ॥ ९ ॥ इदमस्य नृशंसस्य नन्दनोपममुत्तमम् ॥ वनं नेत्रमनःकान्तं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १० ॥ इदं विध्वंसयिष्यामि शुष्कं वनमिवानलः ॥ अस्मिन् भग्ने ततः कोपं करिष्यति दशाननः ॥ ११ ॥ ततो महत्साश्वमहारथद्विपं बलं समादेक्ष्यति राक्षसाधिपः ॥ त्रिशूलकालायसपट्टसायुधं ततो महद्युद्धमिदं भविष्यति ॥ १२ ॥ अहं तु तैः संयति चण्डविक्रमैः समेत्य रक्षोभिरसह्यविक्रमः ॥ निहत्य तद्रावणचोदितं बलं सुखं गमिष्यामि कपीश्वरालयम् ॥ ॥ १३ ॥ ततो मारुतवत्क्रुद्धो मारुतिर्भीमविक्रमः ॥ ऊरुवेगेन महता द्रुमान् क्षेप्तुमथारभत् ॥ १४ ॥ ततस्तु हनुमान्वीरो बभञ्ज प्रमदावनम् ॥ मत्तद्विजसमाघुष्टं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १५ ॥ तद्वनं मथितैर्वृक्षैर्भिन्नैश्च सलिलाशयैः ॥ चूर्णितैः पर्वताग्रैश्च बभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १६ ॥ ॥ ॥

अस्मात् स्थानात् पुनः व्रजे व्रजिष्यामि । इदमिति ॥ नेत्रमनःकान्तं वर्तत इति शेषः । तत इति ॥ समादेक्ष्यति नियोजयिष्यति । इदम् अव्यवहितोत्तरकालिकम् । कपीश्वरालयमित्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् । इति चिन्तयामासेत्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तत इति ॥ ततः तेन चिन्तितेन हेतुना ॥ १४ ॥ ततस्त्विति ॥ प्रमदावनम् अन्तःपुरवनम् । प्रमदावनमन्तःपुरोचितमित्यमरः ॥ ॥ १५ ॥ तद्वनमिति ॥ पर्वताग्रैः क्रीडापर्वताग्रैः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

❀रामानुजीयम्❀ नानाशकुन्तविरुतैः प्रभिन्नैस्सलिलाशयैरित्यतः परम्। ताम्रैः किसलयैः क्लान्तैः कान्तद्रुमलतायुतम्। न बभौ तद्वनं तत्र दावानलहतं यथा इति पाठक्रमः॥१७॥ व्याकुलावरणा इति ॥ व्याकुलावरणाः आवरणादुपघ्नाद्व्याकुलाः। विह्वलाः स्त्रिय इव ॥ १८ ॥ लतागृहैरित्यादि ॥ व्यालमृगैः श्वापदादिहिंस्रमृगैः। निर्धुतैः पीडितैः। गृहैः केवलगृहैः॥१९॥ सेति ॥ शोच्यत इति शोकः। प्रतानं विततिः। अशोकम् अशोच्यम् लताप्रतान यंस्यास्सा अशोकलताप्रताना। दशास्यप्रमदावनस्य भोगवर्धनेन रावणवनितारक्षकस्य प्रमदावनस्य अन्तःपुरोद्यानस्य। सा वनस्थली तृणगुल्मलतादिविशिष्टप्रदेशः। कपेर्बलाद्धि विह्वला लुलिता शोकलताप्रताना च जाता। यद्वा शोकलताऽशोकरताः। रलयोरभेदः। अप्रतानाः अप्सु प्रतानाः

नानाशकुन्तविरुतैः प्रभिन्नैः सलिलाशयैः ॥ ताम्रैः किसलयैः क्लान्तैः क्लान्तद्रुमलतायुतम् ॥ न बभौ तद्वनं तत्र दावानलहतं यथा ॥ १७ ॥ व्याकुलावरणा रेजुर्विह्वला इव ता लताः ॥१८॥ लतागृहैश्चित्रगृहैश्च नाशितैर्महोरगैर्व्यालमृगैश्च निर्धुतैः ॥ शिलागृहैरुन्मथितैस्तथा गृहैः प्रणष्टरूपं तदभून्महद्वनम् ॥ १९ ॥ सा विह्वलाऽशोकलताप्रताना वनस्थली शोकलताप्रताना ॥ जाता दशास्यप्रमदावनस्य कपेर्बलाद्धि प्रमदावनस्य ॥ २० ॥ स तस्य कृत्वार्थपतेर्महाकपिर्महद्व्यलीकं मनसो महात्मनः ॥ युयुत्सुरेको बहुभिर्महाबलैः श्रिया ज्वलन् तोरणमास्थितः कपिः ॥ २१ ॥

इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ ॥

कमलकल्हारादयोऽस्यां सा शोकलताप्रताना। म्लानजलजेति यावत्। दशास्यप्रमदावनस्य रावणप्रमदावनस्य। "ङ्यापोस्संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्" इति बहुलवचनाद्ध्रस्वाभावः । दशास्यप्रमदावनस्य वनस्थलीत्यत्र शिलापुत्रकस्य शरीरमितिवदुपचारात् षष्ठी । प्रमदावनस्य सीतारूपप्रमदापालकस्य। वनस्थली कपेर्बलाद्विह्वला शोकलताप्रताना च जाता। अशोकलतेत्युपलक्षणम् ॥ २० ॥ स इति ॥ अर्थपतेः राज्ञो रावणस्य। मनसः व्यलीकम् अप्रियम् पीडनं वा। अलीकं त्वप्रियाकार्यवैलक्ष्यानृतपीडन इति निघण्टुः । युयुत्सुः योद्धुमिच्छुः। तोरणम् उद्यानबहिर्द्वारम्। तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारमित्यमरः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

ततः पक्षीत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ततस्तमित्यादि ॥ उतशब्दो वार्थे । उताप्यर्थविकल्पयोरित्यमरः । संवादो वा कथं कृत इति पप्रच्छुरिति पूर्वेण सम्बन्धः । कः किन्नामकः । कस्य कस्य सम्बधी पुरुषः । कुतः कस्माद्देशादागतः । किन्निमित्तं किं प्रयोजनमुद्दिश्य । संवादं किं कृतवान् कि-

ततः पक्षिनिनादेन वृक्षभङ्गस्वनेन च ॥ बभूवुस्त्राससंभ्रान्ताः सर्वे लङ्कानिवासिनः ॥ १ ॥ विद्रुताश्च भयत्रस्ता विनेदुर्मृगपक्षिणः ॥ रक्षसां च निमित्तानि क्रूराणि प्रतिपेदिरे ॥ २ ॥ ततो गतायां निद्रायां राक्षस्यो विकृताननाः ॥ तद्वनं ददृशुर्भग्नं तं च वीरं महाकपिम् ॥ ३ ॥ स ता दृष्ट्वा महाबाहुर्महासत्त्वो महाबलः ॥ चकार सुमहद्रूपं राक्षसीनां भयावहम् ॥ ४ ॥ ततस्तं गिरिसंकाशमतिकायं महाबलम् ॥ राक्षस्यो वानरं दृष्ट्वा पप्रच्छुर्जनकात्मजाम् ॥ ५ ॥ कोयं कस्य कुतो वायं किंनिमित्तमिहागतः ॥ कथं त्वया सहानेन संवादः कृत इत्युत ॥ ६ ॥ आचक्ष्व नो विशालाक्षि मा भूत्ते सुभगे भयम् ॥ संवादमसितापाङ्गे त्वया किं कृतवानयम् ॥ ७ ॥ अथाब्रवीत्तदा साध्वी सीता सर्वाङ्गसुन्दरी ॥ रक्षसां भीमरूपाणां विज्ञाने मम का गतिः ॥ ८ ॥ यूयमेवाभिजानीत योयं यद्वा करिष्यति ॥ अहिरेव ह्यहेः पादान्विजानाति न संशयः ॥ ९ ॥ अहमप्यस्य भीतास्मि नैनं जानामि कोन्वयम् ॥ वेद्मि राक्षसमेवैनं कामरूपिणमागतम् ॥ १० ॥ वैदेह्या वचनं श्रुत्वा राक्षस्यो विद्रुता दिशः ॥ स्थिताः काश्चिद्गताः काश्चिद्रावणाय निवेदितुम् ॥ ११ ॥ रावणस्य समीपे तु राक्षस्यो विकृताननाः ॥ विरूपं वानरं भीममाख्यातुमुपचक्रमुः ॥ १२ ॥ अशोकवनिकामध्ये राजन्भीमवपुः कपिः ॥ सीतया कृतसंवादस्तिष्ठत्यमितविक्रमः ॥ १३ ॥

मुद्दिश्य कृतवान् । सर्वस्यापि पप्रच्छुरिति पूर्वेणान्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अथाब्रवीदित्यादि ॥ अयं यः यादृशः । यद्वा कार्यं करिष्यति तद्यूयमेवाभिजानीतेति संबन्धः । नैनं जानामीति । विवाहकाले रतिसंप्रयोगे प्राणात्यये सर्वधनापहारे । मित्रस्य चार्थेप्यनृतं वदेयुः पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ इति स्मरणादसत्योक्तिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ वैदेह्या इति ॥ दिशः दिक्षु । वनस्य पार्श्वेष्वित्यर्थः । विद्रुताः विलीनाः । निवेदितुं निवेदयितुम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ तेन त्विति ॥ प्रमृष्टं भग्नमित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ तस्येति ॥ हे उग्र त्वम् आज्ञातुम् आज्ञापयितुम् ॥ २० ॥ २१ ॥ राक्षसीनामिति ॥ संवर्तितेक्षणः परिवर्तितेक्षणः ॥ २२ ॥ २३ ॥ आत्मन इति ॥ नाम प्रसिद्धौ । किंकरानिति प्रसिद्धानित्यर्थः ॥ २४ ॥ किंकराणां

न च तं जानकी सीता हरिं हरिणलोचना ॥ अस्माभिर्बहुधा पृष्टा निवेदयितुमिच्छति ॥ १४ ॥ वासवस्य भवेद्दूतो दूतो वैश्रवणस्य वा ॥ प्रेषितो वापि रामेण सीतान्वेषणकाङ्क्षया ॥ १५ ॥ तेन त्वद्भुतरूपेण यत्तत्तव मनोहरम् ॥ नानामृगगणाकीर्णं प्रमृष्टं प्रमदावनम् ॥ १६ ॥ न तत्र कश्चिदुद्देशो यस्तेन न विनाशितः ॥ यत्र सा जानकी सीता स तेन न विनाशितः ॥ १७ ॥ जानकीरक्षणार्थं वा श्रमाद्वा नोपलभ्यते ॥ अथवा कः श्रमस्तस्य सैव तेनाभिरक्षिता ॥ १८ ॥ चारुपल्लवपुष्पाढ्यं यं सीता स्वयमास्थिता ॥ प्रवृद्धः शिंशुपावृक्षः स च तेनाभिरक्षितः ॥ १९ ॥ तस्योग्ररूपस्योग्र त्वं दण्डमाज्ञातुमर्हसि ॥ सीता संभाषिता येन तद्वनं च विनाशितम् ॥ २० ॥ मनःपरिगृहीतां तां तव रक्षोगणेश्वर ॥ कः सीतामभिभाषेत यो न स्यात्त्यक्तजीवितः ॥ २१ ॥ राक्षसीनां वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ हुताग्निरिव जज्वाल कोपसंवर्तितेक्षणः ॥ २२ ॥ तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नास्रबिन्दवः ॥ दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यां सार्चिषः स्नेहबिन्दवः ॥ २३ ॥ आत्मनः सदृशाञ्छूरान् किंकरान्नाम राक्षसान् ॥ व्यादिदेश महातेजा निग्रहार्थं हनूमतः ॥ २४ ॥ तेषामशीतिसाहस्रं किंकराणां तरस्विनाम् ॥ २५॥ निर्ययुर्भवनात्तस्मात्कूटमुद्गरपाणयः ॥ महोदरा महादंष्ट्रा घोररूपा महाबलाः ॥ युद्धाभिमनसः सर्वे हनुमद्ग्रहणोन्मुखाः ॥ २६ ॥

संख्यां निर्दिशति—तेषामिति ॥ २५ ॥ निर्ययुरिति ॥ सर्वे इति विशेष्यम् । कूटो नाम अयस्कारकूटसदृश आयुधविशेषः । मुद्गरः द्रुघणः ॥२६॥

त इति ॥ अवस्थितं युद्धाय सन्नद्धमित्यर्थः ॥ २७ ॥ ते गदाभिरिति ॥ परिघैः परिघपातनैः । काञ्चनाङ्गदैः काञ्चनपटैः ॥ २८ ॥ मुद्गरैरिति ॥ पट्टिशो नाम लोहदण्डः तीक्ष्णधारः क्षुरोपम आयुधविशेषः । अत्रेत्थंभूतलक्षणे तृतीया । प्रासः कुन्तः । तोमरः आयुधविशेषः ॥ २९ ॥ हनुमानिति ॥ श्रीमानिति तात्कालिकहर्षकृतकान्तिरुच्यते ॥ ३० ॥ स इति ॥ धृष्टमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ३१ ॥ तस्येत्यादि ॥

ते कपीन्द्रं समासाद्य तोरणस्थमवस्थितम् ॥ अभिपेतुर्महावेगाः पतङ्गा इव पावकम् ॥ २७ ॥ ते गदाभिर्विचित्राभिः परिघैः काञ्चनाङ्गदैः ॥ आजघ्नुर्वानरश्रेष्ठं शरैश्चादित्यसन्निभैः ॥ २८ ॥ मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः प्रासतोमरशक्तिभिः ॥ परिवार्य हनूमन्तं सहसा तस्थुरग्रतः ॥ २९ ॥ हनुमानपि तेजस्वी श्रीमान्पर्वतसन्निभः ॥ क्षितावाविध्य लांगूलं ननाद च महास्वनम् ॥ ३० ॥ स भूत्वा सुमहाकायो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ धृष्टमास्फोटयामास लङ्कां शब्देन पूरयन् ॥ ३१ ॥ तस्यास्फोटितशब्देन महता सानुनादिना ॥ पेतुर्विहङ्गा गगनादुच्चैश्चेदमघोषयत् ॥ ३२ ॥ जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ ३३ ॥ दासोहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ हनुमान् शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ॥ ३४ ॥ न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् ॥ शिलाभिस्तु प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः ॥ ३५ ॥ अर्दयित्वा पुरीं लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम् ॥ समृद्धार्थो गमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ३६ ॥

सानुनादिना सप्रतिध्वनिना । यद्वा अनुनादिनः पर्वतगुहादय तत्सहितेन । यद्वा सानुषु प्रतिध्वनिं कुर्वता । उच्चैश्चेदमघोषयदिति । स हनुमान् इदं वक्ष्यमाणं वचनमुच्चैरघोषयत् ॥ ३२ ॥ घोषणवचनमाह—जयतीत्यादि ॥ अभिपालितः वालिवधेन । अक्लिष्टकर्मण इत्यनेन स्वदास्यं न कर्मकृतं किन्तु स्वरूपप्रयुक्तमित्युच्यते । प्रतिबलं समानबलम् । प्रहरतः राक्षसानिति शेषः । प्रहारमात्रेण वा हनुमद्विशेषणम् । अर्दयित्वेति ॥ मिषतां पश्यताम् । अनादरे षष्ठी ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्येति ॥ सन्ध्यामेघमिवेति रक्तवर्णत्वात् ॥ ३७ ॥ स्वामिसंदेशेति ॥ ततस्तत इति । अनेनास्य समीपं सहसा गन्तुमशक्ता इत्यवगम्यते ॥ ३८ ॥
॥ ३९ ॥ स पन्नगमिति ॥ सपरिघत्वमात्रे दृष्टान्तः । परिगृह्य परिघमिति शेषः । स्फुरन्तं पन्नगमादाय विनतासुत इव स वीरो मारुतिः परिघं परिगृ-

तस्य सन्नादशब्देन तेभवन् भयशङ्किताः ॥ ददृशुश्च हनूमन्तं संध्यामेघमिवोन्नतम् ॥ ३७ ॥ स्वामिसंदेशनिःशङ्का-
स्ततस्ते राक्षसाः कपिम् ॥ चित्रैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः ॥३८॥ स तैः परिवृतः शूरैः सर्वतः स महाबलः ॥
आससादायसं भीमं परिघं तोरणाश्रितम् ॥ स तं परिघमादाय जघान रजनीचरान् ॥ ३९ ॥ स पन्नगमिवादाय
स्फुरन्तं विनतासुतः ॥ विचचाराम्बरे वीरः परिगृह्य च मारुतिः ॥ ४० ॥ स हत्वा राक्षसान्वीरान् किंकरान्मारुता-
त्मजः ॥ युद्धकाङ्क्षी पुनर्वीरस्तोरणं समुपाश्रितः ॥४१ ॥ ततस्तस्माद्भयान्मुक्ताः कतिचित्तत्र राक्षसाः ॥ निहतान्
किंकरान् सर्वान् रावणाय न्यवेदयन् ॥४२॥ स राक्षसानां निहतं महद्बलं निशम्य राजा परिवृत्तलोचनः ॥ समा-
दिदेशाप्रतिमं पराक्रमे प्रहस्तपुत्रं समरे सुदुर्जयम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥४२॥
ततः स किंकरान् हत्वा हनुमान् स्थानमास्थितः ॥ १ ॥ वनं भग्नं मया चैत्यप्रासादो न विनाशितः ॥ तस्मा-
त्प्रासादमप्येव भीमं विध्वंसयाम्यहम् ॥ इति संचिन्त्य मनसा हनुमान् दर्शयन् बलम् ॥२ ॥ चैत्यप्रासादमा-
प्लुत्य मेरुशृङ्गमिवोन्नतम् ॥ आरुरोह हरिश्रेष्ठो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३ ॥ आरुह्य गिरिसंकाशं प्रासादं हरि-
यूथपः ॥ बभौ स सुमहातेजाः प्रतिसूर्य इवोदितः ॥ ४ ॥ ॥ ॥

ह्याम्बरे विचचारेति सम्बन्धः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तत इति ॥ तस्मात् भयान्मुक्ताः दूरस्था इत्यर्थः ॥ ४२ ॥४३॥ इति श्री० द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२॥
ततः स किंकरानित्यादि ॥ १ ॥ वनमित्यादि ॥ ध्वंसनफलमाह—दर्शयन् बलमिति । बलदर्शनार्थमित्यर्थः ॥ २ ॥ ध्वंसनप्रकारमाह—चैत्येति ॥
चैत्यं देवायतनम् तद्रूपः प्रासादः चैत्यप्रासादः तम् । आप्लुत्य तोरणाल्लङ्घयित्वा । हरिश्रेष्ठो हनुमान् मारुतात्मज इत्यस्योत्तरश्लोकेनान्वयः ।

हरियूथपत्वेप्यहरिर्भविष्यतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं हरिश्रेष्ठ इत्युक्तम् । प्रतिसूर्यः द्वितीयसूर्य इत्यर्थः । अनेन सूर्योदयस्सूचितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ संप्रधृष्येति ॥ संप्रधृष्य आक्रम्य । पारियात्रो नाम कुलपर्वतः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अस्त्रविज्जयतामित्यादि ॥ चैत्यस्थान् चैत्यपालान् ॥ ८ ॥ ९ ॥

संप्रधृष्य च दुर्धर्षं चैत्यप्रासादमुत्तमम् ॥ हनुमान् प्रज्वलन् लक्ष्म्या पारियात्रोपमोभवत् ॥ ५ ॥ स भूत्वा सुमहाकायः प्रभावान्मारुतात्मजः ॥ धृष्टमास्फोटयामास लङ्कां शब्देन पूरयन् ॥ ६ ॥ तस्यास्फोटितशब्देन महता श्रोत्रघातिना ॥ पेतुर्विहङ्गमास्तत्र चैत्यपालाश्च मोहिताः ॥ ७ ॥ अस्त्रविज्जयतां रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ ८ ॥ दासोहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ हनुमान् शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ॥ ९ ॥ न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् ॥ शिलाभिस्तु प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः ॥ १० ॥ अर्दयित्वा पुरीं लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम् ॥ समृद्धार्थो गमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा विमानस्थश्चैत्यस्थान्हरियूथपः ॥ ननाद भीमनिर्ह्रादो रक्षसां जनयन् भयम् ॥ १२ ॥ तेन शब्देन महता चैत्यपालाः शतं ययुः ॥ गृहीत्वा विविधानस्त्रान्प्रासान् खड्गान्परश्वधान् ॥ विसृजन्तो महाकाया मारुतिं पर्यवारयन् ॥ १३ ॥ ते गदाभिर्विचित्राभिः परिघैः काञ्चनाङ्गदैः ॥ आजघ्नुर्वानरश्रेष्ठं बाणैश्चादित्यसन्निभैः ॥ १४ ॥ आवर्त इव गङ्गायास्तोयस्य विपुलो महान् ॥ परिक्षिप्य हरिश्रेष्ठं स बभौ रक्षसां गणः ॥ १५ ॥ ततो वातात्मजः क्रुद्धो भीमरूपं समास्थितः ॥ १६ ॥ प्रासादस्य महान्तस्य स्तम्भं हेमपरिष्कृतम् ॥ उत्पाटयित्वा वेगेन हनुमान्पवनात्मजः ॥ ततस्तं भ्रामयामास शतधारं महाबलः ॥ १७ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रासादस्येति ॥ पवनात्मजः भ्रामयामासेत्यन्वयः । शतधारं धाराकोटिः । वज्रवत् स्थितमित्यर्थः । यद्वा शतधा अरमिति च्छेदः । अरं शीघ्रम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ प्रासादस्येति ॥ महान्तस्य महाग्रस्य अत्युन्नतशिखरस्येत्यर्थः । महार्हस्ये-

ति वा पाठः॥१७॥तत्रेति॥ अग्निः समभवत्। भ्रामितस्तम्भैः स्तम्भान्तरसंघट्टनादिति भावः॥१८॥१९॥ राक्षसानामुत्साहभङ्गं कारयितुमाह—मादृशा-
नामित्यादि ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ओघबलाः ओघाख्यसंख्याकबलाः॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति गो०श्री०शृ०सु०त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

तत्र चाग्निः समभवत्प्रासादश्चाप्यदह्यत ॥ १८ ॥ दह्यमानं ततो दृष्ट्वा प्रासादं हरियूथपः ॥ स राक्षसशतं हत्वा वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ॥ अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥ मादृशानां सहस्राणि विसृष्टानि महात्मनाम् ॥ बलिनां वानरेन्द्राणां सुग्रीववशवर्तिनाम् ॥ २० ॥ अटन्ति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च वानराः ॥ २१ ॥ दशनागबलाः केचित्केचिद्दशगुणोत्तराः ॥ केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमाः ॥ २२ ॥ सन्ति चौघबलाः केचित्केचिद्वायुबलोपमाः ॥ अप्रमेयबलाश्चान्ये तत्रासन् हरियूथपाः ॥ २३ ॥ ईदृग्विधैस्तु हरिभिर्वृतो दन्तनखायुधैः ॥ शतैः शतसहस्रैश्च कोटीभिरयुतैरपि ॥ आगमिष्यति सुग्रीवः सर्वेषां वो निषूदनः ॥ २४ ॥ नेयमस्ति पुरी लङ्का न यूयं न च रावणः ॥ यस्मादिक्ष्वाकुनाथेन बद्धं वैरं महात्मना ॥ २५ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

संदिष्टो राक्षसेन्द्रेण प्रहस्तस्य सुतो बली ॥ जम्बुमाली महादंष्ट्रो निर्जगाम धनुर्धरः ॥ १ ॥ रक्तमाल्याम्बरधरः स्रग्वी रुचिरकुण्डलः ॥ महान्विवृत्तनयनश्चण्डः समरदुर्जयः ॥२॥ धनुः शक्रधनुःप्रख्यं महद्रुचिरसायकम् ॥ विस्फारयानो वेगेन वज्राशनिसमस्वनम् ॥३॥ तस्य विस्फारघोषेण धनुषो महता दिशः॥प्रदिशश्च नभश्चैव सहसा समपूर्यत॥४॥रथेन खरयुक्तेन तमागतमुदीक्ष्य सः ॥ हनुमान्वेगसंपन्नो जहर्ष च ननाद च ॥५॥

संदिष्ट इत्यादि ॥ विवृत्तनयनः मण्डलीकृतनयनः । रुचिरसायकं रुचिरसायकार्हम् । विस्फारयानः विस्फारयमाणः । ज्याकर्षणं कुर्वन्नित्यर्थः । वज्राशनिसमस्वनमिति विस्फारणक्रियाविशेषणम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ तस्येति ॥ नभस्समपूर्यत दिशः प्रदिशश्च समपूर्यन्तेति विभक्तिविपरिणामेना-

नुषङ्गः ॥ ४ ॥ ५ ॥ तमिति ॥ तोरणविटङ्कं तोरणस्य कपोतपालिका । कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुन्नपुंसकमित्यमरः । स्तम्भोपरि तिर्यङ्निहितदार्वित्यर्थः ॥ ६ ॥ अर्द्धचन्द्रेणेति ॥ एकेनेत्येतदर्धचन्द्रस्यापि विशेषणम् । अर्धचन्द्राकाराग्रशरेणेत्यर्थः । कर्णिना कर्णवच्छरेण ॥ ७ ॥ तस्येति ॥ अम्बुजं रक्तपद्मम् । भास्कररश्मिना विद्धम् अत एव फुल्लमित्यर्थः ॥ ८ ॥ तत्तस्येति ॥ रक्तं स्वत एव रक्तम् । रक्तेन शोणितेन ।

तं तोरणविटङ्कस्थं हनुमन्तं महाकपिम् ॥ जम्बुमाली महाबाहुर्विव्याध निशितैः शरैः ॥ ६ ॥ अर्धचन्द्रेण वदने शिरस्येकेन कर्णिना ॥ बाह्वोर्विव्याध नाराचैर्दशभिस्तं कपीश्वरम् ॥ ७ ॥ तस्य तच्छुशुभे ताम्रं शरेणाभिहतं मुखम् ॥ शरदीवाम्बुजं फुल्लं विद्धं भास्कररश्मिना ॥ ८ ॥ तत्तस्य रक्तं रक्तेन रञ्जितं शुशुभे मुखम् ॥ यथाकाशे महापद्मं सिक्तं चन्दनबिन्दुभिः ॥ ९ ॥ चुकोप बाणाभिहतो राक्षसस्य महाकपिः ॥ १० ॥ ततः पार्श्वेऽतिविपुलां ददर्श महतीं शिलाम् ॥ तरसा तां समुत्पाट्य चिक्षेप बलवद्बली ॥ तां शरैर्दशभिः क्रुद्धस्ताडयामास राक्षसः ॥ ११ ॥ विपन्नं कर्म तद्दृष्ट्वा हनुमांश्चण्डविक्रमः ॥ सालं विपुलमुत्पाट्य भ्रामयामास वीर्यवान् ॥ १२ ॥ भ्रामयन्तं कपिं दृष्ट्वा सालवृक्षं महाबलम् ॥ चिक्षेप सुबहून्बाणान् जम्बुमाली महाबलः ॥ १३ ॥ सालं चतुर्भिश्चिच्छेद वानरं पञ्चभिर्भुजे ॥ उरस्येकेन बाणेन दशभिस्तु स्तनान्तरे ॥ १४ ॥ स शरैः पूरिततनुः क्रोधेन महता वृतः ॥ तमेव परिघं गृह्य भ्रामयामास वेगतः ॥ ॥ १५ ॥ अतिवेगोऽतिवेगेन भ्रामयित्वा बलोत्कटः ॥ परिघं पातयामास जम्बुमालेर्महोरसि ॥ १६ ॥ तस्य चैव शिरो नास्ति न बाहू न च जानुनी ॥ न धनुर्न रथो नाश्वास्तत्रादृश्यन्त नेषवः ॥ १७ ॥ ॥ ॥

महापद्मं रक्तोत्पलम् । चन्दनबिन्दुभिः रक्तचन्दनबिन्दुभिः ॥ ९ ॥ चुकोपेत्यर्धम् ॥ राक्षसस्य राक्षसविषये ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ सालमिति ॥ पञ्चभिर्भुज इत्यादौ विव्याधेत्यध्याहारः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तस्य चैवेति ॥ नाश्वा इति अश्वशब्देनात्र खरा उच्यन्ते । रथेन खरयुक्तेनेति पूर्वमुक्तत्वात् ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराज विरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥
ततस्त इत्यादि ॥ भवनात् तस्मात् रावणभवनात्। सप्तार्चिवर्चस इत्यत्र सप्तार्चीति इकारान्तत्वमार्षम्। कृतास्त्राः शिक्षितास्त्राः। आर्षः सन्धिः।

स हतस्तरसा तेन जम्बुमाली महाबलः ॥ पपात निहतो भूमौ चूर्णिताङ्गविभूषणः ॥ १८ ॥ जम्बुमालिं च निहतं किंकरांश्च महाबलान् ॥ चुक्रोध रावणः श्रुत्वा कोपसंरक्तलोचनः ॥ १९ ॥ स रोषसंवर्तिततताम्रलोचनः प्रहस्तपुत्रे निहते महाबले ॥ अमात्यपुत्रानतिवीर्यविक्रमान्समादिदेशाशु निशाचरेश्वरः ॥ २० ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ ॥

ततस्ते राक्षसेन्द्रेण चोदिता मन्त्रिणः सुताः ॥ निर्ययुर्भवनात्तस्मात् सप्त सप्तार्चिवर्चसः ॥ १॥ महाबलपरीवारा धनुष्मन्तो महाबलाः ॥ कृतास्त्रास्त्रविदां श्रेष्ठाः परस्परजयैषिणः ॥ २ ॥ हेमजालपरिक्षिप्तैर्ध्वजवद्भिः पताकिभिः ॥ तोयदस्वननिर्घोषैर्वाजियुक्तैर्महारथैः ॥३ ॥ तप्तकाञ्चनचित्राणि चापान्यमितविक्रमाः ॥ विस्फारयन्तः संहृष्टास्तडिद्वन्त इवाम्बुदाः ॥ ४ ॥ जनन्यस्तु ततस्तेषां विदित्वा किंकरान् हतान् ॥ बभूवुः शोकसंभ्रान्ता सबान्धवसुहृज्जनाः ॥ ५ ॥ ते परस्परसंघर्षात्तप्तकाञ्चनभूषणाः ॥ अभिपेतुर्हनूमन्तं तोरणस्थमवस्थितम् ॥ ६ ॥ मृजन्तो बाणवृष्टिं ते रथगर्जितनिःस्वनाः ॥ वृष्टिमन्त इवाम्भोदा विचेरुर्नैर्ऋताम्बुदाः ॥७॥ अवकीर्णस्ततस्ताभिर्हनुमाञ्छरवृष्टिभिः ॥ अभवत्संवृताकारः शैलराडिव वृष्टिभिः ॥८॥

कृतास्त्राणामस्त्रविदां च श्रेष्ठा इति वा। ज्ञानशिक्षे उभे अप्येषां स्त इति भावः। परस्परजयैषिणः प्रत्येकं हनुमज्जयैषिण इत्यर्थः। हेमजालपरिक्षिप्तैः सुवर्णजालविनिर्मितैः। स्वासाधारणचिह्नयुक्तं ध्वजम्। केवलचित्रवस्त्रालंकृता पताका। तोयदस्वननिर्घोषैः तोयदस्वनतुल्यनिर्घोषवद्भिः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

स शरान् मोघयामास । यथा शराः स्वस्मिन्न पतन्ति तथा चकारेत्यर्थः । रथवेगं च मोघयामासेत्यन्वयः । यथा रथवेगास्स्वप्रहाराय न भवन्ति तथा समचरदित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ स कृत्वेति ॥ वेगं संहारोद्योगम् ॥ ११ ॥ तलेनेति ॥ पादैः कांश्चिदिति बहुवचनम् । वानराणां द्विपात्सु चतुष्पात्सु च ग्रहणात् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ विनेदुरिति ॥ नीडं ध्वजावयवविशेषणम् ॥ १५ ॥ स्रवतेति ॥ स्रवन्त्यः नद्यः । विकृतं यथा तथा

स शरान्मोघयामास तेषामाशुचरः कपिः ॥ रथवेगं च वीराणां विचरन्विमलेम्बरे ॥ ९ ॥ स तैः क्रीडन्धनुष्मद्भिर्व्योम्नि वीरः प्रकाशते ॥ धनुष्मद्भिर्यथा मेघैर्मारुतः प्रभुरम्बरे ॥ १० ॥ स कृत्वा निनदं घोरं त्रासयंस्तां महाचमूम् ॥ चकार हनुमान्वेगं तेषु रक्षःसु वीर्यवान् ॥ ११ ॥ तलेनाभ्यहनत्कांश्चित्पादैः कांश्चित्परन्तपः ॥ मुष्टिनाभ्यहनत्कांश्चिन्नखैः कांश्चिद्व्यदारयत् ॥ १२ ॥ प्रममाथोरसा कांश्चिदूरुभ्यामपरान्कपिः ॥ केचित्तस्य निनादेन तत्रैव पतिता भुवि ॥ १३ ॥ ततस्तेष्ववसन्नेषु भूमौ निपतितेषु च ॥ तत्सैन्यमगमत्सर्वं दिशो दश भयार्दितम् ॥ १४ ॥ विनेदुर्विस्वरं नागा निपेतुर्भुवि वाजिनः ॥ भग्ननीडध्वजच्छत्रैर्भूश्च कीर्णाभवद्रथैः ॥ १५ ॥ स्रवता रुधिरेणाथ स्रवन्त्यो दर्शिताः पथि ॥ विविधैश्च स्वरैर्लङ्का ननाद विकृतं तदा ॥ १६ ॥ स तान्प्रवृद्धान्विनिहत्य राक्षसान् महाबलश्चण्डपराक्रमः कपिः ॥ युयुत्सुरन्यैः पुनरेव राक्षसैस्तमेव वीरोभिजगाम तोरणम् ॥ १७ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥
हतान्मन्त्रिसुतान् बुद्ध्वा वानरेण महात्मना ॥ रावणः संवृताकारश्चकार मतिमुत्तमाम् ॥ १ ॥

ननाद प्रतिध्वानवती बभूव ॥ १६ ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ ॥
हतानित्यादि । संवृताकारः अन्तर्मनाः । मतिं चिन्ताम् ॥ १ ॥ ॥ ॥ । ॥

क इति ॥२॥३॥ यातेत्यादि । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । तमेवाह-यत्तैरित्यादिना ॥ यत्तैः यतमानैः । अप्रमत्तैरिति यावत् । यतैः कर्तरि क्तः । समाधेयं परिहर्तव्यम् । देशकालविरोधिनं देशकालविरोधीत्यर्थः । महद्भूतं मन्य इत्यनुषज्यते । इन्द्रेण वा अन्यैर्वेति शेषः । वाशब्दस्य विकल्पार्थस्य प्रयो-

स विरूपाक्षयूपाक्षौ दुर्धरं चैव राक्षसम् ॥ प्रघसं भासकर्णं च पञ्चसेनाग्रनायकान् ॥ २ ॥ संदिदेश दशग्रीवो वीरान्नयविशारदान् ॥ हनुमद्ग्रहणव्यग्रान्वायुवेगसमान्युधि ॥ ३ ॥ यात सेनाग्रगाः सर्वे महाबलपरिग्रहाः ॥ सवाजिरथमातङ्गाः स कपिः शास्यतामिति ॥ ४ ॥ यत्तैश्च खलु भाव्यं स्यात्तमासाद्य वनालयम् ॥ कर्म चापि समाधेयं देशकालविरोधिनम् ॥ ५ ॥ न ह्यहं तं कपिं मन्ये कर्मणा प्रतितर्कयन् ॥ सर्वथा तन्महद्भूतं महाबलपरिग्रहम् ॥ भवेदिन्द्रेण वा सृष्टमस्मदर्थं तपोबलात् ॥ ६ ॥ सनागयक्षगन्धर्वा देवासुरमहर्षयः ॥ युष्माभिः सहितैः सर्वैर्मया सह विनिर्जिताः ॥ ७ ॥ तैरवश्यं विधातव्यं व्यलीकं किंचिदेव नः ॥ तदेव नात्र संदेहः प्रसह्य परिगृह्यताम् ॥ ८ ॥ नावमान्यो भवद्भिश्च हरिर्धीरपराक्रमः ॥ दृष्टा हि हरयः पूर्वं मया विपुलविक्रमाः ॥ ९ ॥ वाली च सहसुग्रीवो जाम्बवांश्च महाबलः ॥ नीलः सेनापतिश्चैव ये चान्ये द्विविदादयः ॥ १० ॥ नैवं तेषां गतिर्भीमा न तेजो न पराक्रमः ॥ न मतिर्न बलोत्साहौ न रूपपरिकल्पनम् ॥ ११ ॥ महत्सत्त्वमिदं ज्ञेयं कपिरूपं व्यवस्थितम् ॥ प्रयत्नं महदास्थाय क्रियतामस्य निग्रहः ॥ १२ ॥ कामं लोकास्त्रयः सेन्द्राः ससुरासुरमानवाः ॥ भवतामग्रतः स्थातुं न पर्याप्ता रणाजिरे ॥ १३ ॥ ॥

गात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सनागेति । व्यलीकम् अप्रियम् ॥ ७ ॥८॥ नावमान्यो भवद्भिश्च हरिर्धीरपराक्रम इति ॥ अत्र त्रयोदशसहस्रश्लोका गताः । अयं चतुर्दशसहस्रस्यादिः । धीति गायत्र्याश्चतुर्दशाक्षरम् । नैवं तेषामिति ॥ गतिः वेगः । रूपपरिकल्पनं यथेष्टरूपग्रहणम् । महदिति ॥ इत्थं महत्सत्त्वं किमपि कपिरूपं सत् व्यवस्थितमिति ज्ञेयमित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ततस्तमित्यादि ॥ स्वतेजोरश्मिमालिनं स्वतेजसा सूर्यम् । रश्मिमन्तमिवेत्यत्र उपमा । अत्र रूपकामिति भिदा । तोरणस्थमिति ॥ उत्साहः लोकोत्तरकार्येषु स्थेयान् प्रयत्नः । महासत्त्वं महाध्यवसायम् । द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुष्वित्यमरः । द्वितीयबल-

तथापि तु नयज्ञेन जयमाकाङ्क्षता रणे ॥ आत्मा रक्ष्यः प्रयत्नेन युद्धसिद्धिर्हि चञ्चला ॥ १४ ॥ ते स्वामिवचनं सर्वे प्रतिगृह्य महौजसः ॥ समुत्पेतुर्महावेगा हुताशसमतेजसः ॥ १५ ॥ रथैर्मत्तैश्च मातङ्गैर्वाजिभिश्च महाजवैः ॥ शस्त्रैश्च विविधैस्तीक्ष्णैः सर्वैश्चोपचिता बलैः ॥ १६ ॥ ततस्तं ददृशुर्वीरा दीप्यमानं महाकपिम् ॥ रश्मिमन्तमिवोद्यन्तं स्वतेजोरश्मिमालिनम् ॥ १७ ॥ तोरणस्थं महोत्साहं महासत्त्वं महाबलम् ॥ महामतिं महावेगं महाकायं महाबलम् ॥ १८ ॥ तं समीक्ष्यैव ते सर्वे दिक्षु सर्वास्ववस्थिताः ॥ तैस्तैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः ॥ १९ ॥ तस्य पञ्चायसास्तीक्ष्णाः शिताः पीतमुखाः शराः ॥ शिरस्युत्पलपत्राभा दुर्धरेण निपातिताः ॥ २० ॥ स तैः पञ्चभिराविद्धः शरैः शिरसि वानरः ॥ उत्पपात नदन् व्योम्नि दिशो दश विनादयन् ॥ २१ ॥ ततस्तु दुर्धरो वीरः सरथः सज्यकार्मुकः ॥ किरन् शरशतैस्तीक्ष्णैरभिपेदे महाबलः ॥ २२ ॥ स कपिर्वारयामास तं व्योम्नि शरवर्षिणम् ॥ वृष्टिमन्तं पयोदान्ते पयोदमिव मारुतः ॥ २३ ॥ अर्द्यमानस्ततस्तेन दुर्धरेणानिलात्मजः ॥ चकार कदनं भूयो व्यवर्धत च वेगवान् ॥ २४ ॥ स दूरं सहसोत्पत्य दुर्धरस्य रथे हरिः ॥ निपपात महावेगो विद्युद्राशिर्गिराविव ॥ २५ ॥ ॥

शब्दश्शक्तिवचनः । बलं रूपेस्थिनि स्थौल्ये शक्तिरेतश्चमूषु चेति वैजयन्ती ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ तस्येति ॥ तीक्ष्णाः क्रूराः । शिताः निशिताः । पीतमुखाः समीचीनायसनिर्मितत्वेन पीतरेखाग्राः । उत्पलपत्राभाः । उत्पलपत्राणि यथा निपात्यन्ते तथा निपातिता इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ स कपिरिति ॥ वारयामास स्ववेगेन प्रापयामासेत्यर्थः ॥ २३ ॥ अर्द्यमानमिति ॥ कदनं युद्धम् ॥ २४ ॥ स दूरमिति ॥ विद्युद्राशिः अशनिः ॥ २५ ॥

तत इति ॥ कूबरः युगन्धरः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ तयोरिति ॥ वेगं विनिहत्य परिहृत्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

ततः स मथिताष्टाश्वं रथं भग्नाक्षकूबरम् ॥ विहाय न्यपतद्भूमौ दुर्धरस्त्यक्तजीवितः ॥ २६ ॥ तं विरूपाक्षयूपाक्षौ दृष्ट्वा निपतितं भुवि ॥ संजातरोषौ दुर्धर्षावुत्पेततुररिन्दमौ ॥ २७ ॥ स ताभ्यां महसोत्पत्य विष्ठितो विमलेम्बरे ॥ मुद्गराभ्यां महाबाहुर्वक्षस्यभिहतः कपिः ॥ २८ ॥ तयोर्वेगवतोर्वेगं विनिहत्य महाबलः ॥ निपपात पुनर्भूमौ सुपर्णसमविक्रमः ॥ २९ ॥ स सालवृक्षमासाद्य तमुत्पाट्य च वानरः ॥ तावुभौ राक्षसौ वीरौ जघान पवनात्मजः ॥ ३० ॥ ततस्तांस्त्रीन् हतान् ज्ञात्वा वानरेण तरस्विना ॥ अभिपेदे महावेगः प्रसह्य प्रघसो हरिम् ॥ ३१ ॥ भासकर्णश्च संक्रुद्धः शूलमादाय वीर्यवान् ॥ एकतः कपिशार्दूलं यशस्विनमवस्थितम् ॥३२॥ पट्टिशेन शिताग्रेण प्रघसः प्रत्ययोधयत् ॥ भासकर्णश्च शूलेन राक्षसः कपिसत्तमम् ॥३३॥ स ताभ्यां विक्षतैर्गात्रैरसृग्दिग्धतनूरुहः ॥ अभवद्वानरः क्रुद्धो बालसूर्यसमप्रभः ॥ ३४ ॥ समुत्पाट्य गिरेः शृङ्गं समृगव्यालपादपम् ॥ जघान हनुमान्वीरो राक्षसौ कपिकुञ्जरः ॥ ३५ ॥ ततस्तेष्ववसन्नेषु सेनापतिषु पञ्चसु ॥ बलं तदवशेषं च नाशयामास वानरः ॥ ३६॥ अश्वैरश्वान् गजैर्नागान् योधैर्योधान् रथै रथान् ॥ स कपिर्नाशयामास सहस्राक्ष इवासुरान् ॥ ३७ ॥ हतैर्नागैश्च तुरगैर्भग्नाक्षैश्च महारथैः ॥ हतैश्च राक्षसैर्भूमी रुद्धमार्गा समन्ततः ॥ ३८ ॥ ततः कपिस्तान् ध्वजिनीपतीन् रणे निहत्य वीरान् सबलान् सवाहनान् ॥ समीक्ष्य वीरः परिगृह्य तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये॥३९॥इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः॥४६॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तत इति ॥ ध्वजिनीपतीन् सेनापतीन् । कृतक्षणः दत्तावसरः । अभूदिति शेषः ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ ॥

सेनापतीनित्यादि ॥ समीक्ष्य विज्ञाय॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सेनापतीनिति॥ समीक्ष्य विज्ञाय। प्रसमैक्षताग्रत इति पाठः॥ १ ॥ स इति ॥ द्विजातिमुख्यैः हविषा उदीरितः अभिवर्धितः पावक इवेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ ततो मह दित्यनेनोक्तं विस्तरेणाह—ततस्तपस्संग्रहेत्यादिना ॥ तपस्संग्रहसञ्चयार्जितं तपोनुष्ठानसमूहसम्पादितम्। समाहितं सज्जीकृतम्। अष्टासिनिबद्धबन्धुरम् अष्टासिभिर्निबद्धम् अत एव बन्धुरम् सुन्दरम्। बन्धुरं सुन्दरे नम्र इति विश्वः। यद्वा अष्टासिभिर्निबद्धं बन्धुरं यस्य स तथा। बन्धुरं फलकासंघाट इत्याहुः। अन्ये घण्टा इत्यप्याहुः। तदानीम् अष्टासिश्चासौ निबद्धबन्धुर-

सेनापतीन् पञ्च स तु प्रमापितान् हनूमता सानुचरान् सवाहनान्॥ समीक्ष्य राजा समरोद्धतोन्मुखं कुमारमक्षं
प्रसमैक्षताग्रतः॥१॥ स तस्य दृष्ट्यर्पणसंप्रचोदितः प्रतापवान् काञ्चनचित्रकार्मुकः॥ समुत्पपाताथ सदस्युदीरितो
द्विजातिमुख्यैर्हविषेव पावकः ॥२॥ ततो महद्बालदिवाकर... तप्तजाम्बूनदजालसंततम्॥ रथं समास्थाय ययौ
स वीर्यवान् महाहरिं तं प्रति नैर्ऋतर्षभः ॥ ३ ॥ ततस्तप... पञ्चयार्जितं प्रतप्तजाम्बूनदजालशोभितम्॥ पता-
किनं रत्नविभूषितध्वजं मनोजवाष्टाश्ववरैः सुयोजितम्... सुरासुराधृष्यमसङ्गचारिणं रविप्रभं व्योमचरं स-
माहितम्॥ सतूणमष्टासिनिबद्धबन्धुरं यथाक्रमावेशित... ामरम् ॥५॥ विराजमानं प्रतिपूर्णवस्तुना सहेम-
दाम्ना शशिसूर्यवर्चसा ॥ दिवाकराभं रथमास्थितस्ततः ...र्जगामामरतुल्यविक्रमः ॥ ६ ॥ ॥

श्चेति समासः। यथाक्रमावेशितशक्तितोमरं पङ्क्तितया स्थापितशक्तितोमरम्... तिपूर्णवस्तुना समग्रोपकरणेन। शरधनुःकवचादीन्युपकरणानि। प्रतिपूर्णमस्तिनेति पाठे अस्तिना धनेनेत्यर्थः। हेमदाम्ना हेममयाश्वादिबन्धना। शशिसूर्यवर्चसा। दामसु किञ्चित्सितवर्णं किञ्चित्सूर्यवत्पीतवर्णमित्यर्थः। प्रतिपूर्णवस्तुना शशिसूर्यवर्चसा हेमदाम्ना च विराजमान... यः। यद्वा क्वचिच्छशिवर्चसा क्वचित्सूर्यवर्चसा च विराजमानमित्यन्वयः। वितानादिषु शशिवर्चसा हेममयरथाङ्गेषु सूर्यवर्चसा। दिवाकरा...याकाशचारित्वे दृष्टान्तः। अतो न रविप्रभमित्यनेन पुनरुक्तिः। तच्छन्दद्वयं च पूर्वानुस्मरणार्थम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स पूरयन्निति ॥ सः अक्षः । द्विः प्रसिद्धौ ॥ ७ ॥ स तमिति ॥ हरीक्षणः सिंहप्रेक्षणः । प्रजाक्षये अवस्थितं प्राणिनाशे प्रवृत्तम् । विस्मितश्चासौ जातसंभ्रमश्च विस्मितजातसंभ्रमः ॥ ८ ॥ स तस्येति ॥ विधारयन् निर्धारयन् । विचारयन्निति च पाठः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ररासेति ॥

स पूरयन् खं च महीं च साचलां तुरंगमातङ्गमहारथस्वनैः ॥ बलैः समेतैः सहि तोरणस्थितं समर्थमासीनमुपागमत्कपिम् ॥ ७ ॥ स तं समासाद्य हरिं हरीक्षणो युगान्तकालाग्निमिव प्रजाक्षये ॥ अवस्थितं विस्मितजातसंभ्रमः समैक्षताक्षो बहुमानचक्षुषा ॥८॥ स तस्य वेगं च कपेर्महात्मनः पराक्रमं चारिषु पार्थिवात्मजः ॥ विधारयन्स्वं च बलं महाबलो हिमक्षये सूर्य इवाभिवर्धते ॥ ९ ॥ स जातमन्युः प्रसमीक्ष्य विक्रमं स्थिरं स्थितः संयति दुर्निवारणम् ॥ समाहितात्मा हनुमन्तमाहवे प्रचोदयामास शरैस्त्रिभिः शितैः ॥१०॥ ततः कपिं तं प्रसमीक्ष्य गर्वितं जितश्रमं शत्रुपराजयोर्जितम् ॥ अवैक्षताक्षः समुदीर्णमानसः स बाणपाणिः प्रगृहीतकार्मुकः ॥११॥ स हेमनिष्काङ्गदचारुकुण्डलः समाससादाशुपराक्रमः कपिम् ॥ तयोर्बभूवाप्रतिमः समागमः सुरासुराणामपि सम्भ्रमप्रदः ॥ १२॥ ररास भूमिर्न तताप भानुमान् ववौ न वायुः प्रचचाल चाचलः ॥ कपेः कुमारस्य च वीक्ष्य संयुगं ननाद च द्यौरुदधिश्च चुक्षुभे॥१३॥ततः स वीरः सुमुखान्पतत्त्रिणः सुवर्णपुङ्खान् सविषानिवोरगान् ॥ समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्वविच्छरानथ त्रीन् कपिमूर्ध्न्यपातयत् ॥१४॥ स तैः शरैर्मूर्ध्नि समं निपातितैः क्षरन्नसृग्दिग्धविवृत्तलोचनः ॥ नवोदितादित्यनिभः शरांशुमान्व्यराजतादित्य इवांशुमालिकः ॥ १५ ॥ ॥ ॥

न तताप भानुमान् । सूर्योदयः पूर्वं सूचितः सः न ततापेत्युच्यते ॥ १३ ॥ तत इति ॥ समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्ववित् समाधिः लक्ष्यवेदनं संयोगः शरसंधानं विमोक्षः तद्विसर्गः तेषां तत्त्ववित् यथार्थवित् ॥ १४ ॥ स तैरिति ॥ रक्तसिक्तत्वे दृष्टान्तो नवोदितेति । शराचितत्वे दृष्टान्त आदित्य इवांशुमालिक इति ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ आपूर्यत व्यवर्धत ॥ १६ ॥ स इति ॥ मन्दराग्रस्थः मन्दरो नाम भूमध्यपर्वतः । तदग्रे मध्याह्ने वर्तत इत्यौप्योक्तिः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स इति ॥ मन्दराग्रस्थः मन्दरो नाम सालग्रामपर्वतोत्तरभागे भारतखण्डमध्ये वर्तमानः कश्चन पर्वतः तदग्रस्थः । अनेन उत्तरायणे

ततः स पिङ्गाधिपमन्त्रिसत्तमः समीक्ष्य तं राजवरात्मजं रणे ॥ उदग्रचित्रायुधचित्रकार्मुकं जहर्ष चापूर्यत चाहवोन्मुखः ॥ १६ ॥ स मन्दराग्रस्थ इवांशुमालिको विवृद्धकोपो बलवीर्यसंयुतः ॥ कुमारमक्षं सबलं सवाहनं ददाह नेत्राग्निमरीचिभिस्तदा ॥ १७ ॥ ततः स बाणासनचित्रकार्मुकः शरप्रवर्षो युधि राक्षसाम्बुदः ॥ शरान्मुमोचाशु हरीश्वराचले बलाहको वृष्टिमिवाचलोत्तमे ॥ १८ ॥ ततः कपिस्तं रणचण्डविक्रमं विवृद्धतेजोबलवीर्यसंयुतम् ॥ कुमारमक्षं प्रसमीक्ष्य संयुगे ननाद हर्षाद्‌ घनतुल्यविक्रमः ॥ १९ ॥ स बालभावाद्युधि वीर्यदर्पितः प्रवृद्धमन्युः क्षतजोपमेक्षणः ॥ समाससादाप्रतिमं कपिं रणे गजो महाकूपमिवावृतं तृणैः ॥ २० ॥ स तेन बाणैः प्रसभं निपातितैश्चकार नादं घननादनिस्वनः ॥ समुत्पपाताशु नभः स मारुतिर्भुजोरुविक्षेपणघोरदर्शनः ॥ २१ ॥ समुत्पतन्तं समभिद्रवद्बली स राक्षसानां प्रवरः प्रतापवान् ॥ रथी रथिश्रेष्ठतमः किरन् शरैः पयोधरः शैलमिवाश्मवृष्टिभिः ॥ २२ ॥ स तान् शरांस्तस्य हरिर्विमोक्षयन् चचार वीरः पथिवायुसेविते ॥ शरान्तरे मारुतवद्विनिष्पतन्मनोजवः संयति चण्डविक्रमः ॥ २३ ॥ ॥

मध्याह्नागतत्वमुक्तं भवति ॥ १७ ॥ ततस्स बाणासनेति ॥ बाणासनचित्रकार्मुकः बाणाः अस्यन्ते क्षिप्यन्तेनेनेति बाणासनः बाणविमोक्षकचित्रकार्मुक इत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तत इति ॥ बाणासनचित्रकार्मुकः बाणानामासनं बाणान् क्षिपत् चित्रं च कार्मुकं यस्य स तथोक्तः । बाणासनचक्रकार्मुक इति पाठे बाणान् क्षिपच्चक्राकारं कार्मुकं यस्य सः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ स तानिति ॥ विमोक्षयन् शरीरे असंयोजयन् । लाघवातिशयेनेति भावः ॥ २३ ॥

तमिति ॥ आस्तृणन्तम् आच्छादयन्तम् । विशिखैः विविधशिखैः । चिन्तां जगाम । कथमेताद्दशमेनं वधिष्यामीत्येवम् ॥ २४ ॥ इदमेवोपपादयति-ततश्शरैरित्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ अयमिति ॥ अतिसहः अतिसोढा । कर्मगुणोदयात् युद्धकर्मोत्कर्षाभिवृद्धेः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ इ-

तमात्तबाणासनमाहवोन्मुखं खमास्तृणन्तं विशिखैः शरोत्तमैः ॥ अवैक्षताक्षं बहुमानचक्षुषा जगाम चिन्तां च स मारुतात्मजः ॥ २४ ॥ ततः शरैर्भिन्नभुजान्तरः कपिः कुमारवीरेण महात्मना नदन् ॥ महाभुजः कर्मविशेषतत्त्वविद्विचिन्तयामास रणे पराक्रमम् ॥ २५ ॥ अबालवद्बालदिवाकरप्रभः करोत्ययं कर्म महन्महाबलः ॥ न चास्य सर्वाहवकर्मशोभिनः प्रमापणे मे मतिरत्र जायते ॥ २६ ॥ अयं महात्मा च महांश्च वीर्यतः समाहितश्चातिसहश्च संयुगे ॥ असंशयं कर्मगुणोदयादयं सनागयक्षैर्मुनिभिश्च पूजितः ॥ २७ ॥ पराक्रमोत्साहविवृद्धमानसः समीक्षते मां प्रमुखागतः स्थितः ॥ पराक्रमो ह्यस्य मनांसि कम्पयेत्सुरासुराणामपि शीघ्रगामिनः ॥ २८ ॥ न खल्वयं नाभिभवेदुपेक्षितः पराक्रमो ह्यस्य रणे विवर्धते ॥ प्रमापणं त्वेव ममास्य रोचते न वर्धमानोऽग्निरुपेक्षितुं क्षमः ॥ २९ ॥ इति प्रवेगं तु परस्य तर्कयन् स्वकर्मयोगं च विधाय वीर्यवान् ॥ चकार वेगं तु महाबलस्तदा मतिं च चक्रेऽस्य वधे महाकपिः ॥ ३० ॥ स तस्य तानष्टहयान्महाजवान् समाहितान् भारसहान्विवर्तने ॥ जघान वीरः पथि वायुसेविते तलप्रहारैः पवनात्मजः कपिः ॥ ३१ ॥ ततस्तलेनाभिहतो महारथः स तस्य पिङ्गाधिपमन्त्रिनिर्जितः ॥ प्रभग्ननीडः परिमुक्तकूबरः पपात भूमौ हतवाजिरम्बरात् ॥ ३२

ति प्रवेगमिति ॥ परस्य शत्रोः प्रवेगम् । तर्कयन् आलोचयन् । स्वकर्मयोगं विधाय युद्धक्रमं च सङ्कल्प्य । पूर्वमश्वान् हत्वा ततो रथं भङ्क्ष्यामीति निश्चित्येर्थः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ इति प्रवेगमिति ॥ स्वकर्मयोगं विधाय स्वकर्तव्यचिन्तां कृत्वा । मतिं च चक्रेऽस्य वधे महाकपिरिति पाठः ॥ ३० ॥ स तस्येति । विवर्तने सव्यापसव्यभ्रमणेपि । भारसहान् रथभारसहान् ॥ ३१ ॥ तत इति ॥ तलेनाभिहतः अत एव पिङ्गाधिपमन्त्रिनि-

जितः । हनुमता निर्जित इत्यर्थः । प्रभग्ननीडः प्रभग्नरथाङ्गः । कूबरः युगन्धरः । वाजिरिति इकारान्तत्वमार्षम् ॥ ३२ ॥ स तमिति ॥ मरुतामालयमुत्पतन् ऋषिरिव अभवदिति शेषः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ स तमिति ॥ गृह्य इवेत्यत्र गुणाभाव आर्षः ॥ ३५ ॥ स भग्नेति ॥ प्रविकीर्ण-

स तं परित्यज्य महारथो रथं सकार्मुकः खड्गधरः खमुत्पतन् ॥ तपोभियोगादृषिरुग्रवीर्यवान्विहाय देहं मरुतामिवालयम् ॥ ३३ ॥ ततः कपिस्तं विचरन्तमम्बरे पतत्त्रिराजानिलसिद्धसेविते ॥ समेत्य तं मारुततुल्यविक्रमः क्रमेण जग्राह स पादयोर्दृढम् ॥ ३४ ॥ स तं समाविध्य सहस्रशः कपिर्महोरगं गृह्य इवाण्डजेश्वरः ॥ मुमोच वेगात्पितृतुल्यविक्रमो महीतले संयति वानरोत्तमः ॥ ३५ ॥ स भग्नबाहूरुकटीशिरोधरः क्षरन्नसृङ्निर्मथितास्थिलोचनः ॥ स भग्नसंधिः प्रविकीर्णबन्धनो हतः क्षितौ वायुसुतेन राक्षसः ॥ महाकपिर्भूमितले निपीड्य तं चकार रक्षोधिपतेर्महद्भयम् ॥ ३६ ॥ महर्षिभिश्चक्रचरैर्महाव्रतैः समेत्य भूतैश्च सयक्षपन्नगैः ॥ सुरैश्च सेन्द्रैर्भृशजातविस्मयैर्हते कुमारे स कपिर्निरीक्षतः ॥ ३७ ॥ निहत्य तं वज्रिसुतोपमप्रभं कुमारप्रक्षं क्षतजोपमेक्षणम् ॥ तमेव वीरोभिजगाम तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ॥ ३८ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

ततः स रक्षोधिपतिर्महात्मा हनूमताक्षे निहते कुमारे ॥ मनः समाधाय तदेन्द्रकल्पं समादिदेशेन्द्रजितं सरोषम् ॥ १ ॥ त्वमस्त्रविच्छस्त्रविदां वरिष्ठः सुरासुराणामपि शोकदाता ॥ सुरेषु सेन्द्रेषु च दृष्टकर्मा पितामहाराधनसंचितास्त्रः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥

बन्धनः प्रविकीर्णकक्ष्यादिबन्धनः । प्रभिन्नसंधिरिति संधिबन्धभङ्गस्योक्तत्वात् ॥ ३६ ॥ महर्षिभिरिति ॥ चक्रचरैः ज्योतिश्चक्रचरैः । नभश्चक्रचरैर्वा ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ ततस्त्वित्यादि ॥ मनः समाधाय धैर्यं कृत्वेत्यर्थः ॥ १ ॥ त्वमिति ॥ अस्त्रवित् ब्रह्मास्त्रवित् । संचितास्त्रः संचितास्त्रविशेषः ॥ २ ॥ ॥

तवेति ॥ तव अस्त्रबलमासाद्य असुराः न । नश्यन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ न कश्चिदिति ॥ त्रिषु लोकेषु तव संयुगे नगतश्रमः अप्राप्तश्रमः कश्चिन्न । सुप्सु-पेति समासः । सर्वे प्राप्तश्रमा इत्यर्थः । हरिहयादयोपि श्रमं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । भुजवीर्येति । मतिसत्तमः मतिश्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ४ ॥ नेति ॥ समरेषु कर्मणा पुरुषकारेण ते अशक्यं नास्तीत्यर्थः । तथा मतिपूर्वमन्त्रणे विवेकपूर्वविचारे अकार्यम् अज्ञातकार्यम् । ज्ञातुमशक्यं कार्यं नास्तीत्यर्थः । संग्रहेषु संगृह्यन्ते भोग्यतया स्वीक्रियन्ते भोक्तृभिरिति संग्रहाः लोकाः । तेषु त्रिष्वपि यस्तवास्त्रबलं शारीरं बलं च न वेद स नास्ति । सर्वलो-

तवास्त्रबलमासाद्य नासुरा न मरुद्गणाः ॥ न शेकुः समरे स्थातुं सुरेश्वरसमाश्रिताः ॥ ३ ॥ न कश्चित्त्रिषु लोकेषु संयुगे नगतश्रमः ॥ भुजवीर्याभिगुप्तश्च तपसा चाभिरक्षितः ॥ देशकालविभागज्ञस्त्वमेव मतिसत्तमः ॥ ४॥ न तेऽस्त्यशक्यं समरेषु कर्मणा न तेऽस्त्यकार्यं मतिपूर्वमन्त्रणे ॥ न सोस्ति कश्चित्त्रिषु संग्रहेषु वै न वेद यस्तेस्त्रबलं बलं च ते ॥५॥ ममानुरूपं तपसो बलं च ते पराक्रमश्चास्त्रबलं च संयुगे ॥ न त्वां समासाद्य रणावमर्दे मनः श्रमं गच्छति निश्चितार्थम् ॥ ६ ॥ निहताः किंकराः सर्वे जम्बुमाली च राक्षसः ॥ अमात्यपुत्रा वीराश्च पञ्च सेनाग्रयायिनः ॥ ७ ॥ बलानि सुसमृद्धानि साश्वनागरथानि च ॥ सहोदरस्ते दयितः कुमारोक्षश्च सूदितः ॥ ८ ॥ न हि तेष्वेव मे सारो यस्त्वय्यरिनिषूदन ॥ ९ ॥ इदं हि दृष्ट्वा मतिमन्महद्बलं कपेः प्रभावं च पराक्रमं च ॥ त्वमात्मनश्चापि समीक्ष्य सारं कुरुष्व वेगं स्वबलानुरूपम् ॥ १० ॥ ॥ ॥

कप्रख्यातशस्त्रास्त्रबलसंपन्नस्त्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ममानुरूपमिति ॥ रणावमर्दे रणसंकटे । निश्चितार्थं निश्चितजयरूपार्थम् । त्वाम् आसाद्य विचिन्त्य । मे मनः श्रमं न गच्छति विषादं न गच्छतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ न हीति ॥ त्वयि मे यस्सारः उत्कर्षप्रत्ययः सः तेषु नास्त्येव हीति योजना ॥ ९ ॥ इदं हीति ॥ इदं किङ्कराध्यक्षकुमारान्तमारकम् मतिमत् प्रशस्तमतियुक्तम् । बलं शारीरम् । प्रभावम् अन्तःशक्तिम् । पराक्रमं पौरुषम् ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

बलेति ॥ शान्तशत्रौ शमितशत्रौ शत्रुशमनस्वभाव इति यावत् । "वा दान्तशान्त०" इत्यादिना निपातनाण्णिलोप इडभावश्च । त्वयि संनिकृष्टे कपेरासन्ने सति । यथा बलावमर्दः सेनाक्षयः शाम्यति । तथा आत्मबलम् परं परबलं च समीक्ष्य समारभस्व । बलनाशात्पूर्वमेव शत्रुशान्तिं कुर्वित्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥ न वीरेति । हे वीर गणशोचि गणानां शोचयितरि । शोचतेर्ण्यन्तात्क्विप् । एकदाऽनेकप्रहर्तरीत्यर्थः । एवंभूते हनुमति निमित्ते सेनाः नावन्ति न रक्षन्ति । युगपदनेकविनाशके सेना अप्रयोजिकेत्यर्थः । अतः सेनाभिः सह मा गच्छेत्यर्थः । उपायान्तरं प्रतिषेधति—न वज्रमिति । अलसारं हनुमद्विषये जीर्णसारं वज्रं वज्राख्यमायुधविशेषम् आदाय न विश । तत्समीपमिति शेषः । तत्र हेतुमाह—न मारुतस्येति । अस्य गतिप्रमाणं मारुतस्य नास्ति ।

बलावमर्दस्त्वयि सन्निकृष्टे यथागते क्षाम्यति शान्तशत्रौ ॥ तथा समीक्ष्यात्मबलं परं च समारभस्वास्त्रविदां वरिष्ठ ॥ ११ ॥ न वीर सेनागणशोच्यवन्ति न वज्रमादाय विशालसारम् ॥ न मारुतस्यास्य गतेः प्रमाणं न चाग्निकल्पः करणेन हन्तुम् ॥ १२ ॥ तमेवमर्थं प्रसमीक्ष्य सम्यक् स्वकर्मसाम्याद्धि समाहितात्मा ॥ स्मरंश्च दिव्यं धनुषोऽस्त्रवीर्यं व्रजाक्षतं कर्म समारभस्व ॥ १३ ॥ न खल्वयं मतिः श्रेष्ठा यत्त्वां संप्रेषयाम्यहम् ॥ इयं च राजधर्माणां क्षत्रस्य च मतिर्मता ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मारुतादप्यतिशयितगतिप्रमाण इत्यर्थः । अतस्तरसा यया कयापि दिशा समागम्य प्रहर्तरि न वज्रं किञ्चित्करमिति भावः । यदि समीपमागमिष्यति तदा मुष्ट्यादिभिरेव निहन्यत इत्याशङ्क्याह—न चेति । अग्निकल्पो हनुमान् करणेन मुष्ट्यादिना हन्तुं न शक्यः । अग्नितुल्ये मुष्ट्यादिप्रहाराप्रवृत्तेरिति भावः ॥ १२ ॥ तर्हि कथं कर्तव्यं तत्राह—तमिति ॥ तं पूर्वोक्तमर्थम् एवं सम्यक् प्रसमीक्ष्य विचार्य । स्वकर्मसाम्यात्स्वकार्यसिद्ध्यर्थम् । फलस्यापि हेतुत्वात्पञ्चमी । साम्यं समत्वम् अन्यूनातिरिक्तत्वम् । समाहितात्मा एकाग्रचित्तः । दिव्यं धनुस्सम्बान्धि अस्त्रवीर्यमस्त्रबलम् स्मरन् व्रज । अस्त्रबलं विना स निगृहीतुमशक्यः । तेन तन्मन्त्रं स्मरन्नेव गच्छेति भावः ॥ १३ ॥ न खल्विति ॥ अहं त्वां संप्रेषयामीति यत् इयं मतिः न श्रेष्ठा खलु । नोचितेत्यर्थः । इयं मतिः त्वत्प्रेषणविषया मतिः । राजधर्माणां राजनीतिस्वरूपधर्माणाम् । क्षत्रस्य तदनुष्ठातुः क्षत्रियस्य च मता उचिता । य-

ह्यपि बालस्य प्रेषणमनुचितं तथापि स्वीयेषु सत्सु प्रधानगमनं नीतिशास्त्रविरुद्धमिति त्वां प्रेषयामीति भावः ॥१४॥ नानेति ॥ नानाशस्त्रैः वैशारद्यं प्रहरणसामर्थ्यम् । अवश्यं बोद्धव्यम् स्मर्तव्यमित्यर्थः । रणे विजयश्च काम्यः प्रार्थनीयः । जयार्थं सर्वाण्यस्त्राणि स्मर्तव्यानीत्यर्थः ॥१५॥ तत इति ॥ दक्षसुतप्रभावः दक्षसुता देवाः । तथोक्तम् विष्णुपुराणे—मनसा त्वेव भूतानि पूर्वं दक्षोसृजत्तथा । देवानृषीन्सगन्धर्वानुरगान् पक्षिणस्तथेति ॥१६॥ ततस्तैरिति ॥

नानाशस्त्रैश्च संग्रामे वैशारद्यमरिन्दम ॥ अवश्यमेव योद्धव्यं काम्यश्च विजयो रणे ॥ १५ ॥ ततः पितुस्तद्वचनं निशम्य प्रदक्षिणं दक्षसुतप्रभावः ॥ चकार भर्तारमदीनसत्त्वो रणाय वीरः प्रतिपन्नबुद्धिः ॥ १६ ॥ ततस्तैः स्वगणैरिष्टैरिन्द्रजित्प्रतिपूजितः ॥ युद्धोद्धतः कृतोत्साहः संग्रामं प्रत्यपद्यत ॥ १७ ॥ श्रीमान् पद्मपलाशाक्षो राक्षसाधिपतेः सुतः ॥ निर्जगाम महातेजाः समुद्र इव पर्वसु ॥ १८ ॥ स पक्षिराजोपमतुल्यवेगैर्व्यालैश्चतुर्भिः सिततीक्ष्णदंष्ट्रैः ॥ रथं समायुक्तमसङ्गवेगं समारुरोहेन्द्रजिदिन्द्रकल्पः ॥ १९ ॥ स रथी धन्विनां श्रेष्ठः शस्त्रज्ञोस्त्रविदां वरः ॥ रथेनाभिययौ क्षिप्रं हनूमान् यत्र सोभवत् ॥ २० ॥ स तस्य रथनिर्घोषं ज्यास्वनं कार्मुकस्य च ॥ निशम्य हरिवीरोसौ संप्रहृष्टतरोभवत् ॥ २१ ॥ सुमहच्चापमादाय शितशल्यांश्च सायकान् ॥ हनुमन्तमभिप्रेत्य जगाम रणपण्डितः ॥ २२ ॥ ॥ ॥

युद्धोद्धतः कृतोत्साह इति पाठः ॥ १७ ॥ १८ ॥ स इति । पक्षिराजोपमतुल्यवेगैः पक्षिराजोपमैः अन्योन्यतुल्यवेगैश्च । व्यालैः हिंस्रपशुभिः । सिंहैरिति यावत् । सिंहाश्च रक्षसां वाहनानि भवन्ति । सर्पोहिंस्रपशू व्यालावित्यमरः ॥ १९ ॥ २० ॥ स तस्येति ॥ ज्यास्वनमित्यत्र ज्या इति लुप्तषष्ठीविभक्तिकं पृथक्पदम् । कार्मुकस्येत्यत्र स्वनमिति वा अध्याहारः ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ ॥

तस्मिस्तत इति ॥ संयति युद्धे । जातहर्षे जातोत्साहे ॥ २३ ॥ समागता इति ॥ चक्रचराः सञ्चारिणः ॥ २४ ॥ २५ ॥ इन्द्रजित्त्विति ॥ तडिदूर्जितनिःस्वनम् । अत्र तडिच्छब्देन तत्सङ्घातोशनिरुच्यते । विद्युत्सङ्घातनिस्वनमिति पूर्वमुक्तत्वात् । अशनिवद्दृढनिस्वनमित्यर्थः ॥ २६ ॥ तत इति ॥ सुरासुरेन्द्राविव समेतावित्यन्वयः ॥ २७ ॥ स तस्येति ॥ शरप्रवेगं व्यहनत् चचार चेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ तत इति ॥ सुपत्रिण

तस्मिंस्ततः संयति जातहर्षे रणाय निर्गच्छति बाणपाणौ ॥ दिशश्च सर्वाः कलुषा बभूवुर्मृगाश्च रौद्रा बहुधा विनेदुः ॥ २३ ॥ समागतास्तत्र तु नागयक्षा महर्षयश्चक्रचराश्च सिद्धाः ॥ नभः समावृत्य च पक्षिसंघा विनेदुरुच्चैः परमप्रहृष्टाः ॥ २४ ॥ आयान्तं सरथं दृष्ट्वा तूर्णमिन्द्रजितं कपिः ॥ विननाद महानादं व्यवर्धत च वेगवान् ॥ २५ ॥ इन्द्रजित्तु रथं दिव्यमास्थितश्चित्रकार्मुकः ॥ धनुर्विस्फारयामास तडिदूर्जितनिःस्वनम् ॥ २६ ॥ ततः समेतावतितीक्ष्णवेगौ महाबलौ तौ रणनिर्विशङ्कौ ॥ कपिश्च रक्षोधिपतेश्च पुत्रः सुरासुरेन्द्राविव बद्धवैरौ ॥ २७ ॥ स तस्य वीरस्य महारथस्य धनुष्मतः संयति संमतस्य ॥ शरप्रवेगं व्यहनत्प्रवृद्धश्चचार मार्गे पितुरप्रमेये ॥ २८ ॥ ततः शरानायततीक्ष्णशल्यान् सुपत्त्रिणः काञ्चनचित्रपुङ्खान् ॥ मुमोच वीरः परवीरहन्ता सुसन्नतान्वज्रनिपातवेगान् ॥ ॥ २९ ॥ ततस्तु तत्स्यन्दननिःस्वनं च मृदङ्गभेरीपटहस्वनं च ॥ विकृष्यमाणस्य च कार्मुकस्य निशम्य घोषं पुनरुत्पपात ॥ ३० ॥ शराणामन्तरेष्वाशु व्यवर्तत महाकपिः ॥ हरिस्तस्याभिलक्ष्यस्य मोघयँल्लक्ष्यसंग्रहम् ॥ ३१ ॥

इति । पत्रिणः प्रशस्तपत्राः । शोभनाश्च ते पत्रिणश्चेति विग्रहः ॥ २९ ॥ ३० ॥ शराणामिति ॥ अभिलक्ष्यस्य लक्ष्यवेधने प्रसिद्धस्य । लक्ष्यसंग्रहं लक्ष्यसंग्रहणम् लक्ष्यविषयदृष्टिमिति यावत् । मोघयन् वितथयन् ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ शराणामिति ॥ शराणामन्तरेष्वाशु व्यवर्तत महाकपिरिति पाठः । अभिलक्ष्यस्य लक्ष्यवेधप्रसिद्धस्य । मोघयन् वितथीकुर्वन् । मोहयन्निति पाठे विपर्यासयन्नित्यर्थः । लक्ष्यसंग्रहं लक्ष्यसंग्रहणम् लक्ष्यविषयदृष्टिमिति यावत् ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शराणामग्रत इति ॥ समभिवर्तत समभ्यवर्तत उत्पपात चेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ तावुभाविति ॥ मनोग्राहि मनआकर्षकम् ॥ ३३ ॥ हनूमत इति ॥ अन्तरं छिद्रम् ॥३४॥ ततस्त्विति ॥ अमोघेषु शरेषु संपतत्स्वपि लक्ष्ये लक्ष्यभूते हनुमति विहन्यमाने स्वयं तेभ्यो विमुच्यमाने सति । हन्तेर्गत्यर्थात्कर्मकर्तरि लटश्शानजादेशः । समाधिसंयोगसमाहितात्मा सम्यगाधीयत इति समाधिः लक्ष्यं तस्मिन् संयोगे शरसंधाने समाहितात्मा अप्रमत्तचित्तः । स महात्मा इन्द्रजित् । महतीं चिन्तां जगाम ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ ततस्त्विति ॥ अमोघेषु शरेषु संपतत्स्वपि लक्ष्ये लक्ष्यभूते हनुमति विहन्यमाने स्वयमे-

शराणामग्रतस्तस्य पुनः समभिवर्तत ॥ प्रसार्य हस्तौ हनुमानुत्पपातानिलात्मजः ॥ ३२ ॥ तावुभौ वेगसंपन्नौ रणकर्मविशारदौ ॥ सर्वभूतमनोग्राहि चक्रतुर्युद्धमुत्तमम् ॥ ३३ ॥ हनूमतो वेद न राक्षसोऽन्तरं न मारुतिस्तस्य महात्मनोऽन्तरम् ॥ परस्परं निर्विषहौ बभूवतुः समेत्य तौ देवसमानविक्रमौ ॥ ३४ ॥ ततस्तु लक्ष्ये स विहन्यमाने शरेष्वमोघेषु च संपतत्सु ॥ जगाम चिन्तां महतीं महात्मा समाधिसंयोगसमाहितात्मा ॥३५॥ ततो मतिं राक्षसराजसूनुश्चकार तस्मिन् हरिवीरमुख्ये ॥ अवध्यतां तस्य कपेः समीक्ष्य कथं निगच्छेदिति निग्रहार्थम् ॥ ३६ ॥ ततः पैतामहं वीरः सोऽस्त्रमस्त्रविदां वरः ॥ संदधे सुमहातेजास्तं हरिप्रवरं प्रति ॥ ३७ ॥ अवध्योयमिति ज्ञात्वा तमस्त्रेणास्त्रतत्त्ववित् ॥ निजग्राह महाबाहुर्मारुतात्मजमिन्द्रजित् ॥ ३८ ॥ तेन बद्धस्ततोऽस्त्रेण राक्षसेन स वानरः ॥ अभवन्निर्विचेष्टश्च पपात च महीतले ॥ ३९ ॥ ॥ ॥

व तेभ्यो विमुच्यमाने सति।हन्तेर्गत्यर्थात् कर्मकर्तरि लटश्शानजादेशः। समाधिसंयोगसमाहितात्मा सम्यगाधीयत इति समाधिः लक्ष्यं तस्मिन् संयोगे शरसन्धाने च समाहितात्मा अप्रमत्तचित्तः महात्मा स इन्द्रजित् । महतीं चिन्तां जगामेति योजना । शरेषु मोघेष्विति पाठे संपतत्सु शरेषु मोघेषु सत्सु लक्ष्ये लक्ष्यभूते हनुमति विहन्यमाने च सति । सः चिन्तां जगामेति संबन्धः ॥ ३५ ॥ तत इति ॥ अवध्यतां तस्य कपेस्समीक्ष्य निग्रहार्थं कथं निगच्छेत् नीचतां गच्छेदिति मतिं चकार ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अवध्योयमिति ॥ निजग्राह बबन्ध ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ॥

॥ ४० ॥ तत इति ॥ ब्रह्मास्त्रमभिमन्त्रितम् । विज्ञायेति शेषः ॥ ४१ ॥ न म इति ॥ लोकगुरोः प्रभावात् अस्य बन्धस्य मोक्षणे मे शक्तिर्नास्तीत्येवं मत्वा एवं विहितः इन्द्रजिता अनेन प्रकारेण कृतः आत्मयोनेरस्त्रबन्धः मया अनुवर्तितव्य इत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ स इति ॥ पितामहानुग्रहं विमोक्षहेतुभूतमनुग्रहम् ॥ ४३ ॥ अस्त्रेणेति ॥ स्वस्यादित्यग्रासानन्तरं पितामहमहेन्द्राभ्यामनिलेन च रक्षितत्वान्न मे भयमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ग्रहण इति ॥ गुण-

ततोथ बुद्धा स तदस्त्रबन्धं प्रभोः प्रभावाद्विगतात्मवेगः ॥ पितामहानुग्रहमात्मनश्च विचिन्तयामास हरिप्रवीरः ॥ ४० ॥ ततः स्वायम्भुवैर्मन्त्रैर्ब्रह्मास्त्रमभिमन्त्रितम् ॥ हनूमांश्चिन्तयामास वरदानं पितामहात् ॥ ४१ ॥ न मेस्त्रबन्धस्य च शक्तिरस्ति विमोक्षणे लोकगुरोः प्रभावात् ॥ इत्येव मत्वा विहितोस्त्रबन्धो मयात्मयोनेरनुवर्तितव्यः ॥ ४२ ॥ स वीर्यमस्त्रस्य कपिर्विचार्य पितामहानुग्रहमात्मनश्च ॥ विमोक्षशक्तिं परिचिन्तयित्वा पितामहाज्ञामनुवर्तते स्म ॥ ४३ ॥ अस्त्रेणापि हि बद्धस्य भयं मम न जायते ॥ पितामहमहेन्द्राभ्यां रक्षितस्यानिलेन च ॥ ४४ ॥ ग्रहणे चापि रक्षोभिर्महान्मे गुणदर्शनः ॥ राक्षसेन्द्रेण संवादस्तस्माद्गृह्णन्तु मां परे ॥ ४५ स निश्चितार्थः परवीरहन्ता समीक्ष्यकारी विनिवृत्तचेष्टः ॥ परैः प्रसह्याभिगतैर्निगृह्य ननाद तैस्तैः परिभर्त्स्यमानः ॥ ४६ ॥ ततस्तं राक्षसा दृष्ट्वा निर्विचेष्टमरिन्दमम् ॥ बबन्धुः शणवल्कैश्च द्रुमचीरैश्च संहतैः ॥ ४७ ॥ स रोचयामास परैश्च बन्धं प्रसह्य वीरैरभिनिग्रहं च ॥ कौतूहलान्मां यदि राक्षसेन्द्रो द्रष्टुं व्यवस्येदिति निश्चितार्थः ॥ ४८ ॥ स बद्धस्तेन वल्केन विमुक्तास्त्रेण वीर्यवान् ॥ अस्त्रबन्धः स चान्यं हि न बन्धमनुवर्तते ॥ ४९ ॥ ॥

दर्शनः गुणपर्यवसायी । संवादः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ततस्तमिति ॥ शणवल्कैः शणत्वग्भिः । संहतैः सज्जीकृतैः द्रुमचीरैः वल्कलैः ॥ ४७ ॥ स इति ॥ राक्षसेन्द्रः कौतूहलात् मां द्रष्टुं व्यवस्येदिति निश्चितार्थस्सन् बन्धनादिकं रोचयामासेति संबन्धः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ॥

अथेन्द्रजिस्त्विति ॥ अन्येन शणवल्कलादिना बद्धः अस्त्रं नानुवर्तते । नास्त्रेण बद्ध इव वर्तत इत्यर्थः । अहो इति ॥ मन्त्रगतिः ब्रह्मास्त्रमन्त्रपद्धतिः । न विमृष्टा न पर्यालोचितेत्यर्थः । बन्धान्तरेण सहानवस्थानरूपं ब्रह्मास्त्रस्वभावमनालोच्य शणबन्धादिकं राक्षसैः कृतमिति भावः । अस्त्रे विहते ब्र-

अथेन्द्रजित्तु द्रुमचीरबद्धं विचार्य वीरः कपिसत्तमं तम् ॥ विमुक्तमस्त्रेण जगाम चिन्तां नान्येन बद्धो ह्यनुवर्ततेऽस्त्रम् ॥ ५० ॥ अहो महत्कर्म कृतं निरर्थकं न राक्षसैर्मन्त्रगतिर्विमृष्टा ॥ पुनश्च नास्त्रे विहतेऽस्त्रमन्यत्प्रवर्तते संशयिताः स्म सर्वे ॥ ५१ ॥ अस्त्रेण हनुमान्मुक्तो नात्मानमवबुध्यत ॥ कृष्यमाणस्तु रक्षोभिस्तैश्च बन्धैर्निपीडितः ॥ ॥ ५२ ॥ हन्यमानस्ततः क्रूरै राक्षसैः काष्ठमुष्टिभिः ॥ समीपं राक्षसेन्द्रस्य प्राकृष्यत स वानरः ॥ ५३ ॥ अथेन्द्रजित्तं प्रसमीक्ष्य मुक्तमस्त्रेण बद्धं द्रुमचीरसूत्रैः ॥ व्यदर्शयत्तत्र महाबलं तं हरिप्रवीरं सगणाय राज्ञे ॥ ५४ ॥ तं मत्तमिव मातङ्गं बद्धं कपिवरोत्तमम् ॥ राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ ५५ ॥ कोऽयं कस्य कुतो वात्र किं कार्यं को व्यपाश्रयः ॥ इति राक्षसवीराणां तत्र संजज्ञिरे कथाः ॥ ५६ ॥ हन्यतां दह्यतां वापि भक्ष्यतामिति चापरे ॥ राक्षसास्तत्र संक्रुद्धाः परस्परमथाब्रुवन् ॥ ५७ ॥ अतीत्य मार्गं सहसा महात्मा स तत्र रक्षोधिपपादमूले ॥ ददर्श राज्ञः परिचारवृद्धान् गृहं महारत्नविभूषितं च ॥ ५८ ॥ स ददर्श महातेजा रावणः कपिसत्तमम् ॥ रक्षोभिर्विकृताकारैः कृष्यमाणमितस्ततः ॥ ५९ ॥ राक्षसाधिपतिं चापि ददर्श कपिसत्तमः ॥ तेजोबलसमायुक्तं तपन्तमिव भास्करम् ॥ ६० ॥

ह्मास्त्रे प्रतिहते । अन्यदस्त्रं न प्रवर्तते । न प्रभवतीत्यर्थः । तदेव ब्रह्मास्त्रं प्रयुज्यतामित्याशङ्क्याह-पुनश्चेति । पुनर्न प्रवर्तते । प्रयुक्तं ब्रह्मास्त्रं पुनर्न प्रभवतीत्यर्थः । सर्वे इत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् । इति चिन्तां जगामेति पूर्वेण संबन्धः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अस्त्रेणेति ॥ नावबुद्ध्यत नावधृतवान् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अतीत्येति ॥ परिचारवृद्धान् अमात्यवृद्धान् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥ यथाक्रममिति ॥ कार्यार्थं कर्तव्यार्थम् । अर्थस्य कर्तव्यार्थस्य । मूलं निमित्तं प्रेषयितारमित्यर्थः । अनयोर्विपृष्ट इत्यनेन संबन्धः । श्लोकान्त इतिकरणं बोध्यम् । वक्ष्यमाणसंग्रहोयम् ॥ ६२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स रोषसंवर्तिततात्रदृष्टिर्दशाननस्तं कपिमन्ववेक्ष्य ॥ अथोपविष्टान् कुलशीलवृद्धान् समादिशत्तं प्रति मन्त्रिमुख्यान् ॥ ६१ ॥ यथाक्रमं तैः स कपिर्विपृष्टः कार्यार्थमर्थस्य च मूलमादौ ॥ निवेदयामास हरीश्वरस्य दूतः सकाशादहमागतोस्मि ॥ ६२ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ॥

ततः स कर्मणा तस्य विस्मितो भीमविक्रमः ॥ हनुमान् रोषताम्राक्षो रक्षोधिपमवैक्षत ॥ १ ॥ भ्राजमानं महार्हेण काञ्चनेन विराजता ॥ मुक्ताजालावृतेनाथ मुकुटेन महाद्युतिम् ॥ २ ॥ वज्रसंयोगसंयुक्तैर्महार्हमणिविग्रहैः ॥ हैमैराभरणैश्चित्रैर्मनसेव प्रकल्पितैः ॥ ३ ॥ महार्हक्षौमसंवीतं रक्तचन्दनरूषितम् ॥ स्वनुलिप्तं विचित्राभिर्विविधाभिश्च भक्तिभिः ॥ ४ ॥ विवृतैर्दर्शनीयैश्च रक्ताक्षैर्भीमदर्शनैः ॥ दीप्ततीक्ष्णमहादंष्ट्रैः प्रलम्बदशनच्छदैः ॥ ॥ ५ ॥ शिरोभिर्दशभिर्वीरं भ्राजमानं महौजसम् ॥ नानाव्यालसमाकीर्णैः शिखरैरिव मन्दरम् ॥ ६ ॥ नीलाञ्जनचयप्रख्यं हारेणोरसि राजता ॥ पूर्णचन्द्राभवक्त्रेण सबलाकमिवाम्बुदम् ॥ ७ ॥ बाहुभिर्बद्धकेयूरैश्चन्दनोत्तमरूषितैः ॥ भ्राजमानाङ्गदैः पीनैः पञ्चशीर्षैरिवोरगैः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

ततः स इत्यादि॥कर्मणा तस्य विस्मितः युद्धार्थं रावणेनागन्तव्यमिति मया यत्नः कृतः।स तु नीतिज्ञ आसनस्थ एव इन्द्रजिन्मुखेन मां निबध्यानीतवानित्यानयनकर्मणा जातविस्मय इत्यर्थः ॥ १ ॥ भ्राजमानमित्यादि ॥ वज्रसंयोगसंयुक्तैः वज्रकीलनेन संबद्धैः । अत्र भ्राजमानमित्यनुषज्यते । महार्हेति ॥ भक्तिभिः पङ्क्तिभिः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । यथा पङ्क्त्यो भवन्ति तथानुलिप्त इत्यर्थः । पूर्णचन्द्राभवक्त्रेण पूर्णचन्द्रतुल्यनायकरत्नेन । वक्त्रं

नायकरत्नम् अभितोलम्बमुक्तामणिमण्डलम् । केयूरं भुजोपरि धार्यमाणमाभरणम् । अङ्गदं बाहुमध्यस्थाभरणम् । मन्त्रिभिः प्रशस्तमन्त्रैः । अतस्सचिवैरित्यपुनरुक्तिः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अहो इत्यादि ॥ यदीति ॥ अयं रावणकृतः

महति स्फाटिके चित्रे रत्नसंयोगसंस्कृते ॥ उत्तमास्तरणास्तीर्णे सूपविष्टं वरानने ॥ ९ ॥ अलंकृताभिरत्यर्थं प्रमदाभिः समन्ततः ॥ वालव्यजनहस्ताभिरारातसमुपसेवितम् ॥ १० ॥ दुर्धरेण प्रहस्तेन महापार्श्वेन रक्षसा ॥ मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैर्निकुम्भेन च मन्त्रिणा ॥ ११ ॥ सुखोपविष्टं रक्षोभिश्चतुर्भिर्बलदर्पितैः ॥ कृत्स्नः परिवृतो लोकश्चतुर्भिरिव सागरैः ॥ १२ ॥ मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैरन्यैश्च शुभबुद्धिभिः ॥ अन्वास्यमानं रक्षोभिः सुरैरिव सुरेश्वरम् ॥ १३ ॥ अपश्यद्राक्षसपतिं हनुमानतितेजसम् ॥ विष्ठितं मेरुशिखरे सतोयमिव तोयदम् ॥ १४ ॥ स तैः संपीड्यमानोपि रक्षोभिर्भीमविक्रमैः ॥ विस्मयं परमं गत्वा रक्षोधिपमवैक्षत ॥ १५ ॥ भ्राजमानं ततो दृष्ट्वा हनुमान् राक्षसेश्वरम् ॥ मनसा चिन्तयामास तेजसा तस्य मोहितः ॥ १६ ॥ अहो रूपमहो धैर्यमहो सत्त्वमहो द्युतिः ॥ अहो राक्षसराजस्य सर्वलक्षणयुक्तता ॥ १७ ॥ यद्यधर्मो न बलवान् स्यादयं राक्षसेश्वरम् ॥ स्यादयं सुरलोकस्य सशक्रस्यापि रक्षिता ॥ १८ ॥ अस्य क्रूरैर्नृशंसैश्च कर्मभिर्लोककुत्सितैः ॥ तेन बिभ्यति खल्वस्माल्लोकाः सामरदानवाः ॥ १९ ॥ अयं ह्युत्सहते क्रुद्धः कर्तुमेकार्णवं जगत् ॥ इति चिन्तां बहुविधामकरोन्मतिमान् हरिः ॥ दृष्ट्वा राक्षसराजस्य प्रभावममितौजसः ॥ २० ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ॥

अधर्मः बलवान्नस्याद्यदि । तदायं राक्षसेश्वरः सशक्रस्य सुरलोकस्यापि रक्षिता स्यात् । अस्येति ॥ तेन कर्मभिः कृतेन पूर्वोक्तेनाधर्मेण हेतुना ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

तमुद्वीक्ष्येत्यादि ॥ बाणः महाबलिसुतः। अनेन तेनापि किञ्चित् शप्तमिति गम्यते । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ दुरात्मा पृच्छ्यतामिति॥ अस्य विवरणं कुत इत्यादि। कुतः कस्माद्देशादागतः। किं वास्य कारणम् अस्य कः प्रेरकः। मत्पुरीं प्रतीति शेषः। आयोधने युद्धे । किं कार्यं किं प्रयोजनम् ॥५॥६॥ ७ ॥ यदि तावत्त्वमिन्द्रेणेत्यादि ॥ यदि वैश्रवणस्येत्यादेः दूतो विजयकाङ्क्षिणेत्यन्तस्य तत्त्वमाख्याहीति पूर्वेण संबन्धः ॥ ८ ॥ ९ ॥

तमुद्वीक्ष्य महाबाहुः पिङ्गाक्षं पुरतः स्थितम् ॥ कोपेन महताविष्टो रावणो लोकरावणः ॥१॥ शङ्काहतात्मा दध्यौ स कपीन्द्रं तेजसावृतम् ॥ किमेष भगवान्नन्दी भवेत्साक्षादिहागतः ॥२॥ येन शप्तोस्मि कैलासे मया संचालिते पुरा॥ सोयं वानरमूर्तिः स्यात्किंस्विद्बाणोपि वाऽसुरः॥३॥स राजा रोषताम्राक्षः प्रहस्तं मन्त्रिसत्तमम्॥ कालयुक्तमुवाचेदं वचो विपुलमर्थवत्॥४॥दुरात्मा पृच्छ्यतामेष कुतः किं वास्य कारणम् ॥ वनभङ्गे च कोस्यार्थो राक्षसीनां च तर्जने ॥५॥ मत्पुरीमप्रधृष्यां वागमने किं प्रयोजनम् ॥ आयोधने वा किं कार्यं पृच्छ्यतामेष दुर्मतिः ॥६ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्तो वाक्यमब्रवीत् ॥ समाश्वसिहि भद्रं ते न भीः कार्या त्वया कपे ॥७॥ यदि तावत्त्वमिन्द्रेण प्रेषितो रावणालयम्॥ तत्त्वमाख्याहि माभूत्ते भयं वानर मोक्ष्यसे ॥८॥ यदि वैश्रवणस्य त्वं यमस्य वरुणस्य च॥ चाररूपमिदं कृत्वा प्रविष्टो नः पुरीमिमाम् ॥ विष्णुना प्रेषितो वापि दूतो विजयकाङ्क्षिणा ॥ ९ ॥ न हि ते वानरं तेजो रूपमात्रं तु वानरम् ॥ १० ॥ तत्त्वतः कथयस्वाद्य ततो वानर मोक्ष्यसे ॥ अनृतं वदतश्चापि दुर्लभं तव जीवितम् ॥ अथवा यन्निमित्तं ते प्रवेशो रावणालये ॥ ११ ॥ एवमुक्तो हरिश्रेष्ठस्तदा रक्षोगणेश्वरम् ॥ १२ ॥ ॥

न हीत्यादि ॥ अथवेति। यन्निमित्तं कृत्वा ते प्रवेशः तन्निमित्तं कथयस्वेति पूर्वेण संबन्धः ॥१०॥ ११ ॥ एवमुक्त इत्यादि ॥ रक्षोगणेश्वरमित्यनेन प्रष्टारम् प्रहस्तं पृष्ठतः कृतवानिति गम्यते । एषा वानरता राक्षसेन्द्रस्य तवेति शेषः । प्रतियुद्धाः प्रतिप्रहृताः । ममापीति तवेवेत्यर्थः । तर्हि कथं बद्धोसीत्याशङ्क्याह—राजानमिति । पीडितः बद्धस्सन् । अस्त्रेण विमुक्तः । हिशब्दोवधारणे । ब्रह्मास्त्रस्य साधनान्तरासहत्वादिति भावः । अस्तु सर्वमेतन्म-

दर्शनार्थं मद्दर्शनं वा किमर्थं तत्राह—केनाचिदिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ॥ ॥

तं समीक्ष्येत्यादि ॥ समीक्षणोक्तिक्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयम् ॥ १ ॥ अहमिति ॥ अहं रामदूत एव संदेशस्तु सुग्रीवस्येति भावः । सुग्रीवसंदेशात्सुग्रीवसंदे-

अब्रवीन्नास्मि शक्रस्य यमस्य वरुणस्य वा ॥ धनदेन न मे सख्यं विष्णुना नास्मि चोदितः ॥ १३ ॥ जातिरेव मम त्वेषा वानरोहमिहागतः ॥ दर्शने राक्षसेन्द्रस्य दुर्लभे तदिदं मया ॥ १४ ॥ वनं राक्षसराजस्य दर्शनार्थे विनाशितम् ॥ ततस्ते राक्षसाः प्राप्ता बलिनो युद्धकाङ्क्षिणः ॥ १५ ॥ रक्षणार्थं तु देहस्य प्रतियुद्धा मया रणे ॥ अस्त्रपाशैर्न शक्योहं बद्धुं देवासुरैरपि ॥ १६ ॥ पितामहादेव वरो ममाप्येषोभ्युपागतः ॥ राजानं द्रष्टुकामेन मयास्त्रमनुवर्तितम् ॥ १७ ॥ विमुक्तो ह्यहमस्त्रेण राक्षसैस्त्वभिपीडितः ॥ केनचिद्राजकार्येण संप्राप्तोस्मि तवान्तिकम् ॥ १८ ॥ दूतोहमिति विज्ञेयो राघवस्यामितौजसः ॥ श्रूयतां चापि वचनं मम पथ्यमिदं प्रभो ॥ १९ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥ ॥

तं समीक्ष्य महासत्त्वं सत्त्ववान् हरिसत्तमः ॥ वाक्यमर्थवदव्यग्रस्तमुवाच दशाननम् ॥ १ ॥ अहं सुग्रीवसंदेशादिह प्राप्तस्तवालयम् ॥ राक्षसेन्द्र हरीशस्त्वां भ्राता कुशलमब्रवीत् ॥ २ ॥ भ्रातुः शृणु समादेशं सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ धर्मार्थोपहितं वाक्यमिह चामुत्र च क्षमम् ॥ ३ ॥ राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् ॥ पितेव बन्धुर्लोकस्य सुरेश्वरसमद्युतिः ॥ ४ ॥ ॥ ॥

शाद्धेतोः । संदेशप्रापणार्थमित्यर्थः । संदेशवाग्वाचिकं स्यादित्यमरः । इह लङ्कायाम् । भ्राता भ्रातृवद्धितकरः अब्रवीत् अप्राक्षीत् । यद्यपि सुग्रीवेण न संदिष्टं तथापि दूतोक्तं सर्वं स्वाम्युक्तमेवेत्याशयेनोक्तम् ॥ २॥ भ्रातुरिति ॥ समादेशं संदेशरूपमिति वाक्यविशेषणम् । इह अस्मिँल्लोके । अमुत्र परलोके ।

क्षमम् अभ्युदयसाधनम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ धर्म्यं धर्मादनपेतम् । "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" इति यत्प्रत्ययः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ स मार्गमाण इति ॥ सुग्रीवेण मयेति शेषः । यद्वा लोके वक्तारः स्वात्मानमन्यमिव निर्दिशन्त्यौद्धत्यातिशयात् । यद्वा अत्रानुवादात्पूर्वं सुग्रीवेणैवं वक्तव्यमिति पठितं तथैव हनुमान् पठतीति समादेशप्राधान्यादन्यवाक्यमपि तथोच्यत इति केचित् प्राहुः । यद्वा सुग्रीवसंदेशस्य रामप्रयोजनपरत्वात्संदेशोपयो-

ज्येष्ठस्तस्य महाबाहुः पुत्रः प्रियकरः प्रभुः ॥ पितुर्निदेशान्निष्क्रान्तः प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ५ ॥ ल-
क्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया चापि भार्यया ॥ रामो नाम महातेजा धर्म्यं पन्थानमाश्रितः ॥ ६ ॥ त-
स्य भार्या वने नष्टा सीता पतिमनुव्रता ॥ वैदेहस्य सुता राज्ञो जनकस्य महात्मनः ॥ ७ ॥ स मार्ग-
माणस्तां देवीं राजपुत्रः सहानुजः ॥ ऋश्यमूकमनुप्राप्तः सुग्रीवेण समागतः ॥ ८ ॥ तस्य तेन प्रतिज्ञा-
तं सीतायाः परिमार्गणम् ॥ सुग्रीवस्यापि रामेण हरिराज्यं निवेदितम् ॥ ९ ॥ ततस्तेन मृधे हत्वा
राजपुत्रेण वालिनम् ॥ सुग्रीवः स्थापितो राज्ये हर्यृक्षाणां गणेश्वरः ॥ १० ॥ त्वया विज्ञातपूर्वश्च वाली
वानरपुङ्गवः ॥ रामेण निहतः संख्ये शरेणैकेन वानरः ॥ ११ ॥ स सीतामार्गणे व्यग्रः सुग्रीवः सत्य-
सङ्गरः ॥ हरीन् संप्रेषयामास दिशः सर्वा हरीश्वरः ॥ १२ ॥ तां हरीणां सहस्राणि शतानि नियुतानि
च ॥ दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते ह्यधश्चोपरि चाम्बरे ॥ १३ ॥ वैनतेयसमाः केचित्केचित्तत्रानिलोपमाः ॥
असङ्गगतयः शीघ्रा हरिवीरा महाबलाः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

गितया रामसुग्रीवयोस्सख्यादिकं दर्शयति—राजा दशरथ इत्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ स इति ॥ सत्यसङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः । कर्बुरे च प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु सङ्गर इत्यमरः ॥ १२ ॥ तामिति ॥ अधश्चोपरि चाम्बरे पाताले भूमौ आकाशे चेत्यर्थः ॥ १३ ॥ वैनतेयेति ॥ असङ्गगतय इति शीघ्रत्वे हेतुः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अहन्त्विति ॥ औरसस्सुतः क्षेत्रजत्वव्यावृत्तये औरसपदम् । सीतायास्तु कृते सीतालाभाय तां दिदृक्षुरिति योज्यम् ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ रावणहृदयपरिज्ञानार्थं तत्कालोदितप्रतिभया सुग्रीवसंदेशं कल्पयित्वा वदति भ्रातुरिति ॥ समादेशं संदेशम् । सुग्रीवसंदेशस्य रामप्रयोजनपरत्वात्संदेशोपयोगितया रामसुग्रीवयोस्सख्यादिकं राजा दशरथ इत्यारभ्य भ्रमता च मया दृष्टा गृहेते जनकात्मजेत्यन्तेन प्रतिपादयन् । तद्भवानित्यादिना कृत्वा सुखमवाप्नुयादित्यन्तेन सुग्रीवसंदेशं वदति । धर्म्यं धर्मादनपेतम् । " धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते " इति यत्प्रत्ययः । सत्यसङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः । कर्बुरे च प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु सङ्गर इत्यमरः ॥ १५ ॥ १६ ॥ एवं सुग्रीवसंबन्धं प्रतिपाद्य सुग्रीवसंदेशं वदति—तद्भवानित्यादिना ॥ दृष्टधर्मार्थः शास्त्रेण वि-

अहं तु हनुमान्नाम मारुतस्यौरसः सुतः ॥ सीतायास्तु कृते तूर्णं शतयोजनमायतम् ॥ १५ ॥ समुद्रं
लङ्घयित्वैव तां दिदृक्षुरिहागतः ॥ भ्रमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजा ॥ १६ ॥ तद्भवान् दृष्टध-
र्मार्थस्तपःकृतपरिग्रहः ॥ परदारान् महाप्राज्ञ नोपरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ १७ ॥ न हि धर्मविरुद्धेषु बह्वपाये-
षु कर्मसु ॥ मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १८ ॥ कश्च लक्ष्मणमुक्तानां रामकोपानु-
वर्तिनाम् ॥ शराणामग्रतः स्थातुं शक्तो देवासुरेष्वपि ॥ १९ ॥ न चापि त्रिषु लोकेषु राजन् विद्ये-
त कश्चन ॥ राघवस्य व्यलीकं यः कृत्वा सुखमवाप्नुयात् ॥ २० ॥ ॥ ॥

दितधर्मार्थस्वरूप इत्यर्थः । तपःकृतपरिग्रहः तपसि विषये कृतस्वीकारः । यद्वा तपसा स्वयं कृतपरिग्रहः । स्वारसिकतपस्क इति यावत् । हेतुगर्भे विशेषणे ॥ १७ ॥ न हीति ॥ धर्मविरुद्धेषु धर्मशास्त्रविरुद्धेषु । धर्मविरुद्धत्वेऽपि यत्सौख्यावहं तत्कार्यमित्यत्राह—बह्वपायेष्विति । बहुहानिकरेष्वित्यर्थः । अपायाः कथं चित्परिह्रियन्त इत्याशङ्क्याह—मूलघातिष्विति । स्वविनाशकरेष्वित्यर्थः । कर्मसु परदारापहारेषु न सज्जन्ते नोद्युक्ता भवन्ति ॥ १८ ॥ कश्चेति ॥ रामकोपानुवर्तिनां रामकोपानुसारेण निर्गतानामित्यर्थः ॥ १९ ॥ न चापीति ॥ व्यलीकम् अप्रियम् । व्यलीकं त्वप्रियेऽनृत इत्यमरः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात् अधर्मावहत्वात् रामापराधस्य परिहर्तव्यत्वाच्च । त्रिकालहितं भूतभविष्यद्वर्तमानकालहितम् । दारुणाधर्मस्य स्वपूर्वपुरुषविनाशकत्वेन तत्परिहारस्य भूतकालहितत्वं मन्यस्व । मत्वा प्रतिदीयतामिति योज्यम् ॥ २१ ॥ जानकीहरणे किं मानं तत्राह—दृष्टा हीति ॥ यत्सीतादर्शनम् दुर्लभम् इतरवानरालभ्यं तल्लब्धम् । तर्हि सा नीयतामिन्यत्राह—उत्तरमिति । सीतादर्शनोत्तरं यच्छेषं कर्म सीतानयनम् तत्र राघवो निमित्तम् । आज्ञप्तस्यैव मया कर्तव्यत्वादिति भावः ॥ २२ ॥ दृष्टयापि मद्दर्शवदया सीतया रामः किं करिष्यतीत्याशङ्क्याह—लक्षितेयमिति ॥ तथेति वाचामगोचरत्वोक्तिः । नेयं तव वश्या प्रत्युत पन्नगीव तव प्राणहारिणीति भावः ॥ २३ ॥ नेयमिति ॥ ओजसा अमरपक्षे प्रतापेन । अन्नपक्षे जाठरा-

तत्त्रिकालहितं वाक्यं धर्म्यमर्थानुबन्धि च ॥ मन्यस्व नरदेवाय जानकी प्रतिदीयताम् ॥ २१ ॥ दृष्टा हीयं मया देवी लब्धं यदिह दुर्लभम् ॥ उत्तरं कर्म यच्छेषं निमित्तं तत्र राघवः ॥ २२ ॥ लक्षितेयं मया सीता तथा शोकपरायणा ॥ गृह्य यां नाभिजानासि पञ्चास्यामिव पन्नगीम् ॥ २३ ॥ नेयं जरयितुं शक्या सासुरैरमरैरपि ॥ विषसंसृष्टमत्यर्थं भुक्तमन्नमिवौजसा ॥ २४ ॥ तपःसन्तापलब्धस्ते योयं धर्मपरिग्रहः ॥ न स नाशयितुं न्याय्यमात्मप्राणपरिग्रहः ॥ २५ ॥ अवध्यतां तपोभिर्यां भवान् समनुपश्यति ॥ आत्मनः सासुरैर्देवैर्हेतुस्तत्राप्ययं महान् ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥

ग्निना ॥ २४ ॥ तपःकृच्छ्रलब्धमिष्टं महज्जीवनं वृथा मा नाशयेत्याह—तप इति ॥ तपस्सन्तापः तपश्चर्या । ओदनपाकं पचतीतिवन्निर्देशः । तेन लब्धः । परिगृह्यत इति परिग्रहः फलं धर्मपरिग्रहः धर्मफलम् । तादृशो योयमात्मप्राणपरिग्रहः आत्मनः प्राणानां च परिग्रहः स्वीकारः । जीवनमिति यावत् । स नाशयितुं न न्याय्यं न युक्तम् । अव्ययमेतत् । तपःक्लेशलब्धं तद्व्यतिरिक्तधर्मफलभूतं च यज्जीवनमायुः तन्न विनाशयेत्यर्थः । चकाराभावादित्थमेव योजना ॥ २५ ॥ सर्वावध्यस्येह मे कोयमायुर्विनाशक इत्याशङ्क्य परिहरति—अवध्यतामिति ॥ तपोभिरार्जितां सासुरैर्देवै[illegible]म् आत्म[illegible]नोऽवध्यतां भवान् समनुपश्यति । तत्रापि अवध्यतायां सत्यामपि । अयं वक्ष्यमाणः । हेतुः भवद्वधहेतुरस्ति । महान् अपरिहार्यः [illegible] ॥ २६ ॥

तमेव हेतुमाह—सुग्रीव इति ॥ न च राक्षस इति पाठस्सम्यक् । न च मानुष इति पाठे प्रतिषेधप्रसक्तिरपि नास्तीत्युच्यते । तृणभूता हि मे सर्वे प्राणिनो मानुषादय इत्युत्तरश्रीरामायणे मनुष्यादिभिरवध्यत्वस्याप्रार्थितत्वात् । न च तिर्यञ्च इति न प्रसज्य च प्रतिषिध्यत इति भावः । तस्मात्सुग्रीवात् ॥ २७ ॥ ननु किमनेनोपदेशेन कृतानि मया पापानि तैश्चावश्यं फलप्रदैर्भवितव्यमित्याशङ्क्याह—न त्विति ॥ तुशब्द उक्तशङ्काव्यावर्तकः । धर्मः उपसंह्रियतेनेनेति धर्मोपसंहारं धर्मफलम् । फलेन धर्मस्योपसंह्रियमाणत्वात् । क्लीबत्वमार्षम् । तत् अधर्मफलसंहितं न भवति । कुत इत्यत्राह—तदेव फलमन्वेतीति । धर्मफलमेवानुवर्तते । नन्वधर्मे च विद्यमाने कथं तत्फलाननुवृत्तिस्तत्राह—धर्मश्चाधर्मनाशन इति । च उक्तशङ्कानि-

सुग्रीवो न हि देवोयं नासुरो न च राक्षसः ॥ न दानवो न गन्धर्वो न यक्षो न च पन्नगः ॥ तस्मात्प्राणपरित्राणं कथं राजन्करिष्यसि ॥ २७ ॥ न तु धर्मोपसंहारमधर्मफलसंहितम् ॥ तदेव फलमन्वेति धर्मश्चाधर्मनाशनः ॥ २८ ॥ प्राप्तं धर्मफलं तावद्भवता नात्र संशयः ॥ फलमस्याप्यधर्मस्य क्षिप्रमेव प्रपत्स्यसे ॥ ॥ २९ ॥ जनस्थानवधं बुद्ध्वा बुद्ध्वा वालिवधं तथा ॥ रामसुग्रीवसख्यं च बुद्ध्यस्व हितमात्मनः ॥ ३० ॥

वृत्त्यर्थः । विरोधिनि धर्मे जाग्रति कथमधर्मवार्तापीत्यर्थः । धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतेः । यद्वा व्यत्ययो वा किं न स्यात्तत्राह—धर्मश्चेति । चोवधारणे । धर्म एवाधर्मनाशनः तथा श्रुतेः । न त्वधर्मः प्रमाणाभावादिति भावः । ननु यदि धर्मः अधर्मनाशनः तर्हि प्राथमिक एव धर्मः आधुनिकानधर्मान्निवर्तयेदित्याशङ्क्याह—प्राप्तमिति ॥ तावच्छब्दः कात्स्र्न्यवाची । कृत्स्नं धर्मफलम् । फलमस्येति । तथा च क्षिप्रं धर्ममाचर अन्यथा सद्यस्ते विनाशो भविष्यतीति भावः । अत्र कर्तव्यत्वेन विधीयमानो धर्मस्सीताप्रदानपूर्वकरामविषयशरणागतिरेव । शूरस्याशौर्यप्रवृत्त्या धर्मफलं सर्वं क्षीणमिति हनुमतावगतमिति मन्तव्यम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ मा भूद्धर्मापेक्षा कार्योपस्थितिरवेक्ष्यतामित्याह—जनस्थानेति ॥ रामसुग्रीवसख्यं चेति परोक्षनिर्देशस्य गतिः पूर्वमुक्ता ॥ ३० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कामामिति ॥ कामम् अत्यन्तम् । अहं सुग्रीवः । तन्नाशनम् । तस्य रामस्य । निश्चयः निश्चयविषयः ॥ ३१ ॥ कथमित्यत्राह—रामेणेति ॥ हर्यृक्षगणसन्निधौ । वृद्धसभायां प्रतिज्ञातमनतिक्रमणीयमिति भावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यामिति ॥ कालरात्रीति काचिच्छक्तिरिति वदन्ति । समी च कालरात्रिश्च भैरवी गणनायिकेत्यमरशेषः ॥ ३४ ॥ तदलमिति ॥ कालपाशेन यमपाशेन । अतस्सीतां रामाय देहीति हृदयम् ॥ ३५ ॥ सीताया इति ॥ अट्टः अट्टालः । प्रतोलिका वीथिका ॥ ३६ ॥ स्वानीति ॥ मन्त्रीन् मन्त्रिणः । इकारान्तत्वमार्षम् ॥ ३७ ॥ सत्यमिति ॥ रामदासस्येत्य-

कामं खल्वहमप्येकः सवाजिरथकुञ्जराम् ॥ लङ्कां नाशयितुं शक्तस्तस्यैष तु न निश्चयः ॥ ३१ ॥ रामेण हि प्रतिज्ञातं हर्यृक्षगणसन्निधौ ॥ उत्सादनममित्राणां सीता यैस्तु प्रधर्षिता ॥ ३२ ॥ अपकुर्वन् हि रामस्य साक्षादपि पुरन्दरः ॥ न सुखं प्राप्नुयादन्यः किं पुनस्त्वद्विधो जनः ॥ ३३ ॥ यां सीतेत्यभिजानासि येयं तिष्ठति ते वशे ॥ कालरात्रीति तां विद्धि सर्वलङ्काविनाशिनीम् ॥ ३४ ॥ तदलं कालपाशेन सीताविग्रहरूपिणा ॥ स्वयं स्कन्धावसक्तेन क्षममात्मनि चिन्त्यताम् ॥ ३५ ॥ सीतायास्तेजसा दग्धां रामकोपप्रपीडिताम् ॥ दह्यमानामिमां पश्य पुरीं साट्टप्रतोलिकाम् ॥ ३६ ॥ स्वानि मित्राणि मन्त्रींश्च ज्ञातीन् भ्रातॄन् सुतान् हितान् ॥ भोगान् दारांश्च लङ्कां च मा विनाशमुपानय ॥ ३७ ॥ सत्यं राक्षसराजेन्द्र शृणुष्व वचनं मम ॥ रामदासस्य दूतस्य वानरस्य विशेषतः ॥ ॥ ३८ ॥ सर्वान् लोकान् सुसंहृत्य सभूतान् सचराचरान् ॥ पुनरेव तथा स्रष्टुं शक्तो रामो महायशाः ॥ ३९ ॥ ॥

नेन रामसामर्थ्यपरिज्ञानमुक्तम् । दूतस्येत्यनेन हितोपदेशाधिकारः । वानरस्येति माध्यस्थ्यम् ॥ ३८ ॥ सर्वानिति ॥ लोकान् भूरादीन् । सभूतान् पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपपञ्चमहाभूतयुक्तान् । सचराचरान् चतुर्मुखद्वारा सृष्टजङ्गमाजङ्गमयुक्तान् । संहृत्य प्रलयावसाने रुद्रद्वारा स्वयं च संहृत्य पुनः कल्पादौ तथैव "धाता यथापूर्वमकल्पयत्" इति श्रुत्युक्तरीत्या स्रष्टुं समर्थः । तत्र प्रमाणमाह—महायशा इति । न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यश इति हि श्रुतिः । श्रुतिस्मृतिषु तथा प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥

* रामानुजीयम् * सर्वभूतेषु सर्वत्र सर्वकालेषु नास्ति स इति पाठस्साधुः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ मा भूवन् शक्तास्सामान्यदेवाः, ईश्वराश्शक्ताः स्युरित्याशङ्क्याह—ब्रह्मेति ॥ अत्र विशेषणान्तरोपादानं तेषां सामर्थ्यविशेषद्योतनार्थम् । एतत्प्रकर्षत्वपरिहाराय व्युत्क्रमेण योजनीयम् । इन्द्रः परमैश्वर्यवान् । "इदि, परमैश्वर्ये" इत्यस्माद्धातोः "ऋज्रेन्द्राग्र०" इत्यादिना निपातनात्साधुत्वम् । त्रैलोक्याधिपतिरपि त्रातुं न शक्त इत्यर्थः । तस्य त्रैलोक्याधिपतित्वेपि परनिरसनसामर्थ्याभावादशक्ततेत्यत्राह—महेन्द्र इति । वृत्रहननप्रसिद्धसामर्थ्योपि न शक्तः । यो वृत्रमवधीदिति तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वमिति श्रौत्रनिर्वचनम् । स्वयं चतुरोपि सहायसम्पत्त्यभावान्न शक्त इत्यत्राह—सुरनायक इति । स्वतुल्यत्रयस्त्रिंश-

देवासुरनरेन्द्रेषु यक्षरक्षोगणेषु च ॥ विद्याधरेषु सर्वेषु गन्धर्वेषूरगेषु च ॥ ४० ॥ सिद्धेषु किन्नरेन्द्रेषु पतत्रिषु च सर्वतः ॥ ४१ ॥ सर्वभूतेषु सर्वत्र सर्वकालेषु नास्ति सः ॥ यो रामं प्रतियुद्ध्येत विष्णुतुल्यपराक्रमम् ॥ ४२ ॥ सर्वलोकेश्वरस्यैवं कृत्वा विप्रियमुत्तमम् ॥ रामस्य राजसिंहस्य दुर्लभं तव जीवितम् ॥ ४३ ॥ देवाश्च दैत्याश्च निशाचरेन्द्रगन्धर्वविद्याधरनागयक्षाः ॥ रामस्य लोकत्रयनायकस्य स्थातुं न शक्ताः समरेषु सर्वे ॥ ४४ ॥ ब्रह्मा स्वयम्भूश्चतुराननो वा रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वा ॥ इन्द्रो महेन्द्रः सुरनायको वा त्रातुं न शक्ता युधि रामवध्यम् ॥ ४५ ॥

त्कोटिसुरगणसहायोपि न शक्त इत्यर्थः । मा भूत्क्षुद्र इन्द्रश्शक्तः सर्वसंहारको रुद्रस्तु शक्तस्स्यात्तत्राह—रुद्र इति । संहारकाले प्रजाः रोदयतीति रुद्रः । "रोदेर्णिलुक् च" इति रप्रत्ययः । कालविशेषे संहारकोपीदानीमप्राप्तकालत्वादशक्त इत्यत्राह—त्रिनेत्र इति । निटिलनयनदहनज्वालाविलोपितमदनोपीत्यर्थः । काकतालीयत्वशङ्काव्युदासायाह—त्रिपुरान्तक इति । प्रबलतरमहासुरसंहारकोपीत्यर्थः । मा भूत्तस्य शक्तिः "ब्रह्मणः पुत्राय ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय" इत्युक्तरीत्या रुद्रस्यापि पिता ब्रह्मा शक्तस्स्यात् तत्राह—ब्रह्मेति । बृंहतीति ब्रह्मा । "बृंहेरम् नलोपश्च" इति मनिन् अमागमो नकारलोपश्च । रुद्रपिता स्वयं कर्मवश्यः कथं शक्नुयात्तत्राह—स्वयंभूरिति । कर्मवश्यत्वेपीतरसाधारण्येनानुत्पन्नः स्वयंभूः । स्वयंभूत्वेपि सहायसंपत्त्यभावात्कथं त्रायेतेत्यत्राह—चतुरानन इति । युगपदेव सर्ववेदोच्चारणसंपादितातिशयोपि न शक्तः । प्रत्येकमशक्तत्वेपि किं सं-

भूयागताश्शक्नुवन्ति तत्राह—न शक्ता इति । बहुवचनेनायमर्थो लभ्यते । वधमर्हतीति वध्यः । दण्डादित्वाद्यः । रामस्य वध्यो रामवध्यः । तं त्रातुं न शक्ताः । स्थानविनिग्रहस्य चेत्युचितवधार्हस्य त्राता कः । युधि युद्धे न शक्ताः किन्तु शरणं गत्वा त्रातुं शक्ता इत्यर्थः । अत्र "हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे । न सत्रच.सीच्छिव एव केवलः । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति परदेवतात्वेन प्रसक्तात्रिकादधिकत्वमुक्तम् । राम इत्यनेन वेदान्तोदितानां सद्ब्रह्मादिसामान्यशब्दानां हिरण्यगर्भशिवेन्द्रादिविशेषशब्दानां च व्यक्तिविशेषपरत्वं व्यञ्जितम् । त्रातृत्वेन प्रसक्तप्रधानदेवतानिराकरणप्रकरणे विष्णोरनुपादानात्पारिशेष्याद्राम एव विष्णुरिति प्रतिपादितम् । अस्माच्छ्लोकात्परं स सौष्ठवेति श्लोकः ।

स सौष्ठवोपेतमदीनवादिनः कपेर्निशम्याप्रतिमोऽप्रियं वचः ॥ दशाननः कोपविवृत्तलोचनः समादिशत्तस्य वधं महाकपेः ॥ ४६ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वानरस्य महात्मनः ॥ आज्ञापयद्वधं तस्य रावणः क्रोधमूर्छितः ॥ १ ॥ वधे तस्य समाज्ञप्ते रावणेन दुरात्मना ॥ निवेदितवतो दौत्यं नानुमेने विभीषणः ॥ २ ॥ ॥

तस्य तद्वचनमिति श्लोकस्तु उत्तरसर्गादिः । अत्र स प्रमादाल्लिखितः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वेति श्लोकस्सर्गस्य प्रथमः ॥ १ ॥ वध इति ॥ दौत्यं दूतकर्म । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ् । तन्निवेदितवतः उक्तवतः । नानुमेने वधमित्यनुवर्तनीयम् । निवेदितमतौ दूत्यमिति पाठान्तरम् । मन्यत इति मतिः कार्यम् । निवेदितमतौ निवेदितकार्यांशे यथार्थवादित्वेनावध्ये हनुमति दूत्यं दूतसंबन्धितया रावणादिष्टं वधम् । "दूतवणिग्भ्यां चे ति वक्तव्यम्" इति भावकर्मणोर्विहितो यप्रत्ययः । अर्थानुगुण्यात्संबन्धमात्रे गमयितव्यः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तमिति ॥ तच्च कार्यं दूतवधरूपकार्यम्। कार्यं अनन्तरानुष्ठेयम्। कार्यविधौ कार्यकरणे । स्थितः निश्चितार्थः । साध्वसाधुविवेकनिश्चितकार्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥ निश्चितार्थ इति ॥ अपूज्येति च्छेदः ॥ ४ ॥ क्षमस्वेति ॥ परावरज्ञाः त्याज्योपादेयविवेकयुक्ताः ॥ ५ ॥ राजेति ॥ प्रमापणं

तं रक्षोधिपतिं क्रुद्धं तच्च कार्यमुपस्थितम् ॥ विदित्वा चिन्तयामास कार्यं कार्यविधौ स्थितः ॥ ३ ॥
निश्चितार्थस्ततः साम्नाऽपूज्यशत्रुजिदग्रजम् ॥ उवाच हितमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥
क्षमस्व रोषं त्यज राक्षसेन्द्र प्रसीद मद्वाक्यमिदं शृणुष्व ॥ वधं न कुर्वन्ति परावरज्ञा दूतस्य सन्तो
वसुधाधिपेन्द्राः ॥ ५ ॥ राजधर्मविरुद्धं च लोकवृत्तेश्च गर्हितम् ॥ तव चासदृशं वीर कपेरस्य प्रमापणम् ॥
॥ ६ ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च राजधर्मविशारदः ॥ परावरज्ञो भूतानां त्वमेव परमार्थवित् ॥ ७ ॥ गृह्य-
न्ते यदि रोषेण त्वादृशोपि विपश्चितः ॥ ततः शास्त्रविपश्चित्त्वं श्रम एव हि केवलम् ॥ ८ ॥ तस्मा-
त्प्रसीद शत्रुघ्न राक्षसेन्द्र दुरासद ॥ युक्तायुक्तं विनिश्चित्य दूतदण्डो विधीयताम् ॥ ९ ॥ बिभीषण-
वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ रोषेण महताविष्टो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १० ॥ न पापानां वधे पा-
पं विद्यते शत्रुसूदन ॥ तस्मादेनं वधिष्यामि वानरं पापचारिणम् ॥ ११ ॥ अधर्ममूलं बहुरोषयुक्तमनार्यजु-
ष्टं वचनं निशम्य ॥ उवाच वाक्यं परमार्थतत्त्वं बिभीषणो बुद्धिमतां वरिष्ठः ॥ १२ ॥ प्रसीद लङ्केश्व-
र राक्षसेन्द्र धर्मार्थयुक्तं वचनं शृणुष्व ॥ दूता न वध्याः समयेषु राजन् सर्वेषु सर्वत्र वदन्ति सन्तः ॥ १३ ॥

मारणम् ॥ ६ ॥ धर्मज्ञश्चेति ॥ भूतानामिति निर्धारणे षष्ठी। भूतानां मध्ये ॥ ७ ॥ गृह्यन्त इति ॥ शास्त्रविपश्चित्त्वं विविधं पश्यतीति विपश्चित् तस्य भावः विपश्चित्त्वम् शास्त्रविषये विविधज्ञानोपेतत्वमिति यावत् ॥ ८ ॥ तस्मादिति ॥ दूतदण्डः दूतयोग्यदण्डः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रसीदेति ॥ सर्वेषु सर्वत्र सर्वदेशेषु सर्वजातिष्वित्यर्थः ॥ १३ ॥ ॥ ॥

न केवलं दूतोयम् अक्षादिवधेन शत्रुश्च तथाच हन्तव्य इत्याशङ्क्याह—असंशयमिति ॥ दूतवध्यां दूतवधम् । स्त्रियां भावे क्यप् । हन्तेर्वधादेश आर्षः॥१४ वैरूप्यमिति ॥ लक्षणसन्निपातः दूतयोग्याङ्कनसंबन्धः । नः अस्माभिः ॥ १५ ॥ कथं चेति ॥ धर्मार्थविनीतबुद्धिः धर्मार्थयोश्शिक्षितबुद्धिः । परावरप्रत्ययनिश्चितार्थः उत्कृष्टापकृष्टपरिज्ञाननिश्चितार्थः । अस्मिन् विषये इदं कार्यं परम् इदमवरमिति विवेकनिश्चितकार्य इत्यर्थः । नियच्छन्ति निगृह्णन्ति । सत्त्ववन्तः व्यवसायवन्तः ॥ १६ ॥ न धर्मवादे इति ॥ धर्मवादे धर्मशास्त्रे । लोकवृत्ते लौकिकाचारे । शास्त्रबुद्धिग्रहणेषु । शास्त्रशब्देन शा-

असंशयं शत्रुरयं प्रवृद्धः कृतं ह्यनेनाप्रियमप्रमेयम् ॥ न दूतवध्यां प्रवदन्ति सन्तो दूतस्य दृष्टा बहवो हि दण्डाः ॥
॥ १४ ॥ वैरूप्यमङ्गेषु कशाभिघातो मौढ्यं तथा लक्षणसन्निपातः ॥ एतान् हि दूते प्रवदन्ति दण्डान् वधस्तु
दूतस्य न नः श्रुतोपि ॥ १५ ॥ कथं च धर्मार्थविनीतबुद्धिः परावरप्रत्ययनिश्चितार्थः ॥ भवद्विधः कोपवशे हि तिष्ठे-
त्कोपं नियच्छन्ति हि सत्त्ववन्तः ॥ १६ ॥ न धर्मवादे न च लोकवृत्ते न शास्त्रबुद्धिग्रहणेषु चापि ॥ विद्येत कश्चित्तव
वीर तुल्यस्त्वं ह्युत्तमः सर्वसुरासुराणाम् ॥ १७ ॥ न चाप्यस्य कपेर्घाते कंचित्पश्याम्यहं गुणम् ॥ तेष्वयं पात्यतां
दण्डो यैरयं प्रेषितः कपिः ॥ १८ ॥ साधुर्वा यदि वासाधुः परैरेष समर्पितः ॥ ब्रुवन् परार्थं परवान् न दूतो वधमर्हति ॥
॥ १९ ॥ अपि चास्मिन्हते राजन् नान्यं पश्यामि खेचरम् ॥ इह यः पुनरागच्छेत्परं पारं महोदधेः ॥ २० ॥

स्त्रार्थ उच्यते । शास्त्रार्थज्ञानतद्धारणेष्वित्यर्थः ॥ १७ ॥ न केवलं दूतस्य वधे शास्त्रविरोधः गुणमपि न किंचित्पश्यामि अतः एतत्प्रेषकेष्वेव वधरूपो दण्डः पात्यतामित्याह—न चेत्यादि ॥ साधुर्वेति । समर्पितः प्रेषितः ॥ १८ ॥ १९ ॥ अस्मिन्हते सति वृत्तान्तं निवेदकाभावाद्रामलक्ष्मणयोरिहागमनाभावेन तव शत्रुक्षयो न स्यात् विमुक्तेस्मिन् एतस्मिन्निवेदितवृत्तान्तयोस्तयोरिहागमनादयत्नेन तव शत्रुनाशो भवेदित्यभिप्रेत्याह—अपि चेत्यादिना ॥ इह परं पारम् इह विद्यमानं महोदधेः परं पारम् इदं दक्षिणकूलमित्यर्थः ॥ २० ॥ ॥ ॥

॥ २१ ॥ अस्मिन्विनष्ट इति ॥ दीर्घपथावरुद्धौ दूरमार्गेण निरुद्धगमनावित्यर्थः । एतच्छ्लोकानन्तरं पराक्रमोत्साहमनस्विनां चेति श्लोकः । ततो हिता-
श्चेति श्लोकः । अथ तदेकदेशेनेति श्लोकः । अथ निशाचराणामिति सर्गान्तश्लोकः । अयमेव पाठक्रमः समीचीनः । अन्येप्यत्र सर्गे श्लोकाः
कल्पिता दृश्यन्ते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अस्मिन्निति ॥ उद्योजयेद्दीर्घपथावरुद्धावित्यतः परं पराक्रमोत्साहमनस्विनां चेति श्लोकः । ततः परं हिता-

तस्मान्नास्य वधे यत्नः कार्यः परपुरञ्जय ॥ भवान् सेन्द्रेषु देवेषु यत्नमास्थातुमर्हति ॥ २१ ॥ अस्मिन्विनष्टे न हि दूतमन्यं पश्यामि यस्तौ नरराजपुत्रौ ॥ युद्धाय युद्धप्रियदुर्विनीतावुद्योजयेद्दीर्घपथावरुद्धौ ॥ २२ ॥ पराक्रमोत्साहमनस्विनां च सुरासुराणामपि दुर्जयेन ॥ त्वया मनोनन्दन नैर्ऋतानां युद्धायतिर्नाशयितुं न युक्ता ॥ २३ ॥ हिताश्च शूराश्च समाहिताश्च कुलेषु जाताश्च महागुणेषु ॥ मनस्विनः शस्त्रभृतां वरिष्ठाः कोटयग्रतस्ते सुभृताश्च योधाः ॥ २४ ॥ तदेकदेशेन बलस्य तावत्केचित्तवादेशकृतोभियान्तु ॥ तौ राजपुत्रौ विनिगृह्य मूढौ परेषु ते भावयितुं प्रभावम् ॥ २५ ॥ निशाचराणामधिपोनुजस्य विभीषणस्योत्तमवाक्यमिष्टम् ॥ जग्राह बुद्ध्या सुरलोकशत्रुर्महाबलो राक्षसराजमुख्यः ॥ २६ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीवो महाबलः ॥ देशकालहितं वाक्यं भ्रातुरुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥ सम्यगुक्तं हि भवता दूतवध्या विगर्हिता ॥ अवश्यं तु वधादन्यः क्रियतामस्य निग्रहः ॥ २ ॥ कपीनां किल लाङ्गूलमिष्टं भवति भूषणम् ॥ तदस्य दीप्यतां शीघ्रं तेन दग्धेन गच्छतु ॥ ३ ॥ ॥

श्चेति श्लोकः । तदनन्तरं तदेकदेशेनेति । ततो निशाचराणामिति सर्गान्तश्लोकः । अयमेव समीचीनः पाठक्रमः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ तदिति ॥ तत्त-
स्मात्कारणात् । एकदेशेनेति सह योगे तृतीया । बलस्य सैन्यस्य ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्रीगो० श्रीरा० शृङ्गार० सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥
तस्येत्यादि ॥ देशकालहितं देशकालोचितमिति विभीषणवचनविशेषणम् ॥ १ ॥ सम्यगुक्तमिति ॥ दूतवध्या दूतवधः ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥

तत इति ॥ समित्रेति । मित्राणि आप्ताः । समसुखदुःखा वा । सहाया वा । ज्ञातयः भ्रात्रादयः । बान्धवाः सम्बन्धिनः । सुहृज्जनाः स्निग्धजनाः ॥ ४ ॥ आज्ञापयदिति ॥ प्रदीप्तेन लाङ्गूलेन युक्तो हनुमान् सचत्वरं सर्वं पुरं परिणीयतां परितो नीयताम् इत्याज्ञापयदित्यन्वयः ॥५॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तस्येति ॥ वेष्टयन्ति स्म लाङ्गूलमिति पाठः ॥ ६ ॥ ७ ॥ लाङ्गूलेनेति ॥ अपातयत् लाङ्गूलभ्रामणेन अद्रावयदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ स भूय

ततः पश्यन्त्विमं दीनमङ्गवैरूप्यकर्शितम् ॥ समित्रज्ञातयः सर्वे बान्धवाः ससुहृज्जनाः ॥ ४ ॥ आज्ञापयद्राक्षसेन्द्रः पुरं सर्वं सचत्वरम् ॥ लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन रक्षोभिः परिणीयताम् ॥ ५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसाः कोपकर्शिताः ॥ वेष्टयन्ति स्म लाङ्गूलं जीर्णैः कार्पासकैः पटैः ॥ ६ ॥ संवेष्ट्यमाने लाङ्गूले व्यवर्धत महाकपिः ॥ शुष्कमिन्धनमासाद्य वनेष्विव हुताशनः ॥ तैलेन परिषिच्याथ तेऽग्निं तत्राभ्यपातयन् ॥७॥ लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन राक्षसांस्तानपातयत् ॥ रोषामर्षपरीतात्मा बालसूर्यसमाननः ॥ ८ ॥ लाङ्गूलं संप्रदीप्तं तु द्रष्टुं तस्य हनूमतः ॥ सहस्त्रीबालवृद्धाश्च जग्मुः प्रीता निशाचराः ॥ ९ ॥ स भूयः सङ्गतैः क्रूरै राक्षसैर्हरिसत्तमः ॥ निबद्धः कृतवान् वीरस्तत्कालसदृशीं मतिम् ॥ १० ॥ कामं खलु न मे शक्ता निबद्धस्यापि राक्षसाः ॥ छित्त्वा पाशान् समुत्पत्य हन्यामहमिमान्पुनः ॥ ११ ॥ यदि भर्तृहितार्थाय चरन्तं भर्तृशासनात् ॥ बध्नन्त्येते दुरात्मानो न तु मे निष्कृतिः कृता ॥ ॥ १२ ॥ सर्वेषामेव पर्याप्तो राक्षसानामहं युधि ॥ किं तु रामस्य प्रीत्यर्थं विषहिष्येहमीदृशम् ॥ १३ ॥ ॥

इत्यादि ॥ न मे शक्ताः न मे पर्याप्ता इत्यर्थः । मम निग्रहे न समर्था इति यावत् । यदीति ॥ भर्तृहितार्थाय रामहितार्थाय । चरन्तं प्रवर्तमानम् । मामिति शेषः । भर्तृशासनात् रावणशासनात् यदि बध्नन्ति । तावता मे निष्कृतिः प्रतिक्रिया न कृता । इदं बन्धनमकिञ्चित्करमिति भावः । सर्वेषामिति ॥ रामस्य प्रीत्यर्थमिदं विषहिष्ये । रावणादिवधस्य स्वेनैव कर्तव्यत्वेन रामाभिमतत्वाद्राक्षसानामहमीदृशं बन्धनाकर्षणादिरूपं परिभवं सहिष्य इति भावः । रामस्य प्रीत्यर्थमित्यत्र च्छन्दोभङ्ग आर्षः । लङ्केति ॥ लङ्का रात्रौ

दुर्गकर्मविधानतः दुर्गकर्मविधानाद्धेतोः । न हि सुदृष्टा नैव सुदृष्टा । यद्वा दुर्गकर्मविधानतः नगरगुप्तिविशेषज्ञानपूर्वकमित्यर्थः । न दृष्टेति हेतोर्मया लङ्का पुनश्चारयितव्या भवेत् । विचारित्वा द्रष्टव्या भवेदित्यर्थः । अयं च प्रातःकालः न तूषःकालः । प्रातःकालेपि तथा व्यवहारोपपत्तेः । काममिति ॥ मनसः श्रम इत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ततस्त इति ॥ संवृता-

लङ्का चारयितव्या वै पुनरेव भवेदिति ॥ रात्रौ न हि सुदृष्टा मे दुर्गकर्मविधानतः ॥ १४ ॥ अवश्यमेव द्रष्टव्या मया लङ्का निशाक्षये ॥ १५ ॥ कामं बद्धस्य मे भूयः पुच्छस्योद्दीपनेन च ॥ पीडां कुर्वन्तु रक्षांसि न मेस्ति मनसः श्रमः ॥ १६ ॥ ततस्ते संवृताकारं सत्त्ववन्तं महाकपिम् ॥ परिगृह्य ययुर्हृष्टा राक्षसाः कपिकुञ्जरम् ॥ १७ ॥ शङ्खभेरीनिनादैस्तं घोषयन्तः स्वकर्मभिः ॥ राक्षसाः क्रूरकर्माणश्चारयन्ति स्म तां पुरीम् ॥ १८ ॥ अन्वीयमानो रक्षोभिर्ययौ सुखमरिन्दमः ॥ हनुमांश्चारयामास राक्षसानां महापुरीम् ॥ १९ ॥ अथापश्यद्विमानानि विचित्राणि महाकपिः ॥ संवृतान् भूमिभागांश्च सुविभक्तांश्च चत्वरान् ॥ २० ॥ वीथीश्च गृहसंबाधाः कपिः शृङ्गाटकानि च ॥ तथा रथ्योपरथ्याश्च तथैव गृहकान्तरान् ॥ गृहांश्च मेघसंकाशान् ददर्श पवनात्मजः ॥ २१ ॥ चत्वरेषु चतुष्केषु राजमार्गे तथैव च ॥ घोषयन्ति कपिं सर्वे चारीक इति राक्षसाः ॥ २२ ॥ ॥ ॥

कारं गूढस्वभावम् । महाकपिमिति बुद्ध्या महत्त्वम् । कपिकुञ्जरमिति सजातीयश्रैष्ठ्यम् ॥ १७ ॥ शङ्खेति ॥ स्वकर्मभिः आस्फोटनसिंहनादैरित्यर्थः । तां पुरीं घोषयन्तः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । चारयन्ति स्म तमिति शेषः ॥१८॥ अन्वीयमान इति ॥ चारयामास शोधयामास॥१९॥अथेति ॥ चत्वरान् गृहबहिरङ्गणानि॥२०॥वीथीश्चेति ॥ शृङ्गाटकानि चतुष्पथानि । रथ्याः महावीथीः । उपरथ्याः अवान्तरवीथीः । गृहकान्तरान् गृहकाणि क्षुद्रगृहाणि अन्तराणि प्रच्छन्नद्वाराणि । अन्तर्द्वाराणीत्यर्थः । तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारं प्रच्छन्नद्वारमन्तरमिति वैजयन्ती । अक्लीबत्वमार्षम् ॥ २१ ॥ चत्वरेष्विति॥

चत्वरेषु चतसृणां रथ्यानां संभेदेषु । चतुष्केषु चतुस्तम्भमण्डपेषु । चार एव चारीकः । स्वार्थे कप्रत्ययः । आर्षो दीर्घः ॥ २२ ॥ २३ ॥ दीप्यमान इति ॥ शंसुः शशंसुः । आर्षो द्विर्वचनाभावः ॥ २४ ॥ यस्त्वयेति ॥ परिणीयते परितो नीयते ॥ २५ ॥ श्रुत्वेति ॥ उपागमत् उपासितवती ॥ २६ ॥ मङ्गलाभिमुखीति ॥ तस्य हनुमतः मङ्गलाभिमुखी अदाहपरा प्रयता शुद्धिमती । पवित्रः प्रयतः पूत इत्यमरः ॥ २७ ॥ यद्यस्तीति ॥

स्त्रीबालवृद्धा निर्जग्मुस्तत्र तत्र कुतूहलात्॥ तं प्रदीपितलाङ्गूलं हनुमन्तं दिदृक्षवः॥२३॥दीप्यमाने ततस्तस्य लाङ्गूलाग्रे हनूमतः॥ राक्षस्यस्ता विरूपाक्ष्यः शंसुर्देव्यास्तदप्रियम् ॥२४॥ यस्त्वया कृतसंवादः सीते ताम्रमुखः कपिः ॥ लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन स एष परिणीयते ॥ २५ ॥ श्रुत्वा तद्वचनं क्रूरमात्मापहरणोपमम् ॥ वैदेही शोकसंतप्ता हुताशनमुपागमत् ॥ २६ ॥ मङ्गलाभिमुखी तस्य सा तदासीन्महाकपेः ॥ उपतस्थे विशालाक्षी प्रयता हव्यवाहनम् ॥ २७ ॥ यद्यस्ति पतिशुश्रूषा यद्यस्ति चरितं तपः ॥ यदि चास्त्येकपत्नीत्वं शीतो भव हनूमतः ॥ २८ ॥ यदि किंचिदनुक्रोशस्तस्य मय्यस्ति धीमतः॥ यदि वा भाग्यशेषो मे शीतो भव हनूमतः ॥ २९ ॥ यदि मां वृत्तसंपन्नां तत्समागमलालसाम् ॥ स विजानाति धर्मात्मा शीतो भव हनूमतः ॥ ३० ॥ यदि मां तारयेदार्यः सुग्रीवः सत्यसङ्गरः॥ अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधाच्छीतो भव हनूमतः ॥ ॥ ३१ ॥ ततस्तीक्ष्णार्चिरव्यग्रः प्रदक्षिणशिखोनलः॥ जज्वाल मृगशावाक्ष्याः शंसन्निव शिवं कपेः ॥ ३२॥

पतिशुश्रूषादिपदं तत्फलपरम् । शीतो भव । तेनेति शेषः । एकपत्नीत्वं पातिव्रत्यम् ॥ २८ ॥ यदि किंचिदिति ॥ किंचिदनुक्रोश इति समस्तं पदम् । तस्य रामस्य भाग्यशेषः । इदानीं निरन्तरदुःखानुभवात् भाग्यप्रसक्तिरेव नास्तीति मन्यमानाया इदं वचनम् ॥ २९ ॥ मम पातिव्रत्यं यदि हनुमान् जानाति तदा शीतो भवेत्याह—यदि मामिति ॥ ३० ॥ यदि मां तारयेदिति ॥ मत्तारणे इदमेव ज्ञापकमिति भावः ॥ ३१ ॥ तत इति ॥ ततः सीतोपगमात् । कपेरनलः कपिवालाग्निः । मृगशावाक्ष्याः सीतायाः । शुभं शंसन्निव प्रदक्षिणशिखो जज्वालेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ ॥

हनुमदिति ॥ अनिलश्च पुच्छानलयुतोपि । प्रालेयानिलशीतलः हिममारुतवच्छीतलस्सन् । देव्याः सीतायाः स्वास्थ्यकरः सुखकरः ववौ । अस्मात्परं दह्यमाने च लाङ्गूल इति श्लोकः । अनयोः श्लोकयोर्मध्ये केचन श्लोकाः कतिपयकोशेषु दृश्यन्ते । बहुकोशेष्वदर्शनादर्थाधिक्याभावाच्च ते अनादरणीयाः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ हनुमज्जनक इति ॥ अनलः पुच्छानलयुतोपि । प्रालेयानिलशीतलः हिममारुतवच्छीतलस्सन् । देव्याः स्वास्थ्यकरो ववाविति सम्बन्धः । अस्मात्परतः दह्यमाने च लाङ्गूल इति श्लोकः । अनयोः श्लोकयोर्द्वयोर्मध्ये सरमावाक्यभूताः केचन श्लोकाः कतिपयकोशेषु दृश्यन्ते । बहुकोशेष्वदर्शनादर्थौचित्याभावाच्च ते अनादरणीयाः ॥३३॥३४॥ प्रदीप्त इति ॥ रुजं पीडाम् । शिशिरस्येव सम्पातः शि-

हनुमज्जनकश्चापि पुच्छानलयुतोनिलः ॥ ववौ स्वास्थ्यकरो देव्याः प्रालेयमनिलशीतलः ॥३३॥ दह्यमाने च लाङ्गूले चिन्तयामास वानरः ॥ ३४ ॥ प्रदीप्तोग्निरयं कस्मान्न मां दहति सर्वतः ॥ दृश्यते च महाज्वालः करोति न च मे रुजम् ॥ शिशिरस्येव संपातो लाङ्गूलाग्रे प्रतिष्ठितः ॥ ३५ ॥ अथवा तदिदं व्यक्तं यद्दृष्टं प्लवता मया ॥ रामप्रभावादाश्चर्यं पर्वतः सरितां पतौ ॥ ३६ ॥ यदि तावत्समुद्रस्य मैनाकस्य च धीमतः ॥ रामार्थं संभ्रमस्तादृक् किमग्निर्न करिष्यति ॥ ३७ ॥ सीतायाश्चानृशंस्येन तेजसा राघवस्य च ॥ पितुश्च मम सख्येन न मां दहति पावकः ॥ ३८ ॥ भूयः स चिन्तयामास मुहूर्तं कपिकुञ्जरः ॥ ३९ ॥ ॥

शिरस्य चन्दनोशीरादेः संपातः संघट्ट इव स्थितः । अत्यन्तशीतल इत्यर्थः । एनेन हेतुविशेषं न पश्यामीत्युक्तम् ॥ ३५ ॥ हेतुविशेषान्निश्चिनोति–अथवेत्यादिना ॥ प्लवता मया सरितां पतौ । आर्षं घिसंज्ञाकार्यम् समुद्रमध्ये पर्वतः पर्वनरूपं यदाश्चर्यम अद्भुतरूपम् वस्तु दृष्टं तद्वदिदमग्नेः शैत्यम् रामप्रभवात् संजातं व्यक्तम् ॥ ३६ ॥ एतदेवोपपादयति–यदीति ॥ संभ्रमः त्वरा । किमग्निर्न करिष्यति संभ्रममिति शेषः । रामार्थं मैनाकस्य संभ्रमो यदि स्यादग्नेस्तादृशस्संभ्रमः कुतो न भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ सीताया इति ॥ आनृशंस्येन दयया ॥ ३८ ॥ भूय इति ॥ स चिन्तयामास अनन्तरकर्तव्यमिति शेषः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥

चिन्तितमेवाह-उत्पपातेति ॥ पुरद्वारमिति । विभक्तरक्षस्संबाधं निवृत्तरक्षस्संचारम् ॥ ४० ॥ स इति ॥ अवशातयत् अवाशातयत् । अच्यावयदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ स तानिति ॥ निहत्वा निहत्य ल्यबभाव आर्षः । लाङ्गूलकृतार्चिमाली लाङ्गूले कृतज्वालामालः । अर्चिमाली तेजःपुञ्जवानादित्य इव प्रकाशत प्राकाशत । अनित्यत्वादडभावः । अर्चीतीकारान्तत्वमार्षम् ॥ ४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण-

उत्पपाताथ वेगेन ननाद च महाकपिः॥ पुरद्वारं ततः श्रीमान् शैलशृङ्गमिवोन्नतम् ॥ विभक्तरक्षःसंबाधमाससादानि-
लात्मजः ॥ ४० ॥ स भूत्वा शैलसंकाशः क्षणेन पुनरात्मवान् ॥ ह्रस्वतां परमां प्राप्तो बन्धनान्यवशातयत् ॥ ४१ ॥
विमुक्तश्चाभवच्छ्रीमान् पुनः पर्वतसन्निभः ॥ वीक्षमाणश्च ददृशे परिघं तोरणाश्रितम् ॥४२॥ स तं गृह्य महाबाहुः का-
लायसपरिष्कृतम् ॥ रक्षिणस्तान्पुनः सर्वान् सूदयामास मारुतिः ॥४३॥ स तान्निहत्वा रणचण्डविक्रमः समीक्षमाणः
पुनरेव लङ्काम् ॥ प्रदीप्तलाङ्गूलकृतार्चिमाली प्रकाशतादित्य इवार्चिमाली ॥ ४४ ॥ इति सु० त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥५३॥
वीक्षमाणस्ततो लङ्कां कपिः कृतमनोरथः ॥ वर्धमानसमुत्साहः कार्यशेषमचिन्तयत् ॥ १ ॥ किं नु खल्ववशि-
ष्टं मे कर्तव्यमिह सांप्रतम् ॥ यदेषां रक्षसां भूयः संतापजननं भवेत् ॥ २ ॥ वनं तावत्प्रमथितं प्रकृष्टा राक्ष-
सा हताः ॥ बलैकदेशः क्षपितः शेषं दुर्गविनाशनम् ॥ ३ ॥ दुर्गे विनाशिते कर्म भवेत्सुखपरिश्रमम् ॥ अल्पय-
त्नेन कार्येऽस्मिन् मम स्यात्सफलः श्रमः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

भूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ॥

वीक्षमाण इत्यादि ॥ कृतमनोरथः पर्याप्तमनोरथः ॥ १ ॥ २ ॥ वनमिति ॥ बलैकदेशः सेनैकदेशः । क्षपितः नाशितः । दुर्गविनाशनं पुरविनाशनम् । शेषम् अवशिष्टम् ॥३॥ दुर्गे इति ॥ कर्म पूर्वोक्तं वनभङ्गादिकम् । समुद्रलङ्घनं दूत्यं वा । सुखपरिश्रमं सफलायासम् । शक्यमेतदित्याह-अल्पयत्नेनेति । अस्मिन्कार्ये कृते सतीति शेषः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

केनोपायेनेदं सुकरमित्याशङ्क्य तमाह-यो हीति ॥ यः अग्निः । अतिशीतलतया मम महोपकारं कृतवान् । अस्य संतर्पणं न्याय्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥
तत इत्यादि ॥ अत्र बन्धविस्रंसनाय पूर्वं तनुसंकोचे कृतेपि कार्यार्थमग्निवर्तिः स्थापितेति बोध्यम् । सविद्युदिव तोयद इति सर्वत आवृत्य सञ्चारे

यो ह्ययं मम लांगूले दीप्यते हव्यवाहनः ॥ अस्य संतर्पणं न्याय्यं कर्तुमेभिर्गृहोत्तमैः ॥ ५ ॥ ततः प्रदीप्तलाङ्गूलः सविद्युदिव तोयदः ॥ भवनाग्रेषु लङ्काया विचचार महाकपिः ॥ ६ ॥ गृहाद्गृहं राक्षसानामुद्यानानि च वानरः ॥ वीक्षमाणो ह्यसंत्रस्तः प्रासादांश्च चचार सः ॥ ७ ॥ अवप्लुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् ॥ अग्निं तत्र स निक्षिप्य श्वसनेन समो बली ॥ ८ ॥ ततोन्यत्पुप्लुवे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्यवान् ॥ मुमोच हनुमानग्निं कालानलशिखोपमम् ॥ ९ ॥ वज्रदंष्ट्रस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः ॥ शुकस्य च महातेजाः सारणस्य च धीमतः ॥ तथा चेन्द्रजितो वेश्म ददाह हरियूथपः ॥ १० ॥ जम्बुमालेः सुमालेश्च ददाह भवनं ततः ॥ ११ ॥ रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च ॥ ह्रस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रक्षसः ॥ १२ ॥ युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य रक्षसः ॥ विद्युज्जिह्वस्य घोरस्य तथा हस्तिमुखस्य च ॥ १३ ॥ करालस्य पिशाचस्य शोणिताक्षस्य चैव हि ॥ कुम्भकर्णस्य भवनं मकराक्षस्य चैव हि ॥ १४ ॥ यज्ञशत्रोश्च भवनं ब्रह्मशत्रोस्तथैव च ॥ नरान्तकस्य कुम्भस्य निकुम्भस्य दुरात्मनः ॥ १५ ॥ वर्जयित्वा महातेजा बिभीषणगृहं प्रति ॥ क्रममाणः क्रमेणैव ददाह हरिपुङ्गवः ॥ १६ ॥ तेषु तेषु महार्हेषु भवनेषु महायशाः ॥ गृहेष्वृद्धिमतामृद्धिं ददाह स महाकपिः ॥ १७ ॥ ॥ ॥

दृष्टान्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ वज्रदंष्ट्रस्येत्यादि सार्धश्लोकः ॥ १० ॥ जम्बुमालेरित्यर्धम् ॥ ११ ॥ रश्मिकेतोरित्यादिपञ्चश्लोकी । वर्जयित्वेति ॥ प्रतिवर्जयित्वेति संबन्धः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तेषु तेष्विति ॥ भवनेष्विति गृहविशेषणं समृद्धिमत्परम् । ऋद्धिं मणिमुक्ताप्रवालादिकाम् ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १८ ॥ तत इत्यादि ॥ सर्वमङ्गलशोभिते सर्वमङ्गलद्रव्ययुक्ते ॥ १९ ॥ २० ॥ श्वसनेनेति ॥ पूर्वं रावणादिभीतावग्न्यनिलौ इदानीं राक्षसक्षयं देवबलोदयं च प्रत्यासन्नं विदित्वा निश्शङ्कावभूतामिति भावः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ संजज्ञ इत्यादि ॥ स्वगृहस्य परित्राणे भग्नोत्साहगतश्रियामिति पाठः । स्वगृहस्य परित्राणे भग्नोत्साहोर्जितश्रियामिति पाठ उत्साहश्च ऊर्जितश्रीश्च उत्साहोर्जितश्रियौ भग्ने उत्साहोर्जितश्रियौ येषामिति

सर्वेषां समतिक्रम्य राक्षसेन्द्रस्य वीर्यवान् ॥ आससादाथ लक्ष्मीवान् रावणस्य विवेशनम् ॥ १८ ॥ ततस्तस्मिन् गृहे मुख्ये नानारत्नविभूषिते ॥ मेरुमन्दरसंकाशे सर्वमङ्गलशोभिते ॥ १९ ॥ प्रदीप्तमग्निमुत्सृज्य लाङ्गूलाग्रे प्रतिष्ठितम् ॥ ननाद हनुमान्वीरो युगान्तजलदो यथा ॥ २० ॥ श्वसनेन च संयोगादतिवेगो महाबलः ॥ कालाग्निरिव जज्वाल प्रावर्धत हुताशनः ॥ २१ ॥ प्रदीप्तमग्निं पवनस्तेषु वेश्मस्वचारयत् ॥ अभूच्छ्वसनसंयोगादतिवेगो हुताशनः ॥ २२ ॥ तानि काञ्चनजालानि मुक्तामणिमयानि च ॥ भवनान्यवशीर्यन्त रत्नवन्ति महान्ति च ॥ २३ ॥ तानि भग्नविमानानि निपेतुर्वसुधातले ॥ भवनानीव सिद्धानामम्बरात्पुण्यसंक्षये ॥ २४ ॥ संजज्ञे तुमुलः शब्दो राक्षसानां प्रधावताम् ॥ स्वगृहस्य परित्राणे भग्नोत्साहोर्जितश्रियाम् ॥ नूनमेषोऽग्निरायातः कपिरूपेण हा इति ॥ २५ ॥ क्रन्दन्त्यः सहसा पेतुस्तनन्धयधराः स्त्रियः ॥ काश्चिदग्निपरीतेभ्यो हर्म्येभ्यो मुक्तमूर्धजाः ॥ २६ ॥ पतन्त्यो रेजिरेऽभ्रेभ्यः सौदामिन्य इवाम्बरात् ॥ २७ ॥ ॥

विग्रहः । स्वगृहस्य परित्राणे भग्नोत्साहानां श्रीमतां राक्षसानामिति वार्थः । हा इति "निपात एकाजनाङ्" इति प्रकृतिभावः ॥ २५ ॥ क्रन्दन्त्य इति ॥ काश्चित् स्त्रियः हर्म्येभ्यः पेतुरिति संबन्धः । सुकेशवंश्यानां जननमात्रे रुद्रेण मातृतुल्यत्ववरप्रदानेपि तदितरेषु तदभावात् स्तनन्धयधरत्वम् । अन्यजाती याश्च राक्षसास्तत्र सन्त्येव ॥ २६ ॥ पतन्त्य इति ॥ अम्बरात् पतन्त्यः । अभ्रेभ्यो मेघेभ्यः पतन्त्यः सौदामिन्यः तडित इव रेजिरे ॥ २७ ॥

वज्रेति ॥ भवनानिति पुँल्लिङ्गत्वमार्षम् । धातून् सुवर्णादीन् । धातुस्तु गैरिके स्वर्ण इति दर्पः । स्यन्दमानान् स्यन्दतः । अग्नितप्तत्वेन द्रवीभूतस्वर्णादीनित्यर्थः ॥ २८ ॥ नाग्निरिति ॥ काष्ठानां तृणानां चेति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । काष्ठैस्तृणैश्चेत्यर्थः । "पूरणगुण०" इत्यादिना षष्ठी वा । अग्निः काष्ठैस्तृणैश्च न तृप्यति । हरियूथपः अग्नेः न तृप्यति अग्निना न तृप्यति । अग्निप्रक्षेपणेन न तृप्यतीत्यर्थः । एवं वसुन्धरा विशस्तानां राक्षसानां विशस्तैः राक्षसैः न तृप्यतीति योज्यम् । अनेन राक्षसशवाकीर्णा भूरभूदित्यर्थः । ❀ रामानुजीयम् ❀ नाग्निरिति ॥ तृणानां च यथा तथा हनुमान् राक्षसेन्द्राणां वधे किंचिन्न तृप्यति । न हनूमद्विशस्तानां राक्षसानां वसुन्धरेति पाठः ॥ २९ ॥ क्वचिदिति ॥ शिखाः ज्वालाः ॥ ३० ॥ हनूमतेति ॥ ननु

वज्रविद्रुमवैदूर्यमुक्तारजतसंहितान् ॥ विचित्रान् भवनान्धातून् स्यन्दमानान्ददर्श सः ॥ २८ ॥ नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां तृणानां हरियूथपः ॥ नाग्नेर्नापि विशस्तानां राक्षसानां वसुन्धरा ॥ २९ ॥ क्वचित्किंशुकसंकाशाः क्वचिच्छाल्मलिसन्निभाः ॥ क्वचित्कुङ्कुमसंकाशाः शिखा वह्नेश्चकाशिरे ॥ ३० ॥ हनूमता वेगवता वानरेण महात्मना ॥ लङ्कापुरं प्रदग्धं तद्रुद्रेण त्रिपुरं यथा ॥ ३१ ॥ ततस्तु लङ्कापुरपर्वताग्रे समुत्थितो भीमपराक्रमोऽग्निः ॥ प्रसार्य चूडावलयं प्रदीप्तो हनूमता वेगवता विसृष्टः ॥ ३२ ॥ युगान्तकालानलतुल्यवेगः समारुतोऽग्निर्ववृधे दिविस्पृक् ॥ विधूमरश्मिर्भवनेषु सक्तो रक्षःशरीराज्यसमर्पितार्चिः ॥ ३३ ॥

एतावत्पर्यन्तमल्पबलतयापि तस्य हनुमतः कथमेतादृशी शक्तिरित्यत्राह–रुद्रेण त्रिपुरं यथेति । विष्णुरात्मा भगवतो भवस्यामिततेजसः । तस्माद्धनुर्ज्यासंस्पर्शं स विषेहे महेश्वरे ॥ इत्युक्तरीत्या विष्णवाप्यायिततेजसा रुद्रेण त्रिपुरं यथा दग्धं तथानेनेति भावः ॥ ३१ ॥ ततस्त्विति ॥ लङ्कापुरपर्वताग्रे लङ्कापुराधारत्रिकूटशिखरे । तद्वर्तित्वात्तस्यास्तथा निर्देशः । पर्वताग्रस्थलङ्कापुर इति परनिपातो वा । चूडावलयं ज्वालाजालमित्यर्थः । तत् प्रसार्य विस्तार्य । प्रदीप्तः विसृष्टः । गृहेष्विति शेषः ॥ ३२ ॥ युगान्तेति ॥ दिविस्पृक् अभ्रंलिहः "हृद्युभ्यां ङेरलुग्वक्तव्यः" इति सप्तम्या अलुक् । रक्षश्शरीराज्यसमर्पितार्चिः रक्षश्शरीराण्येवाज्यानि तैस्समर्पितार्चिः उत्थापितज्वालः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥

आदित्यकोटीति ॥ समाप्तां निःशेषाम् । अशनिप्ररूढैः अशनिवन्निष्ठुरैः । अण्ड ब्रह्माण्डम् ॥ ३४ ॥ तत्रेति ॥ अम्बरात् अम्बरपर्यन्तम् । किंशुकपुष्पचूडः तत्तुल्यशिखः । निर्वाणधूमाकुलराजयः पूर्वपूर्वदग्धभवनाग्निनिर्वाणसमयोत्थितधूमैः व्याप्तपङ्क्तयः । अत एव नीलोत्पलाभाः निर्वाणधूमानां नीलवर्णत्वादिति भावः । अभ्राः मेघाः । पुँल्लिङ्गत्वमार्षम् ॥ ३५ ॥ अथ रक्षोवचनम्—वज्रीत्यादि ॥ महेन्द्रः वज्रीत्यादि विशेषणं सामर्थ्यविशेषद्योतनार्थम् । उत्तरत्राप्येवमेव गतिः । यमकालयोर्मूर्तिभेदान्न पुनरुक्तिः । रक्षोपसंहारकर इत्यत्र आर्षस्सलोपः । प्रकोपः प्रकोपकृत-

आदित्यकोटीसदृशः सुतेजा लङ्कां समाप्तां परिवार्य तिष्ठन् ॥ शब्दैरनेकैरशनिप्ररूढैर्भिन्दन्निवाण्डं प्रबभौ महाग्निः ॥ ३४ ॥ तत्राम्बरादग्निरतिप्रवृद्धो रूक्षप्रभः किंशुकपुष्पचूडः ॥ निर्वाणधूमाकुलराजयश्च नीलोत्पलाभाः प्रचकाशिरेऽभ्राः ॥ ३५ ॥ वज्री महेन्द्रस्त्रिदशेश्वरो वा साक्षाद्यमो वा वरुणोऽनिलो वा ॥ रुद्रोऽग्निरर्को धनदश्च सोमो न वानरोऽयं स्वयमेव कालः ॥ ३६ ॥ किं ब्रह्मणः सर्वपितामहस्य सर्वस्य धातुश्चतुराननस्य ॥ इहागतो वानररूपधारी रक्षोपसंहारकरः प्रकोपः ॥ ३७ ॥ किं वैष्णवं वा कपिरूपमेत्य रक्षोविनाशाय परं सुतेजः ॥ अनन्तमव्यक्तमचिन्त्यमेकं स्वमायया सांप्रतमागतं वा ॥ ३८ ॥ इत्येवमूचुर्बहवो विशिष्टा रक्षोगणास्तत्र समेत्य सर्वे ॥ सप्राणिसंघां सगृहां सवृक्षां दग्धां पुरीं तां सहसा समीक्ष्य ॥ ३९ ॥ ततस्तु लङ्का सहसा प्रदग्धा सराक्षसा साश्वरथा सनागा ॥ सपक्षिसंघा समृगा सवृक्षा रुरोद दीना तुमुलं सशब्दम् ॥ ४० ॥ ॥ ॥

मूर्तिविशेषः । किं वैष्णवमिति ॥ अत्राद्यो वाशब्दोऽवधारणे । वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चय इति विश्वः । द्वितीयो वितर्के । अनन्तं त्रिविधपरिच्छेदरहितम् । अव्यक्तं चक्षुराद्यगोचरम् । अचिन्त्यं केवलमनसोऽप्यविषयम् । एकम् अद्वितीयं यद्वैष्णवं सुतेजः पूज्यं धाम तदेव स्वमायया स्वासाधारणयाश्चर्यशक्त्या कपिरूपमेत्य साम्प्रतमागतं वा इति योजना । वैष्णवमिति स्वार्थे अण् । विष्णुशरीरान्तर्वर्तीति वार्थः । विशिष्टाः ज्ञानाधिकाः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ॥ ॥ ॥

हा तातेति ॥ युगपदेव शोके दूराह्वाने च हाशब्दो वर्तते । हा जीवितमित्यत्र संबुद्ध्यलोप आर्षः । हतमिति शेष इत्यन्ये । "अभितस्समयानिकषाहाप्रतियोगे" इति द्वितीया वा । दरिद्रैरशोच्यत्वाद्विशिनष्टि–भोगयुतं सुपुण्यमिति । सुखाढ्यं सुकृतैकफलं चेत्यर्थः । घोरतरः तीव्रतरः । अत एव सुभीमः भयङ्करः ॥ ४१ ॥ हुताशनेति ॥ परिवृत्तयोधा परिवृत्तभटा ॥ ४२ ॥ स संभ्रमेति ॥ हनुमान्महामना इति पाठः । हनुमान् म-

हा तात हा पुत्रक कान्त मित्र हा जीवितं भोगयुतं सुपुण्यम् ॥ रक्षोभिरेवं बहुधा ब्रुवद्भिः शब्दः कृतो घोरतरः सुभीमः ॥ ४१ ॥ हुताशनज्वालसमावृता सा हतप्रवीरा परिवृत्तयोधा ॥ हनूमतः क्रोधबलाभिभूता बभूव शापोपहतेव लङ्का ॥ ४२ ॥ स संभ्रमत्रस्तविषण्णराक्षसां समुज्ज्वलज्ज्वालहुताशनाङ्किताम् ॥ ददर्श लङ्कां हनुमान्महामनाः स्वयम्भुकोपोपहतामिवावनिम् ॥४३॥ भङ्क्त्वा वनं पादपरत्नसंकुलं हत्वा तु रक्षांसि महान्ति संयुगे ॥ दग्ध्वा पुरीं तां गृहरत्नमालिनीं तस्थौ हनूमान्पवनात्मजः कपिः ॥ ४४ ॥ त्रिकूटशृङ्गाग्रतले विचित्रे प्रतिष्ठितो वानरराजसिंहः ॥ प्रदीप्तलाङ्गूलकृतार्चिमाली व्यराजतादीत्य इवांशुमाली ॥४५॥ स राक्षसांस्तान् सुबहूंश्च हत्वा वनं च भङ्क्त्वा बहुपादपं तत् ॥ विसृज्य रक्षोभवनेषु चाग्निं जगाम रामं मनसा महात्मा ॥ ४६ ॥ ततस्तु तं वानरवीरमुख्यं महाबलं मारुततुल्यवेगम् ॥ महामतिं वायुसुतं वरिष्ठं प्रतुष्टुवुर्देवगणाश्च सर्वे ॥ ४७ ॥ भङ्क्त्वा वनं महातेजा हत्वा रक्षांसि संयुगे ॥ दग्ध्वा लङ्कापुरीं रम्यां रराज स महाकपिः ॥ ४८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हात्मेति पाठे विषमवृत्तं वा । स्वयंभुकोपोपहतां प्रलये भगवता दग्धामित्यर्थः ॥ ४३ ॥ भङ्क्त्वेति ॥ रत्नशब्दः श्रेष्ठवाची । तस्थौ संकल्पितकार्यस्य परिसमाप्तत्वादुपरतोद्योगोभूदित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ स इति ॥ जगाम रामं मनसेति । कृतकृत्यत्वाद्रामं गन्तुमियेषेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ततस्तु तमिति ॥ वरिष्ठमिति । बलवतामिति शेषः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

* रामानुजीयम् * रराज स महाकपिरित्यतः परमुत्तरसर्गादिभूतो लङ्कां समस्तां संदीप्येत्ययं श्लोकः केषुचित्कोशेषु प्रमादाल्लिखितः ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ देवाश्चेति ॥ परामित्यस्य विवरणम् अतुल्यरूपामिति । अस्मिन् सर्गे एकपञ्चाशच्छ्लोकाः । ततो महात्मेति श्लोकः स राक्षसानिति

तत्र देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ दृष्ट्वा लङ्कां प्रदग्धां तां विस्मयं परमं गताः ॥ ४९ ॥ तं दृष्ट्वा वानरश्रेष्ठं हनुमन्तं महाकपिम् ॥ कालाग्निरिति सञ्चिन्त्य सर्वभूतानि तत्रसुः ॥ ५० ॥ देवाश्च सर्वे मुनिपुङ्गवाश्च गन्धर्वविद्याधरनागयक्षाः ॥ भूतानि सर्वाणि महान्ति तत्र जग्मुः परां प्रीतिमतुल्यरूपाम् ॥ ५१ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ॥ ॥

लङ्कां समस्तां संदीप्य लाङ्गूलाग्निं महाबलः ॥ निर्वापयामास तदा समुद्रे हरिसत्तमः ॥ १ ॥ संदीप्यमानां विध्वस्तां त्रस्तरक्षोगणां पुरीम् ॥ अवेक्ष्य हनुमान् लङ्कां चिन्तयामास वानरः ॥ २ ॥ तस्याभूत्सुमहांस्त्रासः कुत्सा चात्मन्यजायत ॥ लङ्कां प्रदहता कर्म किं स्वित्कृतमिदं मया ॥ ३ ॥ धन्यास्ते पुरुषश्रेष्ठा ये बुद्ध्या कोपमुत्थितम् ॥ निरुन्धन्ति महात्मानो दीप्तमग्निमिवाम्भसा ॥ ४ ॥ क्रुद्धः पापं न कुर्यात्कः क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि ॥ क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनधिक्षिपेत् ॥ ५ ॥ वाच्यावाच्यं प्रकुपितो न विजानाति कर्हिचित् ॥ नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते क्वचित् ॥ ६ ॥ यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयैव निरस्यति ॥ यथोरगस्त्वचं जीर्णां स वै पुरुष उच्यते ॥ ७ ॥ धिगस्तु मां सुदुर्बुद्धिं निर्लज्जं पापकृत्तमम् ॥ अचिन्तयित्वा तां सीतामग्निदं स्वामिघातकम् ॥ ८ ॥

श्लोकोक्तार्थकतया बहुकोशेष्वदर्शनाच्च प्रक्षिप्तः । बहुकोशेष्वेतत्सर्गसमाप्तिविपर्ययः उत्तरसर्गारम्भविपर्ययश्च दृश्यते ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ॥ ॥

लङ्कामित्यादि ॥ लाङ्गूलाग्निं समुद्रे निर्वापयामासेत्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ तस्येति ॥ कुत्सा निन्दा ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥

यदीति ॥ जानक्यपि यदि दग्धेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ ईषत्कार्यमिति ॥ इदं कार्यम् अन्वेषणपूर्वकरावणनिलयपरिज्ञानसीतादर्शनतन्निवेदनरूपं महत्कार्यम् ईषत्कार्यम् ईषदवशिष्टकार्यम् असमग्रप्रायमेव कृतमासीत् । रामनिवेदनमात्रावशेषं कृतमासीदित्यर्थः। किं त्विदानीं क्रोधाभिभूतेन क्रोधान्धेन मया तस्य कार्यस्य मूलक्षयः कृतः न संशयः विफलीकृतमित्यर्थः ॥ ११ ॥ सीतानाशे तत्तथैव स एव तु कुत इत्यत्राह—विनष्टेति

यदि दग्धा त्वियं लङ्का नूनमार्यापि जानकी ॥ दग्धा तेन मया भर्तुर्हतं कार्यमजानता ॥ ९ ॥ यदर्थमयमारम्भस्तत्कार्यमवसादितम् ॥ मया हि दहता लङ्कां न सीता परिरक्षिता ॥ १० ॥ ईषत्कार्यमिदं कार्यं कृतमासीन्न संशयः ॥ तस्य क्रोधाभिभूतेन मया मूलक्षयः कृतः ॥ ११ ॥ विनष्टा जानकी नूनं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते ॥ लङ्कायां कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ॥ १२ ॥ यदि तद्विहतं कार्यं मम प्रज्ञाविपर्ययात् ॥ इहैव प्राणसंन्यासो ममापि ह्यद्य रोचते ॥ १३ ॥ किमग्नौ निपताम्यद्य आहोस्विद्बडवामुखे ॥ शरीरमाहो सत्त्वानां दद्मि सागरवासिनाम् ॥ १४ ॥ कथं हि जीवता शक्यो मया द्रष्टुं हरीश्वरः ॥ तौ वा पुरुषशार्दूलौ कार्यसर्वस्वघातिना ॥ १५ ॥ मया खलु तदेवेदं रोषदोषात्प्रदर्शितम् ॥ प्रथितं त्रिषु लोकेषु कपित्वमनवस्थितम् ॥ १६ ॥ धिगस्तु राजसं भावमनीशमनवस्थितम् ॥ ईश्वरेणापि यद्रागान्मया सीता न रक्षिता ॥ १७ ॥ विनष्टायां तु सीतायां तावुभौ विनशिष्यतः ॥ तयोर्विनाशे सुग्रीवः सबन्धुर्विनशिष्यति ॥ १८ ॥ एतदेव वचः श्रुत्वा भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ धर्मात्मा सहशत्रुघ्नः कथं शक्ष्यति जीवितुम् ॥ १९ ॥ इक्ष्वाकुवंशे धर्मिष्ठे गते नाशमसंशयम् ॥ भविष्यन्ति प्रजाः सर्वाः शोकसंतापपीडिताः ॥ २० ॥

॥ १२ ॥ यदीति ॥ विहतं यदि सीतानाशाद्विनष्टं यदि । प्राणसंन्यासः प्राणत्यागः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ मयेति ॥ कपित्वं कापेयम् । अनवस्थितं चापलात्मकमित्यर्थः ॥ १६ ॥ धिगस्त्विति ॥ राजसं भावं रजोगुणनिबन्धनचेष्टाविशेषम् । अनीशं नियामकरहितम् । स्वतन्त्रमिति यावत् । अनवस्थितं कुर्वत्स्वभावम् । ईश्वरेणापि रक्षणसमर्थेनापि । रागात् मात्सर्यात् । रागोनुरागे मात्सर्ये रक्तवर्णे कुसुम्भक इति यादवः । यद्वा रागात् रजोगुणात् । आ-

ग्रहादिति यावत् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इतीति ॥ निमित्तान्युपपेदिरे शुभशंसिनिमित्तानि प्रादुर्बभूवुरित्यर्थः ॥ २२ ॥ एवं लोकदृष्ट्याऽनर्थमाशङ्क्य तत्त्वदृष्ट्या समाधत्ते—अथवेत्यादिना ॥ नाग्निरग्नौ प्रवर्तते । अग्निरग्निं न दहतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ नूनमिति ॥ दहनकर्मा भस्मीक-

तदहं भाग्यरहितो लुप्तधर्मार्थसंग्रहः ॥ रोषदोषपरीतात्मा व्यक्तं लोकविनाशनः ॥ २१ ॥ इति चिन्तयतस्तस्य निमित्तान्युपपेदिरे ॥ पूर्वमप्युपलब्धानि साक्षात्पुनरचिन्तयत् ॥ २२ ॥ अथवा चारुसर्वाङ्गी रक्षिता स्वेन तेजसा ॥ न नशिष्यति कल्याणी नाग्निरग्नौ प्रवर्तते ॥ २३ ॥ न हि धर्मात्मनस्तस्य भार्याममिततेजसः ॥ स्वचारित्राभिगुप्तां तां स्प्रष्टुमर्हति पावकः ॥ २४ ॥ नूनं रामप्रभावेन वैदेह्याः सुकृतेन च ॥ यन्मां दहनकर्मायं नादहद्धव्यवाहनः ॥ २५ ॥ त्रयाणां भरतादीनां भ्रातॄणां देवता च या ॥ रामस्य च मनःकान्ता सा कथं विनशिष्यति ॥ २६ ॥ यद्वा दहनकर्मायं सर्वत्र प्रभुरव्ययः ॥ न मे दहति लाङ्गूलं कथमार्यां प्रधक्ष्यति ॥ २७ ॥ पुनश्चाचिन्तयत्तत्र हनुमान्विस्मितस्तदा ॥ हिरण्यनाभस्य गिरेर्जलमध्ये प्रदर्शनम् ॥ २८ ॥ तपसा सत्यवाक्येन अनन्यत्वाच्च भर्तरि ॥ अपि सा निर्दहेदग्निं न तामग्निः प्रधक्ष्यति ॥ २९ ॥ स तथा चिन्तयंस्तत्र देव्या धर्मपरिग्रहम् ॥ शुश्राव हनुमान्वाक्यं चारणानां महात्मनाम् ॥ ३० ॥ अहो खलु कृतं कर्म दुष्करं हि हनूमता ॥ अग्निं विसृजताभीक्ष्णं भीमं राक्षसवेश्मनि ॥ ३१ ॥ प्रपलायितरक्षःस्त्रीबालवृद्धसमाकुला ॥ जनकोलाहलाध्माता क्रन्दन्तीवाद्रिकन्दरे ॥ ३२ ॥ दग्धेयं नगरी सर्वा साट्टप्राकारतोरणा ॥ जानकी न च दग्धेति विस्मयोऽद्भुत एव नः ॥ ३३ ॥ ॥

रणस्वभावः । यत्प्रभावादयं मां नादहत् स तामेव कथं दहतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अहो इत्यादि ॥ विस्मयोऽद्भुत एव न इति । अयं विस्मयः अद्भुत एव । अद्भुतमाश्चर्यं कल्याणं चेत्युणादिवृत्तिः । यद्वा विस्मयः आश्चर्यम् । अद्भुतः अभूतपूर्व इत्यर्थः । अद्भुतः अद्भुतरसः । तस्य स्थायी भावो विस्मयः । तथा च अद्भुत एव । अद्भुतरसतां प्राप्त एव। महानयं विस्मयः । न विस्मयमात्र इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ॥

स इति ॥ निमित्तैः दक्षिणाक्षिस्पन्दादिभिः । दृष्टार्थैः दृष्टफलसंवादैः । कारणैः सीतापातिव्रत्यरामप्रभावादिभिः । ऋषिवाक्यैः चारणवाक्यैः ॥
॥ ३४ ॥ तत इति ॥ पूर्वं चारणवाक्यैर्विदित्वा पुनः प्रत्यक्षं दृष्ट्वा ततः प्रतिप्रयाणाय मतिं चकार । प्रतियास्यामीति संकल्पितवानित्यर्थः ॥ ३५ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ ॥
तत इत्यादि ॥ १ ॥ ततस्तमिति ॥ प्रस्थितं प्रस्थानोद्युक्तम् ॥२॥ वनभङ्गाक्षवधादिना हनुमतश्शक्तिं विज्ञाय असौ रामाय निवेद्य स्वयमेव सकलरा-

स निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः ॥ ऋषिवाक्यैश्च हनुमानभवत्प्रीतमानसः ॥ ३४ ॥ ततः कपिः
प्राप्तमनोरथार्थस्तामक्षतां राजसुतां विदित्वा ॥ प्रत्यक्षतस्तां पुनरेव दृष्ट्वा प्रतिप्रयाणाय मतिं चकार ॥
॥ ३५ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ ॥
ततस्तु शिंशुपामूले जानकीं पर्यवस्थिताम् ॥ अभिवाद्याब्रवीद्दिष्ट्या पश्यामि त्वामिहाक्षताम् ॥ १ ॥ त-
तस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनः पुनः ॥ भर्तृस्नेहान्वितं वाक्यं हनुमन्तमभाषत ॥ २ ॥ काममस्य त्व-
मेवैकः कार्यस्य परिसाधने ॥ पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते बलोदयः ॥ ३ ॥ शरैः सुसंकुलां कृत्वा लङ्कां
परबलार्दनः ॥ मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत ॥ ४ ॥ तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महा-
त्मनः ॥ भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ ५ ॥ ॥ ॥

क्षससंहारपूर्वकं मम नेता मा भूदित्यभिप्रायेणाह—काममिति ॥ अस्य कार्यस्य सर्वराक्षसवधपूर्वकमत्प्रापणरूपकार्यस्य । बलोदयः सत्त्वप्रकर्षः । सै-
न्योत्थापनं वा । ते यशस्यः यशस्करः । न तु रामस्येति भावः ॥ ३ ॥ तर्हि रामस्य किं यशस्करमित्यत्राह—शरैरिति । तत् स्वपराक्रमेण मन्नय-
नम् । तस्य काकुत्स्थस्य । सदृशम् । एतदेव ममाभिलषितम् । अन्यथा मे कथं वीरपत्नीत्वमिति भावः ॥ ४ ॥ तच्च त्वदायत्तमेवेत्याह—तद्यथे-
ति ॥ विक्रान्तं विक्रमणम् ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ततस्स इति ॥ अरिष्टम् अरिष्टाख्यम् ॥ ९ ॥ अथैनं गिरिं चतुर्दशधोत्प्रेक्षते—तुङ्गेत्यादिना ॥ पद्मकाः पद्मवर्णवृक्षाः । परिधानालेख्यस्थानीयतया विशेषणमिति बोध्यम् । सपरिधानमिव स्थितमिति शेषः । उत्तरार्धे सोत्तरीयत्वोत्प्रेक्षणात् । बोध्यमानमिति ॥ शुभैः तरुणैः । करैः अंशुभिः हस्तैश्च । बोध्यमानमिव स्थितम् । तत्र ज्ञापकमाह—उद्धूतैरिति । उद्धूतैः उद्गतैः लोचनैरिव स्थितैः धातुभिः उन्मिषन्तं पश्यन्तमिव स्थितम् । तोयौघनिःस्वनैः गिरिनदीघोषैः । मन्द्रैः गम्भीरैः । प्राधीतमिव प्राध्येतुं प्रवृत्तमिव । आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । अधीयानमिवेत्यर्थः । प्रस्रवणस्व-

तदर्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् ॥ निशम्य हनुमांस्तस्या वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ६ ॥ क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्यृक्षप्रवरैर्वृतः ॥ यस्ते युधि विजित्यारीन् शोकं व्यपनयिष्यति ॥ ७ ॥ एवमाश्वास्य वैदेहीं हनुमान् मारुतात्मजः ॥ गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीमभ्यवादयत् ॥ ८ ॥ ततः स कपिशार्दूलः स्वामिसंदर्शनोत्सुकः ॥ आरुरोह गिरिश्रेष्ठमरिष्टमरिमर्दनः ॥ ९ ॥ तुङ्गपद्मकजुष्टाभिर्नीलाभिर्वनराजिभिः ॥ सोत्तरीयमिवाम्भोदैः शृङ्गान्तरविलम्बिभिः ॥ १० ॥ बोध्यमानमिव प्रीत्या दीवाकरकरैः शुभैः ॥ उन्मिषन्तमिवोद्धूतैर्लोचनैरिव धातुभिः ॥ ११ ॥ तोयौघनिःस्वनैर्मन्द्रैः प्राधीतमिव पर्वतम् ॥ प्रगीतमिव विस्पष्टैर्नानाप्रस्रवणस्वनैः ॥ १२ ॥ देवदारुभिरत्युच्चैरूर्ध्वबाहुमिव स्थितम् ॥ प्रपातजलनिर्घोषैः प्राक्रुष्टमिव सर्वतः ॥ १३ ॥ वेपमानमिव श्यामैः कम्पमानैः शरद्घनैः ॥ वेणुभिर्मारुतोद्धूतैः कूजन्तमिव कीचकैः ॥ १४ ॥ ॥

नैः पर्वतमूलाद्बहिः प्रवहन्ति जलानि प्रस्रवणानि तेषां स्वनैः । प्रगीतमिव गातुं प्रवृत्तमिव गायन्तमिवेत्यर्थः । आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । देवदारुभिरिति ॥ ऊर्ध्वबाहुमिवेति तपोविशेष उच्यते । प्रपातजलनिर्घोषैः प्रपाताः भृगवः । प्रपातस्तु तटो भृगुरित्यमरः । तेषां जलानि तेभ्यः पतन्तो निर्झरा इत्यर्थः । तेषां निर्घोषैः प्राक्रुष्टमिव आक्रोशन्तमिव । पूर्ववत् क्तः । शरदि ये घना भवन्ति ते शरद्घनाः । शरत्कालपुष्पिणस्सप्तच्छदादयः तैः शुभ्रीभूतैः । जरया कम्पमानमिव स्थितमित्यर्थः । शरद्घनैरितिपाठे बहुवार्षिकवृक्षैरित्यर्थः । शरवणैरिति वार्थः । तकारान्तोप्यस्ति । शरवणे जातस्य कृपाचा-

र्यस्य शारद्वत इति नाम दर्शनात्। कीचकैः कीचकाख्यैर्वेणुभिः। तदाहामरः—वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धता इति। आशीविषोत्तमैः निश्वसन्तमिव सर्पश्रेष्ठनिश्वासैर्निश्वसन्तमिव। अमर्षात् हनुमति क्रोधादित्यर्थः। नीहारकृतगम्भीरैः नीहारपूर्णैः गम्भीरैश्च। गह्वरैः गुहाभिः ध्यानानिरुद्धेन्द्रियस्थानीयैः। ध्यायन्तमिव स्थितम्। निरुद्धेन्द्रियद्वारा ध्यानारूढमिव स्थितमित्यर्थः। मेघपादनिभैः मेघावरोहनिभैः। पादैः प्रत्यन्तपर्वतैः। प्र-

निःश्वसन्तमिवामर्षाद्घोरैराशीविषोत्तमैः॥ नीहारकृतगम्भीरैर्ध्यायन्तमिव गह्वरैः॥ १५॥ मेघपादनिभैः पादैः प्रक्रान्तमिव सर्वतः॥ जृम्भमाणमिवाकाशे शिखरैरभ्रमालिभिः॥ १६॥ कूटैश्च बहुधाकीर्णैः शोभितं बहुकन्दरैः॥ सालतालाश्वकर्णैश्च वंशैश्च बहुभिर्वृतम्॥ १७॥ लतावितानैर्विततैः पुष्पवद्भिरलंकृतम्॥ नानामृगगणाकीर्णं धातुनिष्यन्दभूषितम्॥ बहुप्रस्रवणोपेतं शिलासंचयसंकटम्॥ १८॥ महर्षियक्षगन्धर्वकिन्नरोरगसेवितम्॥ लतापादपसंघातं सिंहाध्युषितकन्दरम्॥ १९॥ व्याघ्रसंघसमाकीर्णं स्वादुमूलफलद्रुमम्॥ २०॥ तमारुरोह हनुमान् पर्वतं पवनात्मजः॥ रामदर्शनशीघ्रेण प्रहर्षेणाभिचोदितः॥ २१॥ तेन पादतलाक्रान्ता रम्येषु गिरिसानुषु॥ सघोषाः समशीर्यन्त शीलाश्चूर्णीकृतास्ततः॥ २२॥ स तमारुह्य शैलेन्द्रं व्यवर्धत महाकपिः॥ दक्षिणादुत्तरं पारं प्रार्थयन् लवणाम्भसः॥ २३॥ अधिरुह्य ततो वीरः पर्वतं पवनात्मजः॥ ददर्श सागरं भीमं मीनोरगनिषेवितम्॥ २४॥ ॥

क्रान्तमिव गन्तुमुद्युक्तमिव। पूर्ववत् क्तः। जृम्भमाणमिव गात्रभङ्गं कुर्वाणमिव। अभ्रमालिभिः मेघमालावद्भिः। बहुधाकीर्णैः हनुमत्पादस्पर्शेन शिथिलैरित्यर्थः। धातुनिष्यन्दः धातुस्रावः। लतापादपानां संघातो यस्मिन्निति व्यधिकरणबहुव्रीहिः। रामदर्शनशीघ्रेण रामदर्शनत्वरावता॥ १०॥ ॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ तेनेति॥ चूर्णीकृतास्समशीर्यन्त। यथा चूर्णीकृता भवन्ति तथा समशीर्यन्तेत्यर्थः॥ २२॥ स तमिति॥ दक्षिणात् दक्षिणपारात्। प्रार्थयन् गन्तुमिति शेषः॥ २३॥ २४॥ ॥

स मारुत इति ॥ स हरिशार्दूल इति सम्बन्धः । पितृतुल्यवेगवत्त्वं सूचयति–मारुतस्येति ॥ २५ ॥ स तदेति ॥ तैर्भूतैः तत्रत्यजन्तुभिः ॥ २६ ॥ तस्येति ॥ रुग्णाः शीर्णा इति यावत् । शक्रायुधहताः वज्रहताः ॥ २७ ॥ कन्दरान्तरेति ॥ नभो भिन्दन् भिन्दन्निव । महत्तायां तात्पर्यम् ॥ २८ ॥ स्रस्तेति ॥ स्रस्तानि व्याविद्धानि च वसनानि यासां ताः स्रस्तव्याविद्धवसनाः ॥ २९ ॥ अतिप्रमाणा इति ॥ निपीडितशिरोग्रीवाः । शिथिलप-

स मारुत इवाकाशं मारुतस्यात्मसंभवः ॥ प्रपेदे हरिशार्दूलो दक्षिणादुत्तरां दिशम् ॥ २५ ॥ स तदा पीडितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः ॥ ररास सह तैर्भूतैः प्रविशन्वसुधातलम् ॥ कम्पमानैश्च शिखरैः पतद्भिरपि च द्रुमैः ॥ २६ ॥ तस्योरुवेगोन्मथिताः पादपाः पुष्पशालिनः ॥ निपेतुर्भूतले रुग्णाः शक्रायुधहता इव ॥ २७ ॥ कन्दरान्तरसंस्थानां पीडितानां महौजसाम् ॥ सिंहानां निनदो भीमो नभो भिन्दन् स शुश्रुवे ॥ २८ ॥ स्रस्तव्याविद्धवसना व्याकुलीकृतभूषणाः ॥ विद्याधर्यः समुत्पेतुः सहसा धरणीधरात् ॥ २९ ॥ अतिप्रमाणा बलिनो दीप्तजिह्वा महाविषाः ॥ निपीडितशिरोग्रीवा व्यवेष्टन्त महाहयः ॥ ३० ॥ किन्नरोरगगन्धर्वयक्षविद्याधरास्तदा ॥ पीडितं तं नगवरं त्यक्त्वा गगनमास्थिताः ॥ ३१ ॥ स च भूमिधरः श्रीमान्बलिना तेन पीडितः ॥ सवृक्षशिखरोदग्रः प्रविवेश रसातलम् ॥ ॥ ३२ ॥ दशयोजनविस्तारस्त्रिंशद्योजनमुच्छ्रितः ॥ धरण्यां समतां यातः स बभूव धराधरः ॥ ३३ ॥ स लिलङ्घयिषुर्भीमं सलीलं लवणार्णवम् ॥ कल्लोलास्फालवेलान्तमुत्पपात नभो हरिः ॥ ३४ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सचन्द्रकुमुदं रम्यं सार्ककारण्डवं शुभम् ॥ तिष्यश्रवणकादम्बमभ्रशैवालशाद्वलम् ॥ १ ॥ ॥ ॥

वितशिलातलैरिति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ स चेति ॥ सवृक्षशिखरोदग्रः सवृक्षैः शिखरैः उदग्रः श्रेष्ठः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ स इति ॥ कल्लोलास्फालवेलान्तं तरङ्गैरास्फाल्यमानतीरोपान्तम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुं० षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

उत्पपात नभो हरिरित्युक्तम् तल्लङ्घनं रूपकेण चतुर्भिर्वर्णयति सचन्द्रेत्यादिना ॥ कारण्डवः जलकुक्कुटः । कादम्बः कलहंसः । कादम्बः कलहं-

सस्स्यादित्यमरः । अभ्रशैवालशाद्वलं मेघस्य शैवालत्वेन पर्यन्तस्थशाद्वलत्वेन च रूपणम् । लोहिताङ्गः अङ्गारकः स एव महाग्रहः महाग्राहः यस्य तम् । ऐरावतस्याभ्रमातङ्गत्वेनाभ्रगामित्वात्तत्र संभवः । विलोलितम् अवगाढम् । वातसङ्घातजातोर्मय एव चन्द्रांशवः तैः शीतलजलवद्भुजंगादीनां कमलोत्पलत्वेन रूपणं तत्तद्वर्णभेदेन । अत्र गगनस्यार्णवत्वेन चन्द्रादीनां तदवयवकुमुदादित्वेन च रूपणात्सावयवरूपकम् । तस्य नौरिवेत्युपमया तिलतण्डुलवत्संसृष्टिः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अथ तदेवोत्प्रेक्षया वर्णयति—ग्रसमान इवेत्यादिना ॥ ५ ॥ ६ ॥ पाण्डरेति ॥ व्यक्ताव्यक्त

पुनर्वसुमहामीनं लोहिताङ्गमहाग्रहम् ॥ ऐरावतमहाद्वीपं स्वातीहंसविलोलितम् ॥ २॥ वातसंघातजातोर्मि चन्द्रांशुशिशिराम्बुमत् ॥ भुजङ्गयक्षगन्धर्वप्रबुद्धकमलोत्पलम् ॥ ३ ॥ हनुमान्मारुतगतिर्महानौरिव सागरम् ॥ अपारमपरिश्रान्तः पुप्लुवे गगनार्णवम् ॥ ४ ॥ ग्रसमान इवाकाशं ताराधिपमिवोल्लिखन् ॥ हरन्निव सनक्षत्रं गगनं सार्कमण्डलम् ॥ ५ ॥ मारुतस्यात्मजः श्रीमान्कपिर्व्योमचरो महान् ॥ हनुमान्मेघजालानि विकर्षन्निव गच्छति ॥ ६ ॥ पाण्डरारुणवर्णानि नीलमाञ्जिष्ठकानि च ॥ हरितारुणवर्णानि महाभ्राणि चकाशिरे ॥ ७ ॥ प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ॥ प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चन्द्रमा इव लक्ष्यते ॥८॥ विविधाभ्रघनापन्नगोचरो धवलाम्बरः ॥ दृश्यादृश्यतनुर्वीरस्तदा चन्द्रायतेम्बरे ॥९॥ तार्क्ष्यायमाणो गगने बभासे वायुनन्दनः ॥ दारयन्मेघबृन्दानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ॥ १० ॥ ॥

वाचित्वेन अरुणशब्दयोः कथंचिदपौनरुक्त्यमुन्नेयम् । यद्वा । अरुणः कृष्णलोहित इत्यमरशेषः । महाभ्राणि चकाशिरे । हनुमत्संपर्कादित्यर्थः । अन्यथा वाजपेयशरद्वर्णनवदभ्रवर्णनस्यासंगतत्वापातः । हनुमतस्तेजस्वीत्यनेन मेघानां नानावर्णत्वापत्तिः सूर्येन्दुसंपर्कवत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ विविधेति ॥ विविधेष्वभ्रघनेषु मेघसंघातेषु । आपन्नगोचरः प्राप्तविषयः । लब्धमार्ग इति यावत् । धवलाम्बरः शुक्लवासाः । दृश्यादृश्यतनुः मेघान्तःप्रवेशनिष्क्रमणाभ्यामिति भावः । चन्द्रायते चन्द्र इवाचरति ॥ ९ ॥ तार्क्ष्यायमाण इति ॥ तार्क्ष्य इवाचरन् तार्क्ष्यायमाणः । उभयत्र

"उपमानादाचारे" "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" इति क्यङ् ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ पर्वतेन्द्रमिति ॥ सुनाभं मैनाकम् ॥ १४ ॥ स इति ॥ किंचिदनुसंप्राप्तः मैनाकात्परं कंचित् प्रदेशं प्राप्तः ॥ १५ ॥ १६ ॥ स तमिति ॥ लालसः साभिलाषः । तं देशम् सुहृदावाससमीपप्रदेशम् ॥ १७ ॥

नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः ॥ प्रवरान् राक्षसान् हत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ ११ ॥ आकुलां नगरीं कृत्वा व्यथयित्वा च रावणम् ॥ अर्दयित्वा बलं घोरं वैदेहीमभिवाद्य च ॥ १२ ॥ आजगाम महातेजाः पुनर्मध्येन सागरम् ॥ १३ ॥ पर्वतेन्द्रं सुनाभं च समुपस्पृश्य वीर्यवान् ॥ ज्यामुक्त इव नाराचो महावेगोऽभ्युपागतः ॥ १४ ॥ स किंचिदनुसंप्राप्तः समालोक्य महागिरिम् ॥ महेन्द्रं मेघसंकाशं ननाद हरिपुङ्गवः ॥ १५ ॥ स पूरयामास कपिर्दिशो दश समन्ततः ॥ नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः ॥ १६ ॥ स तं देशमनुप्राप्तः सुहृद्दर्शनलालसः ॥ ननाद हरिशार्दूलो लाङ्गूलं चाप्यकम्पयत् ॥ १७ ॥ तस्य नानद्यमानस्य सुपर्णचरिते पथि ॥ फलतीवास्य घोषेण गगनं सार्कमण्डलम् ॥ १८ ॥ ये तु तत्रोत्तरे तीरे समुद्रस्य महाबलाः ॥ पूर्वं संविष्ठिताः शूरा वायुपुत्रदिदृक्षवः ॥ १९ ॥ महतो वायुनुन्नस्य तोयदस्येव गर्जितम् ॥ शुश्रुवुस्ते तदा घोषमूरुवेगं हनूमतः ॥ २० ॥ ते दीनमनसः सर्वे शुश्रुवुः काननौकसः ॥ वानरेन्द्रस्य निर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २१ ॥ निशम्य नदतो नादं वानरास्ते समन्ततः ॥ बभूवुरुत्सुकाः सर्वे सुहृद्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २२ ॥ जाम्बवान् स हरिश्रेष्ठः प्रीतिसंहृष्टमानसः ॥ उपामन्त्र्य हरीन् सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥ सर्वथा कृतकार्योऽसौ हनूमान्नात्र संशयः ॥ न ह्यस्याकृतकार्यस्य नाद एवंविधो भवेत् ॥ २४ ॥

तस्येति ॥ नानद्यमानस्य पुनः पुनर्भृशं नदत इत्यर्थः । फलतीव दलतीव ॥ १८ ॥ ये त्वित्यादि । वातनुन्नस्य वातसंघट्टितस्य । घोषम् ऊरुवेगमिति । ऊरुवेगजन्यं घोषमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ ते दीनमनस इति ॥ अनिष्टश्रवणशङ्कयेति भावः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

तस्येति ॥ निशम्य ज्ञात्वेत्यर्थः । यद्वा दृष्ट्वा चेत्यध्याहार्यम् । अन्यथा बाहूरुवेगपदानन्वयात् ॥ २५ ॥ समुत्पेतुरित्युक्तं विवृणोति—ते नगाग्रादिति ॥ नगाग्रात् वृक्षाग्रात् । समपद्यन्त संघीभूताः ॥ २६ ॥ त इति ॥ प्रीता इति हेतुगर्भं विशेषणम् । यथा मनुष्याः दूरस्थस्वकीयानयनाय वासांसि धून्वन्ति तथा वानराश्चान्योन्याह्वानाय पुष्पितशाखाः गृहीत्वा प्रशाखाः प्राग्रशाखाः समाविद्ध्यन्त पर्यभ्रामयन् ॥ २७ ॥ २८ ॥ तमिति ॥

तस्य बाहूरुवेगं च निनादं च महात्मनः ॥ निशम्य हरयो हृष्टाः समुत्पेतुस्ततस्ततः ॥ २५ ॥ ते नगाग्रान्नगाग्राणि शिखराच्छिखराणि च ॥ प्रहृष्टाः समपद्यन्त हनूमन्तं दिदृक्षवः ॥ २६ ॥ ते प्रीताः पादपाग्रेषु गृह्य शाखाः सुविष्ठिताः ॥ वासांसीव प्रशाखाश्च समाविध्यन्त वानराः ॥ २७ ॥ गिरिगह्वरसंलीनो यथा गर्जति मारुतः ॥ एवं जगर्ज बलवान् हनूमान्मारुतात्मजः ॥ २८ ॥ तमभ्रघनसंकाशमापतन्तं महाकपिम् ॥ दृष्ट्वा ते वानराः सर्वे तस्थुः प्राञ्जलयस्तदा ॥ २९ ॥ ततस्तु वेगवांस्तस्य गिरेर्गिरिनिभः कपिः ॥ निपपात महेन्द्रस्य शिखरे पादपाकुले ॥ ३० ॥ हर्षेणापूर्यमाणोसौ रम्ये पर्वतनिर्झरे ॥ छिन्नपक्ष इवा*शात्पपात धरणीधरः ॥ ३१ ॥ ततस्ते प्रीतमनसः सर्वे वानरपुङ्गवाः ॥ हनुमन्तं महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे ॥ परिवार्य च ते सर्वे परां प्रीतिमुपागताः ॥ ३२ ॥ प्रहृष्टवदनाः सर्वं तमरोगमुपागतम् ॥ उपायनानि चादाय मूलानि च फलानि च ॥ प्रत्यर्चयन् हरिश्रेष्ठं हरयो मारुतात्मजम् ॥ ३३ ॥ हनुमांस्तु गुरून् वृद्धान् जाम्बवत्प्रमुखांस्तदा ॥ कुमारमङ्गदं चैव सोवन्दत महाकपिः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अभ्रघनसंकाशम् अभ्रसमूहतुल्यम् ॥ २९ ॥ ततस्त्विति ॥ निपपात निर्भरमाक्रान्तवान् ॥ ३० ॥ हर्षेणेति ॥ पपातेति । अच्छिन्नपक्षस्य पातासंभवाच्छिन्नपक्ष इत्युक्तम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रहृष्टवदना इति ॥ प्रहृष्टवदनाः प्रसन्नमुखाः । आसन्निति शेषः । अरोगं कुशलिनमित्यर्थः । उपायनानि उपहारान् ॥ ३३ ॥ हनुमांस्त्वित्यादि ॥ कुमारमङ्गदं चेति । स्वामित्वादिति भावः ॥ ३४ ॥ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तत इति ॥ भवन् अभवन् । अनित्यत्वादडभावः ॥ ४० ॥ क्ष्वेलन्तीति ॥ क्ष्वेलन्ति सिंहनादं कुर्वन्ति । नद-
न्ति अव्यक्तशब्दं कुर्वन्ति । गर्जन्ति वृषभनादं कुर्वन्ति । किलिकिलां स्वजात्युचितकिलिकिलाशब्दम् ॥ ४१ ॥ केचिदिति ॥ अञ्चितायतदीर्घाणि

स ताभ्यां पूजितः पूज्यः कपिभिश्च प्रसादितः ॥ दृष्टा सीतेति विक्रान्तः संक्षेपेण न्यवेदयत् ॥ ३५ ॥ निष-
साद च हस्तेन गृहीत्वा वालिनः सुतम् ॥ रमणीये वनोद्देशे महेन्द्रस्य गिरेस्तदा ॥ ३६ ॥ हनुमानब्रवीद्धृष्टस्त-
दा तान्वानरर्षभान् ॥ ३७ ॥ अशोकवनिकासंस्था दृष्टा सा जनकात्मजा ॥ रक्ष्यमाणा सुघोराभी राक्षसी-
भिरनिन्दिता ॥ ३८ ॥ एकवेणीधरा बाला रामदर्शनलालसा ॥ उपवासपरिश्रान्ता जटिला मलिना कृशा ॥ ३९ ॥
ततो दृष्टेति वचनं महार्थममृतोपमम् ॥ निशम्य मारुतेः सर्वे मुदिता वानरा भवन् ॥ ४० ॥ क्ष्वेलन्त्यन्ये नद-
न्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये महाबलाः ॥ चक्रुः किलिकिलामन्ये प्रतिगर्जन्ति चापरे ॥ ४१ ॥ केचिदुच्छ्रितलाङ्गूलाः प्रहृ-
ष्टाः कपिकुञ्जराः ॥ अञ्चितायतदीर्घाणि लाङ्गूलानि प्रविव्यधुः ॥ ४२ ॥ अपरे च हनूमन्तं वानरा वारणोपमम् ॥
आप्लुत्य गिरिशृङ्गेभ्यः संस्पृशन्ति स्म हर्षिताः ॥ ४३ ॥ उक्तवाक्यं हनूमन्तमङ्गदस्तमथाब्रवीत् ॥ सर्वेषां ह-
रिवीराणां मध्ये वचनमुत्तमम् ॥ ४४ ॥ सत्त्वे वीर्ये न ते कश्चित्समो वानर विद्यते ॥ यदवप्लुत्य विस्तीर्णं सा-
गरं पुनरागतः ॥ ४५ ॥ अहो स्वामिनि ते भक्तिरहो वीर्यमहो धृतिः ॥ दिष्ट्या दृष्टा त्वया देवी रामपत्नी यश-
स्विनी ॥ ४६ ॥ दिष्ट्या त्यक्ष्यति काकुत्स्थः शोकं सीतावियोगजम् ॥ ततोऽङ्गदं हनूमन्तं जाम्बवन्तं च वानराः
॥ ४७ ॥ परिवार्य प्रमुदिता भेजिरे विपुलाः शिलाः ॥ श्रोतुकामाः समुद्रस्य लङ्घनं वानरोत्तमाः ॥ ४८ ॥ ॥

अत्र दीर्घपदसन्निधानादायतपदं स्थूलपरम् । प्रविव्यधुः लाङ्गूलानुद्धृत्य भूमावताडयन्नित्यर्थः ॥ ४२ ॥ अपरे चेति ॥ संस्पृशन्ति आलिङ्गन्ती-
त्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ सत्त्व इति ॥ अवप्लुत्य विस्तीर्णमित्यङ्गदेतरव्यावृत्तिः । पुनरागत इत्यङ्गदव्यावृत्तिः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ हनूमतेति ॥ कीर्तिमतेति हनुमद्विशेषणम् । यशस्विनेत्यङ्गदविशेषणम् । भृत्यकीर्त्या स्वामिनः कीर्तिः । अन्यथा पौनरुक्त्यात् । यद्वा बुद्धिमत्त्वजन्या कीर्तिः । शौर्यजन्यं यशः ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ ॥ ॥ ॥

दर्शनं चापि लङ्कायाः सीताया रावणस्य च ॥ तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे हनुमद्वदनोन्मुखाः ॥ ४९ ॥ तस्थौ तत्राङ्गदः श्रीमान्वानरैर्बहुभिर्वृतः ॥ उपास्यमानो विबुधैर्दिवि देवपतिर्यथा ॥ ५० ॥ हनूमता कीर्तिमता यशस्विना तथाङ्गदेनाङ्गदबद्धबाहुना ॥ मुदा तदाध्यासितमुन्नतं महन्महीधराग्रं ज्वलितं श्रियाभवत् ॥ ५१ ॥
इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ ॥ ॥

ततस्तस्य गिरेः शृङ्गे महेन्द्रस्य महाबलाः ॥ हनुमत्प्रमुखाः प्रीतिं हरयो जग्मुरुत्तमाम् ॥ १ ॥ तं ततः प्रीतिसंहृष्टः प्रीतिमन्तं महाकपिम् ॥ जाम्बवान्कार्यवृत्तान्तमपृच्छदनिलात्मजम् ॥ २ ॥ कथं दृष्टा त्वया देवी कथं वा तत्र वर्तते ॥ तस्यां वा स कथंवृत्तः क्रूरकर्मा दशाननः ॥ ३ ॥ तत्त्वतः सर्वमेतन्नः प्रब्रूहि त्वं महाकपे ॥ श्रुतार्थाश्चिन्तयिष्यामो भूयः कार्यविनिश्चयम् ॥ ४ ॥ यश्चार्थस्तत्र वक्तव्यो गतैरस्माभिरात्मवान् ॥ रक्षितव्यं च यत्तत्र तद्भवान्व्याकरोतु नः ॥ ५ ॥ स नियुक्तस्ततस्तेन संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ प्रणम्य शिरसा देव्यै सीतायै प्रत्यभाषत ॥ ६ ॥ ॥

ततस्तस्येत्यादि ॥ १ ॥ तमिति ॥ कार्यवृत्तान्तं कार्यविषयवृत्तान्तम् सीतादर्शनविषयवृत्तान्तम् ॥ २ ॥ कथमिति ॥ कथं केन प्रकारेण । कथंवृत्तः कीदृग्व्यापारः ॥ ३ ॥ तत्त्वत इति ॥ तत्त्वकथनस्य प्रयोजनमाह—श्रुतार्था इत्यादि ॥ ४ ॥ यश्चेति ॥ तत्र रामसन्निधौ योऽर्थो वक्तव्यः वक्तुमर्हः यच्च रक्षितव्यं गोप्तव्यं तत् । आत्मवान् बुद्धिमान् । भवान्व्याकरोतु ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ॥

प्रत्यक्षमेवेति ॥ इदं न वक्तव्यमेवेति भावः । आप्लुतः आप्लुतोस्मि । पारं गन्तुमिति शेषः । समाहितः एकाग्रः । इत्येतद्भवतां प्रत्यक्षमेवेति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ गच्छत इत्यादि ॥ विघ्नरूपमिव । वस्तुतो न तथेति भावः । पश्यामीत्यादौ व्यत्ययेन लट् । शिखरं विघ्नरूपमिवाभवत् तत् पश्यामीति योजना ॥ ८ ॥ स्थितमिति ॥ मेने इति लिट्युत्तमपुरुषैकवचनं परोक्षत्वाद्यभावेपि च्छान्दसम् । अमनिषीत्यर्थः ॥ ९ ॥ उपसंगम्येति ॥ गमनदशा-

प्रत्यक्षमेव भवतां महेन्द्राग्रात्खमाप्लुतः ॥ उदधेर्दक्षिणं पारं काङ्क्षमाणः समाहितः ॥ ७ ॥ गच्छतश्च हि मे घोरं विघ्नरूपमिवाभवत् ॥ काञ्चनं शिखरं दिव्यं पश्यामि सुमनोहरम् ॥ ८ ॥ स्थितं पन्थानमावृत्य मेने विघ्नं च तं नगम् ॥ ९ ॥ उपसंगम्य तं दिव्यं काञ्चनं नगसत्तमम् ॥ कृता मे मनसा बुद्धिर्भेत्तव्योयं मयेति च ॥ १० ॥ प्रहतं च मया तस्य लाङ्गूलेन महागिरेः ॥ शिखरं सूर्यसंकाशं व्यशीर्यत सहस्रधा ॥ ११ ॥ व्यवसायं च तं बुद्ध्वा स होवाच महागिरिः ॥ पुत्रेति मधुरां वाणीं मनः प्रल्हादयन्निव ॥ १२ ॥ पितृव्यं चापि मां विद्धि सखायं मातरिश्वनः ॥ मैनाकमिति विख्यातं निवसन्तं महोदधौ ॥ १३ ॥ पक्षवन्तः पुरा पुत्र बभूवुः पर्वतोत्तमाः ॥ छन्दतः पृथिवीं चेरुर्बाधमानाः समन्ततः ॥ १४ ॥ श्रुत्वा नगानां चरितं महेन्द्रः पाकशासनः ॥ चिच्छेद भगवान् पक्षान् वज्रेणैषां सहस्रशः ॥ १५ ॥ अहं तु मोक्षितस्तस्मात्तव पित्रा महात्मना ॥ मारुतेन तदा वत्स प्रक्षिप्तोस्मि महार्णवे ॥ १६ ॥ रामस्य च मया साह्ये वर्तितव्यमरिन्दम ॥ रामो धर्मभृतां श्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ १७ ॥ ॥ ॥

याम्रुरसा पातयामासेति सूचितं विवृणोति—भेत्तव्योयमित्यादिना ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पितृव्यं चेति ॥ पितृव्यत्वे हेतुमाह—सखायमिति । पितृसखत्वात् पितृव्यत्वव्यपदेश इत्यर्थः ॥ १३ ॥ पक्षवन्त इति ॥ छन्दतः यथेच्छम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ अहं त्विति ॥ मोक्षणप्रकारमाह—प्रक्षिप्तोस्मि महार्णव इति ॥ १६ ॥ रामस्य चेति ॥ साह्ये साहाय्ये । साहाय्यकरणे हेतुमाह—रामो धर्मभृतां श्रेष्ठ इति ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एतच्छ्रुत्वेति ॥ उद्यतम् उद्युक्तम् ॥१८॥ तेन चेति ॥ अनुज्ञातः अस्मीति शेषः । वपुष्मता पुष्कलवपुषा मानुषेण शरीरेणान्तर्हितः । शैलेन तु शरीरेण महोदधौ सागरोपरि स्थित इति शेषः । स नै दत्तवरः शैलो बभूवावस्थितस्तथेति प्रथमसर्गोक्तेः। प्रतिप्रयाणे च-पर्वतेन्द्रं सुनाभं च समुपस्पृश्य

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य मैनाकस्य महात्मनः ॥ कार्यमावेद्य तु गिरेरुद्यतं च मनो मम ॥ १८ ॥ तेन चाहमनुज्ञातो मैनाकेन महात्मना ॥ स चाप्यन्तर्हितः शैलो मानुषेण वपुष्मता ॥ शरीरेण महाशैलः शैलेन च महोदधौ १९॥ उत्तमं जवमास्थाय शेषं पन्थानमास्थितः ॥ ततोहं सुचिरं कालं वेगेनाभ्यगमं पथि ॥ २० ॥ ततः पश्याम्यहं देवीं सुरसां नागमातरम् ॥ समुद्रमध्ये सा देवी वचनं मामभाषत ॥ २१ ॥ मम भक्षः प्रदिष्टस्त्वममरैर्हरिसत्तम ॥ अतस्त्वां भक्षयिष्यामि विहितस्त्वं चिरस्य मे ॥२२॥ एवमुक्तः सुरसया प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥ विवर्णवदनो भूत्वा वाक्यं चेदमुदीरयन् ॥ २३ ॥ रामो दाशरथिः श्रीमान् प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च परन्तपः ॥ २४ ॥ तस्य सीता हृता भार्या रावणेन दुरात्मना ॥ तस्याः सकाशं दूतोहं गमिष्ये रामशासनात् ॥ २५॥ कर्तुमर्हसि रामस्य साहाय्यं विषये सती ॥ अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ २६ ॥ आगमिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ २७ ॥ एवमुक्ता मया सा तु सुरसा कामरूपिणी ॥ अब्रवीन्नातिवर्तेत कश्चिदेष वरो मम ॥ २८ ॥ एवमुक्तः सुरसया दशयोजनमायतः ॥ ततोर्धगुणविस्तारो बभूवाहं क्षणेन तु ॥ मत्प्रमाणानुरूपं च व्यादितं तु मुखं तया ॥ २९ ॥ ॥ ॥

वीर्यवानित्युक्तम् । हिरण्यनाभं शैलेन्द्रं काञ्चनं पश्य मैथिलीति रामेण चोक्तम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ कर्तुमिति ॥ विषये सती स्वराज्ये वसन्ती ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ एवमुक्त इति ॥ तत इति । अर्धगुणविस्तारः अत्रार्धशब्दः एकदेशवाची । किंचिदधिकविस्तारोभवमित्यर्थः । एवमेवार्थः प्रथमसर्गोक्तशतयोजनविस्तारस्तु विरुद्धः तद्ग्रन्थः कल्पितश्चेत्युक्तम् । मत्प्रमाणेति । व्यादितं व्यात्तम् ॥ २९ ॥

तदृश्यात ॥ ह्रस्वत्व विशेषयाति–अङ्गुष्ठमात्रक इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अर्थसिद्ध्या इति ॥ समानय संयोजय ॥ ३२ ॥ ततोहमिति ॥ साधु साध्वी-ति दीर्घश्छान्दसः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अधोभागे नेति ॥ सलिलेशयां सलिले स्थिताम् ॥ ३७ ॥ प्रहस्येति ॥ अवस्थितं दृढभूतम् ।

तदृष्ट्वा व्यादितं चास्यं ह्रस्वं ह्यकरवं वपुः ॥ तस्मिन्मुहूर्ते च पुनर्बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ॥ ३० ॥ अभिपत्याशु तद्वक्त्रं निर्गतोहं ततः क्षणात् ॥ अब्रवीत्सुरसा देवी स्वेन रूपेण मां पुनः ॥ ३१ ॥ अर्थसिद्ध्यै हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथा-सुखम् ॥ समानय च वैदेहीं राघवेण महात्मना ॥ सुखी भव महाबाहो प्रीतास्मि तव वानर ॥ ३२ ॥ ततोहं साधु सा-ध्वीति सर्वभूतैः प्रशंसितः ॥ ३३ ॥ ततोन्तरिक्षं विपुलं प्लुतोहं गरुडो यथा ॥ छाया मे निगृहीता च न च पश्यामि किंचन ॥ ३४ ॥ सोहं विगतवेगस्तु दिशो दश विलोकयन् ॥ न किंचित्तत्र पश्यामि येन मेऽपहृता गतिः ॥ ३५ ॥ ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना किं नाम गगने मम ॥ ईदृशो विघ्न उत्पन्नो रूपं यत्र न दृश्यते ॥ ३६ ॥ अधोभागे न मे दृष्टिः शोचता पातिता मया ॥ ततोद्राक्षमहं भीमां राक्षसीं सलिलेशयाम् ॥ ३७ ॥ प्रहस्य च महानादमुक्तोहं भीमया तया ॥ अव-स्थितमसंभ्रान्तमिदं वाक्यमशोभनम् ॥ ३८ ॥ क्वासि गन्ता महाकाय क्षुधिताया ममेप्सितः ॥ भक्षः प्रीणय मे देहं चिरमाहारवर्जितम् ॥ ३९ ॥ बाढमित्येव तां वाणीं प्रत्यगृह्णामहं ततः ॥ आस्यप्रमाणादधिकं तस्याः कायमपूरयम् ॥ तस्याश्चास्यं महद्भीमं वर्धते मम भक्षणे ॥ ४० ॥ न च मां साधु बुबुधे मम वा निकृतं कृतम् ॥ ४१ ॥ ततोहं वि-पुलं रूपं संक्षिप्य निमिषान्तरात् ॥ तस्या हृदयमादाय प्रपतामि नभःस्थलम् ॥ ४२ ॥ ॥

असंभ्रान्तम् अव्यग्रम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ बाढमिति ॥ तस्याः आस्यप्रमाणादधिकं यथा तथा कायम् आत्मदेहम् । अपूरयम् अवर्धयम् । मयि वृद्धे सा-प्यवर्धिष्टेत्यर्थः ॥ ४० ॥ न चेति ॥ अयं कामरूपीति माम् । साधु सम्यक् । न बुबुधे न ज्ञातवती । मम कृतं निकृतं मया कृतां निकृतिं वा न बुबुधे ॥ ४१ ॥ निकृतिमेव दर्शयति–ततोहमिति ॥ ४२ ॥ ॥ ॥ ॥

सेति ॥ विसृष्टभुजा विसृष्टसन्धिकभुजा ॥४३॥ शृणोमीति ॥ इतेत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् ॥४४॥ तामिति ॥ कृत्यमात्ययिकं स्मरन् । प्राणान्तिकं तत्कर्म विचिन्तयन्नित्यर्थः ॥४५ ॥४६॥ ४७॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ जिघांसन्तीमित्यादि ॥ प्रविशं प्राविशम् ॥४८॥ भीतयेत्यादि । भीतया तया नार्या । अशेषत इत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ४९॥५०॥ तत्रेति ॥ सर्वरात्रं सर्वां रात्रिम् । "अहः सर्व०" इत्यादिना समासान्तोच् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

सा विसृष्टभुजा भीमा पपात लवणाम्भसि ॥ मया पर्वतसंकाशा निकृत्तहृदया सती ॥ ४३ ॥ शृणोमि खगतानां च सिद्धानां चारणैः सह ॥ राक्षसी सिंहिका भीमा क्षिप्रं हनुमता हता ॥ ४४ ॥ तां हत्वा पुनरेवाहं कृत्यमात्ययिकं स्मरन् ॥ गत्वा चाहं महाध्वानं पश्यामि नगमण्डितम् ॥ ४५ ॥ दक्षिणं तीरमुदधेर्लङ्का यत्र च सा पुरी ॥ अस्तं दिनकरे याते रक्षसां निलयं पुरम् ॥ प्रविष्टोहमविज्ञातो रक्षोभिर्भीमविक्रमैः ॥४६॥ तत्र प्रविशतश्चापि कल्पान्तघनसन्निभा ॥ अट्टहासं विमुञ्चन्ती नारी काप्युत्थिता पुरा ॥ ४७ ॥ जिघांसन्तीं ततस्तां तु ज्वलदग्निशिरोरुहाम् ॥ सव्यमुष्टिप्रहारेण पराजित्य सुभैरवाम् ॥ ४८ ॥ प्रदोषकाले प्रविशं भीतयाहं तयोदितः ॥ अहं लङ्कापुरी वीर निर्जिता विक्रमेण ते ॥ ४९ ॥ यस्मात्तस्माद्विजेतासि सर्वरक्षांस्यशेषतः ॥ ५० ॥ तत्राहं सर्वरात्रं तु विचिन्वन् जनकात्मजाम् ॥ रावणान्तःपुरगतो न चापश्यं सुमध्यमाम् ॥ ५१ ॥ ततः सीतामपश्यंस्तु रावणस्य निवेशने ॥ शोकसागरमासाद्य न पारमुपलक्षये ॥ ५२ ॥ शोचता च मया दृष्टं प्राकारेण समावृतम् ॥ काञ्चनेन विकृष्टेन गृहोपवनमुत्तमम् ॥ ५३ ॥ ॥

तत्र लङ्कायाम् । विचिन्वन् अनन्तरं रावणान्तःपुरमपि गतः सन् सुमध्यमां नापश्यम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तत्रेति ॥ सर्वरात्रं सर्वां रात्रिम् । "अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः" इत्यच्प्रत्ययः । "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया । तत्राहं मध्यरात्रे त्विति पाठः साधुः ॥ ५१ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तत इति ॥ उपलक्षये उपालक्षयम् ॥ ५२ ॥ शोचता चेति ॥ विकृष्टेन विप्रकृष्टेन । अतिदीर्घेणेति यावत् ॥ ५३ ॥ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ अर्थमिटद्या इति ॥ समानय संयोजय ॥ ३२ ॥ ततोहमिति ॥ साधु साध्वी-

स प्राकारमिति ॥ बहुपादपम् अनेकपादपप्रमाणमिति प्राकारविशेषणम् ॥ ५४ ॥ अशोकेति ॥ शिंशुपापादपः। अस्तीति शेषः ॥ ५५ ॥ अदूरे शिंशुपावृक्षादित्यादि ॥ शिंशुपावृक्षात् शिंशुपावृक्षस्य । श्यामां यौवनमध्यस्थाम् । तदेकवासस्संवीतां येन वाससा हृता तेनैकवाससा संवीताम्। यद्वा तेन तत्कालदृष्टेन पूर्वदृष्टेन एकेन वाससा संवीताम्। वेषान्तरनिस्स्पृहामित्यर्थः। मानसिकत्वकायिकत्वभेदेन शोकसंतापयोर्भेदः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

स प्राकारमवप्लुत्य पश्यामि बहुपादपम् ॥५४॥ अशोकवनिकामध्ये शिंशुपा पादपो महान् ॥ तमारुह्य च पश्यामि काञ्चनं कदलीवनम् ॥ ५५ ॥ अदूरे शिंशुपावृक्षात्पश्यामि वरवर्णिनीम् ॥ श्यामां कमलपत्राक्षीमुपवासकृशाननाम् ॥५६॥ तदेकवासःसंवीतां रजोध्वस्तशिरोरुहाम् ॥ शोकसंतापदीनाङ्गीं सीतां भर्तृहिते स्थिताम् ॥ ॥५७॥ राक्षसीभिर्विरूपाभिः क्रूराभिरभिसंवृताम् ॥ मांसशोणितभक्षाभिर्व्याघ्रीभिर्हरिणीमिव ॥५८॥ सामया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा ॥ ५९ ॥ भूमिशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे ॥ रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया ॥ कथंचिन्मृगशावाक्षी तूर्णमासादिता मया ॥६०॥ तां दृष्ट्वा तादृशीं नारीं रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ तत्रैव शिंशुपावृक्षे पश्यन्नहमवस्थितः ॥ ६१ ॥ ततो हलहलाशब्दं काञ्चीनूपुरमिश्रितम् ॥ शृणोम्यधिकगम्भीरं रावणस्य निवेशने ॥६२॥ ततोहं परमोद्विग्नः स्वं रूपं प्रतिसंहरन् ॥ अहं तु शिंशुपावृक्षे पक्षीव गहने स्थितः ॥ ६३ ॥ ततो रावणदाराश्च रावणश्च महाबलः ॥ तं देशं समनुप्राप्ता यत्र सीताऽभवत्स्थिता ॥ ६४ ॥ तद्दृष्ट्वाथ वरारोहा सीता रक्षोमहाबलम् ॥ संकुच्योरू स्तनौ पीनौ बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥ ६५ ॥

॥ ५८ ॥ सामयेति ॥ आमयः खेदः तेन सह वर्तत इति सामया। मर्तव्ये मरणे। "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति साधुः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ तां दृष्ट्वेति ॥ पश्यन् परामृशन् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ततोहमिति ॥ गहने पर्णगूढप्रदेशे। पर्णघने निलीन इत्यधस्तादप्युक्तेः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ तद्दृष्ट्वाथ वरारोहा सीता रक्षोमहाबलम्। संकुच्योरू स्तनौ पीनौ बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥ इति पाठः। परिरभ्य वितत्रासेति शेषः ॥ ६५ ॥

वित्रस्तामिति ॥ परमोद्विग्नां अतीवोद्भ्रान्तहृदयाम् । ततस्ततः वीक्षमाणां नानादिक्षु वीक्षमाणाम् । त्राणमित्यनुषज्यते । अवाक्छिराः अवनतमूर्द्धा । प्रपतितः भूमाविति शेषः । द्वौ मासौ अन्तरमवधिः । ततः पास्यामीति योज्यम् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ किंचिद्वीर्यमिति ॥ किंचिद्वीर्यं कुत इत्यत्राह—यो मामिति । भर्तुरसंनिधौ तेन भर्त्रा अदृष्टः सन् यो मामपहृत्यागतः तस्य तव किंचिद्वीर्यमिति योज्यम् ॥ ७१ ॥

वित्रस्तां परमोद्विग्नां वीक्षमाणां ततस्ततः ॥ त्राणं किंचिदपश्यन्तीं वेपमानां तपस्विनीम् ॥ ६६ ॥ तामुवाच दशग्रीवः सीतां परमदुःखिताम् ॥ अवाक्छिराः प्रपतितो बहु मन्यस्व मामिति ॥ ६७ ॥ यदि चेत्त्वं तु दर्पान्मां नाभिनन्दसि गर्विते ॥ द्वौ मासावन्तरं सीते पास्यामि रुधिरं तव ॥ ६८ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ उवाच परमक्रुद्धा सीता वचनमुत्तमम् ॥ ६९ ॥ राक्षसाधम रामस्य भार्याममिततेजसः ॥ इक्ष्वाकुकुलनाथस्य स्नुषां दशरथस्य च ॥ अवाच्यं वदतो जिह्वा कथं न पतिता तव ॥ ७० ॥ किंचिद्वीर्यं तवानार्य यो मां भर्तुरसन्निधौ ॥ अपहृत्यागतः पाप तेनादृष्टो महात्मना ॥ ७१ ॥ न त्वं रामस्य सदृशो दास्येऽप्यस्य न युज्यसे ॥ यज्ञीयः सत्यवादी च रणश्लाघी च राघवः ॥ ७२ ॥ जानक्या परुषं वाक्यमेवमुक्तो दशाननः ॥ जज्वाल सहसा कोपाच्चितास्थ इव पावकः ॥ ७३ ॥ विवृत्त्य नयने क्रूरे मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ मैथिलीं हन्तुमारब्धः स्त्रीभिर्हा हा कृतं तदा ॥ ७४ ॥ स्त्रीणां मध्यात्समुत्पत्य तस्य भार्या दुरात्मनः ॥ वरा मण्डोदरी नाम तया स प्रतिषेधितः ॥ ७५ ॥ उक्तश्च मधुरां वाणीं तया स मदनार्दितः ॥ सीतया तव किं कार्यं महेन्द्रसमविक्रम ॥ ७६ ॥

॥७२॥ जानक्येति ॥ घोरत्वसिद्ध्ये चितास्थ इत्युक्तम् ॥७३॥ विवृत्त्येति ॥ आरब्धः रावण इति शेषः । हा हा कृतं हा हेत्येतत्कृतम् ॥७४॥ स्त्रीणामिति ॥ समुत्पत्य रावणसमीपं गतेति शेषः । मण्डोदरी मण्डनभूतोदरी । "मडि, भूषायाम्" इत्यस्माद्धातोः पचाद्यच् । मन्दोदरी वा । डडयोरभेदः । दम्भो दाडिममित्यादिवत् । यद्वा मन्दत्वं चाल्पत्वम् । मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दा इत्यमरः । सूक्ष्मोदरी इत्यर्थः । मन्दा स्थूलपिपीलिकेत्याचक्षते । तस्या इव

कृशमस्या उदरमित्यर्थः । ननु पूर्वं धान्यमालिन्या प्रतिषिद्ध इत्युक्तम् । संप्रति मण्डोदर्येत्युच्यते । विप्रतिषिद्धमिदम् । मैवम् । उभाभ्यामपि प्रतिषिद्धत्वेनान्यतरोक्तावविरोधात् । मण्डोदर्यादीनामपरिज्ञानं च हनुमतस्तदीयव्यवहारात् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ तत इति ॥ ताभिः देवकन्याभिः । अनेन मण्डोदर्यादिवदन्यासामपि निवारयितृत्वमुक्तम् ॥ ७८ ॥ यात इति ॥ क्रूरैः क्रूरशब्दैः । सुदारुणैः अर्थतोपि क्रूरैः ॥ ७९ ॥ तृणवदिति ॥

देवगन्धर्वकन्याभिर्यक्षकन्याभिरेव च ॥ सार्धं प्रभो रमस्वेह सीतया किं करिष्यसि ॥ ७७ ॥ ततस्ताभिः समेताभिर्नारीभिः स महाबलः ॥ प्रसाद्य सहसा नीतो भवनं स्वं निशाचरः ॥ ७८ ॥ याते तस्मिन् दशग्रीवे राक्षस्यो विकृताननाः ॥ सीतां निर्भर्त्सयामासुर्वाक्यैः क्रूरैः सुदारुणैः ॥ ७९ ॥ तृणवद्भाषितं तासां गणयामास जानकी ॥ गर्जितं च तदा तासां सीतां प्राप्य निरर्थकम् ॥ ८० ॥ वृथागर्जितनिश्चेष्टा राक्षस्यः पिशिताशनाः ॥ रावणाय शशंसुस्ताः सीताध्यवसितं महत् ॥ ८१ ॥ ततस्ताः सहिताः सर्वा विहताशा निरुद्यमाः ॥ परिक्षिप्य समन्तात्तां निद्रावशमुपागताः ॥ ॥ ८२ ॥ तासु चैव प्रसुप्तासु सीता भर्तृहिते रता ॥ विलप्य करुणं दीना प्रशुशोच सुदुःखिता ॥ ८३ ॥ तासां मध्यात्समुत्थाय त्रिजटा वाक्यमब्रवीत् ॥ आत्मानं खादत क्षिप्रं न सीता विनशिष्यति ॥ ८४ ॥ जनकस्यात्मजा साध्वी स्नुषा दशरथस्य च ॥ स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः ॥ ८५ ॥ रक्षसां च विनाशाय भर्तुरस्या जयाय च ॥ ८६ ॥ अलमस्मात्परित्रातुं राघवाद्राक्षसीगणम् ॥ अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ॥ ८७ ॥ यस्या ह्येवंविधः स्वप्नो दुःखितायाः प्रदृश्यते ॥ सा दुःखैर्विविधैर्मुक्ता सुखमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ८८ ॥ ॥

तृणवत् गणयामासेत्यन्वयः ॥ ८० ॥ वृथेति ॥ वृथागर्जितनिश्चेष्टाः वृथागर्जितेन निर्व्यापाराः ॥ ८१ ॥ ततस्ता इति ॥ तूष्णीं रक्षतेति रावणोक्ता इति शेषः । परिक्षिप्य परिवार्य ॥ ८२ ॥ तास्विति ॥ सुदुःखिता प्रशुशोच । उत्तरोत्तरं दुःखितवतीत्यर्थः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ अलमस्मात्परित्रातुमिति ॥ अलं शक्ता । अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमित्यमरः । परित्रातुम् एषेति शेषः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ॥

अपराधिजनप्राणत्राणे हेतुमाह-प्रणिपातेति ॥ ८९ ॥ तत इति ॥ ततः त्रिजटावाक्यानन्तरम् । भर्तुर्विजयहर्षिता त्रिजटाकथितस्वप्नसूचितरामविजयहर्षिता । तत् त्रिजटास्वप्नवाक्यम् शरणं हि व इत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥९०॥ तां चाहमिति ॥ न च मे निर्वृतं किन्तु दुःखितमित्यर्थः ॥ ९१ ॥ संभाषणा-

प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा ॥ ८९ ॥ ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुर्विजयहर्षिता ॥ अवोचद्यदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि वः ॥ ९० ॥ तां चाहं तादृशीं दृष्ट्वा सीताया दारुणां दशाम् ॥ चिन्तयामास विक्रान्तो न च मे निर्वृतं मनः ॥ ९१ ॥ संभाषणार्थे च मया जानक्याश्चिन्तितो विधिः ॥ इक्ष्वाकूणां हि वंशस्तु ततो मम पुरस्कृतः ॥ ९२ ॥ श्रुत्वा तु गदितां वाचं राजर्षिगणपूजिताम् ॥ प्रत्यभाषत मां देवी बाष्पैः पिहितलोचना ॥ ९३ ॥ कस्त्वं केन कथं चेह प्राप्तो वानरपुङ्गव ॥ का च रामेण ते प्रीतिस्तन्मे शंसितुमर्हसि ॥९४॥तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ह्यहमप्यब्रुवं वचः ॥ देवि रामस्य भर्तुस्ते सहायो भीमविक्रमः ॥ सुग्रीवो नाम विक्रान्तो वानरेन्द्रो महाबलः ॥ ९५ ॥ तस्य मां विद्धि भृत्यं त्वं हनुमन्तमिहागतम् ॥ भर्त्राहं प्रेषितस्तुभ्यं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ९६ ॥ इदं च पुरुषव्याघ्रः श्रीमान् दाशरथिः स्वयम् ॥ अङ्गुलीयमभिज्ञानमदात्तुभ्यं यशस्विनि ॥ ९७ ॥ तदिच्छामि त्वयाज्ञप्तं देवि किं करवाण्यहम् ॥ रामलक्ष्मणयोः पार्श्वं नयामि त्वां किमुत्तरम् ॥ ९८ ॥ एतच्छ्रुत्वा विदित्वा च सीता जनकनन्दिनी ॥ आह रावणमुत्साद्य राघवो मां नयत्विति ॥ ९९ ॥ प्रणम्य शिरसा देवीमहमार्यामनिन्दिताम् ॥ राघवस्य मनोह्लादमभिज्ञानमयाचिषम् ॥ १०० ॥ अथ मामब्रवीत्सीता गृह्यतामयमुत्तमः ॥ मणिर्येन महाबाहू रामस्त्वां बहुमन्यते ॥ १०१ ॥

र्थमिति ॥ विधिः उपायः ॥ ९२ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ तन्मे शंसितुमर्हसीत्यतः परं—तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ह्यहमप्यब्रुवं वच इत्यर्धं द्रष्टव्यम् । केषुचित्कोशेषु प्रमादात्पतितम् ॥ ९३॥९४॥९५॥९६॥९७ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ तदिति ॥ त्वया आज्ञप्तमिच्छामि त्वत्कर्तृकमाज्ञापनमिच्छामीत्यर्थः । किंशब्दः क्षेपे । रामलक्ष्मणयोः पार्श्वं त्वां नयामि । उत्तरं किम् एवमेवं वदेत्याज्ञापनरूपमुत्तरं किमित्यर्थः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥

इत्युक्त्वेति ॥ वाचा मां संदिदेशेति । स्वरामैकवेद्यं प्रागुक्तं काकासुरवृत्तान्तं तिलकनिर्माणादिकं च संदिष्टवतीत्यर्थः ॥ १०२ ॥ तत इति ॥ परिक्रामं पर्यक्रामम् । इहाभ्युद्गतमानसः इहाभ्युद्गते इहाभ्यागमने मानसं यस्य स तथा ॥ १०३ ॥ उत्तरं पुनरेवेदं निश्चित्य मनसा तयेत्यादि ॥ एतत् उ-

इत्युक्त्वा तु वरारोहा मणिप्रवरमद्भुतम् ॥ प्रायच्छत्परमोद्विग्ना वाचा मां संदिदेश ह ॥ १०२ ॥ ततस्तस्यै प्रणम्याहं राजपुत्र्यै समाहितः ॥ प्रदक्षिणं परिक्राममिहाभ्युद्गतमानसः ॥ १०३ ॥ उत्तरं पुनरेवेदं निश्चित्य मनसा तया ॥ हनुमन्मम वृत्तान्तं वक्तुमर्हसि राघवे ॥ १०४ ॥ यथा श्रुत्वैव न चिरात्तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुग्रीवसहितौ वीरावुपेयातां तथा कुरु ॥ १०५ ॥ यद्यन्यथा भवेदेतद्द्वौ मासौ जीवितं मम ॥ न मां द्रक्ष्यति काकुत्स्थो म्रिये साहमनाथवत् ॥ १०६ ॥ तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं क्रोधो मामभ्यवर्तत ॥ उत्तरं च मया दृष्टं कार्यशेषमनन्तरम् ॥ १०७ ॥ ततोवर्धत मे कायस्तदा पर्वतसन्निभः ॥ युद्धकाङ्क्षी वनं तच्च विनाशयितुमारभे ॥ १०८ ॥ तद्भग्नं वनषण्डं तु भ्रान्तत्रस्तमृगद्विजम् ॥ प्रतिबुद्धा निरीक्षन्ते राक्षस्यो विकृताननाः ॥ १०९ ॥ मां च दृष्ट्वा वने तस्मिन् समागम्य ततस्ततः ॥ ताः समभ्यागताः क्षिप्रं रावणायाचचक्षिरे ॥ ११० ॥ राजन्वनमिदं दुर्गं तव भग्नं दुरात्मना ॥ वानरेण ह्यविज्ञाय तव वीर्यं महाबल ॥ १११ ॥ दुर्बुद्धेस्तस्य राजेन्द्र तव विप्रियकारिणः ॥ वधमाज्ञापय क्षिप्रं यथासौ विलयं व्रजेत् ॥ ॥ ११२ ॥ तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रेण विसृष्टा भृशदुर्जयाः ॥ राक्षसाः किंकरा नाम रावणस्य मनोनुगाः ॥ ११३ ॥

पयानं यद्यन्यथा भवेत् । यदि नोपेयातामित्यर्थः । तदा द्वौ मासौ मम जीवितम् ततः परं न जीवामीत्यर्थः । न मां द्रक्ष्यसि मासद्वयाभ्यन्तरे मां न द्रक्ष्यति चेत् तदा म्रिय इति योज्यम् । मासशब्दोत्र पक्षपरः । पक्षा वै मासा इति श्रुतेः ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ तच्छ्रुत्वेति ॥ उत्तरम् अनन्तरम् । अनन्तरम् अनन्तरकर्तव्यम् । उत्तरकार्यमित्यर्थः ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ॥

❋ रामानुजीयम् ❋ तेषामिति ॥ शूलमुद्गरपाणिनामित्यत्र दीर्घाभाव आर्षः ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ तत इति ॥ ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना वक्ष्यमाणकार्यविषयेत्यर्थः । तादृशं बुद्धिकार्यमाह—चैत्येत्यादिना । चैत्यप्रासादं नगरमध्यस्थप्रासादम् । ललामभूतः अलंकारभूतः ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ त-

तेषामशीतिसाहस्रं शूलमुद्गरपाणिनाम् ॥ मया तस्मिन् वनोद्देशे परिघेण निषूदितम् ॥ ११४ ॥ तेषां तु हतशेषा ये ते गत्वा लघुविक्रमाः ॥ निहतं च महत्सैन्यं रावणायाचचक्षिरे ॥ ११५ ॥ ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना चैत्यप्रासादमाक्रमम् ॥ तत्रस्थान् राक्षसान्हत्वा शतं स्तम्भेन वै पुनः ॥ ललामभूतो लङ्कायाः स वै विध्वंसितो मया ॥ ११६ ॥ ततः प्रहस्तस्य सुतं जम्बुमालिनमादिशत् ॥ राक्षसैर्बहुभिः सार्धं घोररूपैर्भयानकैः ॥ ११७ ॥ तमहं बलसंपन्नं राक्षसं रणकोविदम् ॥ परिघेणातिघोरेण सूदयामि सहानुगम् ॥ ११८ ॥ तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्तु मन्त्रिपुत्रान्महाबलान् ॥ ११९ ॥ पदातिबलसंपन्नान् प्रेषयामास रावणः ॥ परिघेणैव तान्सर्वान्नयामि यमसादनम् ॥ १२० ॥ मन्त्रिपुत्रान् हताञ्छ्रुत्वा समरे लघुविक्रमान् ॥ पञ्च सेनाग्रगाञ्छूरान्प्रेषयामास रावणः ॥ १२१ ॥ तानहं सहसैन्यान्वै सर्वानेवाभ्यसूदयम् ॥ ततः पुनर्दशग्रीवः पुत्रमक्षं महाबलम् ॥ १२२ ॥ बहुभी राक्षसैः सार्धं प्रेषयामास रावणः ॥ तं तु मन्दोदरीपुत्रं कुमारं रणपण्डितम् ॥ १२३ ॥ सहसा खं समुत्क्रान्तं पादयोश्च गृहीतवान् ॥ चर्मासिनं शतगुणं भ्रामयित्वा व्यपेषयम् ॥ तमक्षमागतं भग्नं निशम्य स दशाननः ॥ १२४ ॥ तत इन्द्रजितं नाम द्वितीयं रावणः सुतम् ॥ व्यादिदेश सुसंक्रुद्धो बलिनं युद्धदुर्मदम् ॥ ॥ १२५ ॥ तच्चाप्यहं बलं सर्वं तं च राक्षसपुङ्गवम् ॥ नष्टौजसं रणे कृत्वा परं हर्षमुपागमम् ॥ १२६ ॥ महतापि महाबाहुः प्रत्ययेन महाबलः ॥ प्रेषितो रावणेनैव सह वीरैर्मदोत्कटैः ॥ १२७ ॥ ॥ ॥

च्छ्रुत्वेति ॥ पदातिबलसंपन्नान् पदातिप्रभृतिसैन्यसंपन्नान् ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ सहसैति ॥ चर्मासिनमित्यत्र इनन्तत्वमार्षम् ॥ १२४ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ तत इति ॥ द्वितीयं प्रेषितपुत्रापेक्षया द्वितीयत्वम् ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

॥ १२८ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ रज्जुभिरिति ॥ अभिबध्नन्ति अभ्यबध्नन् ॥ १२९ ॥१३०॥१३१॥ अस्याहमित्यादि ॥ अस्याः सीतायाः । विसं-
धिरार्षः॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अस्या इति ॥ अस्याहमित्यत्र अस्याः इति पदच्छेदः । सन्धिरार्षः । अहं प्राप्तः अहं हनुमानित्यहंशब्दद्वयस्य निर्वाहः

सोविषह्यं हि मां बुद्ध्वा स्वबलं चावमर्दितम् ॥ ब्राह्मेनास्त्रेण स तु मां प्राबध्नाच्चातिवेगितः ॥ १२८ ॥ रज्जुभि-
श्चाभिबध्नन्ति ततो मां तत्र राक्षसाः ॥ रावणस्य समीपं च गृहीत्वा मामुपानयन् ॥ १२९ ॥ दृष्ट्वा संभाषितश्चा-
हं रावणेन दुरात्मना ॥ पृष्टश्च लङ्कागमनं राक्षसानां च तं वधम् ॥ १३० ॥ तत्सर्वं च मया तत्र सीतार्थमि-
ति जल्पितम् ॥ १३१ ॥ अस्याहं दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्तस्त्वद्भवनं विभो ॥ मारुतस्यौरसः पुत्रो वानरो हनुमान-
हम्॥१३२॥रामदूतं च मां विद्धि सुग्रीवसचिवं कपिम्॥सोहं दूत्येन रामस्य त्वत्सकाशमिहागतः॥१३३॥ सुग्रीव-
श्च महातेजाः स त्वां कुशलमब्रवीत् ॥ धर्मार्थकामसहितं हितं पथ्यमुवाच च ॥ १३४ ॥ वसतो ऋश्यमूके मे पर्वते
विपुलद्रुमे ॥ राघवो रणविक्रान्तो मित्रत्वं समुपागतः ॥ १३५ ॥ तेन मे कथितं राज्ञा भार्या मे रक्षसा हृता ॥
तत्र साहाय्यमस्माकं कार्यं सर्वात्मना त्वया ॥ १३६ ॥ मया च कथितं तस्मै वालिनश्च वधं प्रति ॥ तत्र
साहाय्यहेतोर्मे समयं कर्तुमर्हसि ॥ १३७ ॥ वालिना हृतराज्येन सुग्रीवेण महाप्रभुः ॥ चक्रेऽग्निसाक्षिकं
सख्यं राघवः सहलक्ष्मणः ॥ १३८ ॥ तेन वालिनमुत्पाट्य शरेणैकेन संयुगे ॥ वानराणां महाराजः कृ-
तः स प्लवतां प्रभुः ॥ १३९ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १३२ ॥ १३३ ॥ सुग्रीवश्चेति ॥ धर्मार्थकामसहितमिति । तत्र धर्मसाहित्यात् हितं परत्र उपकारकम् अर्थसाहित्यात्पथ्यम् इहोपकारकं चे-
त्यर्थः ॥१३४॥१३५॥१३६॥१३७॥ सुग्रीवश्चेत्यादिना सुग्रीवोक्तं कियदनूद्य संप्रति शेषं स्वयं वक्ता सन्नाह–वालिनेति॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ वालिनेति
॥ सुग्रीवेण मयेति शेषः । चक्रेऽग्निसाक्षिकं सख्यमिति पाठः॥१३८॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तेनेति ॥ वानराणां महाराजः कृतः । अहमिति शेषः ॥१३९॥

❋ रामानुजीयम् ❋ तम्येति ॥ तेन साहाय्यस्यास्माभिः कर्तव्यत्वेन प्रस्थापितः । दूत इति शेषः ॥ १४० ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ यावदिति ॥ विधमन्ति "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति लडर्थे लट् । वानराणामिति ॥ ये हि निमन्त्रिताः युद्धसाहाय्यार्थमाहूताः देवतानां सकाशं गच्छन्ति तेषां वानराणां

तस्य साहाय्यमस्माभिः कार्यं सर्वात्मना त्विह ॥ तेन प्रस्थापितस्तुभ्यं समीपमिह धर्मतः ॥ क्षिप्रमानीयतां सीता दीयतां राघवाय च ॥ १४० ॥ यावन्न हरयो वीरा विधमन्ति बलं तव ॥ १४१ ॥ वानराणां प्रभावो हि न केन विदितः पुरा ॥ देवतानां सकाशं च ये गच्छन्ति निमन्त्रिताः ॥ १४२ ॥ इति वानरराजस्त्वामाहेत्यभिहितो मया ॥ मामैक्षत ततः क्रुद्धश्चक्षुषा प्रदहन्निव ॥ १४३ ॥ तेन वध्योहमाज्ञप्तो रक्षसा रौद्रकर्मणा ॥ मत्प्रभावमविज्ञाय रावणेन दुरात्मना ॥ १४४ ॥ ततो बिभीषणो नाम तस्य भ्राता महामतिः ॥ तेन राक्षसराजोसौ याचितो मम कारणात् ॥ १४५ ॥ नैवं राक्षसशार्दूल त्यज्यतामेष निश्चयः ॥ राजशास्त्रव्यपेतो हि मार्गः संसेव्यते त्वया ॥ १४६ ॥ दूतवध्या न दृष्टा हि राजशास्त्रेषु राक्षस ॥ दूतेन वेदितव्यं च यथार्थं हितवादिना ॥ १४७ ॥ सुमहत्यपराधेपि दूतस्यातुलविक्रम ॥ विरूपकरणं दृष्टं न वधोस्तीति शास्त्रतः ॥ १४८ ॥ बिभीषणेनैवमुक्तो रावणः संदिदेश तान् ॥ राक्षसानेतदेवास्य लाङ्गूलं दह्यतामिति ॥ ॥ १४९ ॥ ततस्तस्य वचः श्रुत्वा मम पुच्छं समन्ततः ॥ वेष्टितं शणवल्कैश्च जीर्णैः कार्पासजैः पटैः ॥ १५० ॥ राक्षसाः सिद्धसन्नाहास्ततस्ते चण्डविक्रमाः ॥ तदाऽदह्यन्त मे पुच्छं निघ्नन्तः काष्ठमुष्टिभिः ॥ बद्धस्य बहुभिः पाशैर्यन्त्रितस्य च राक्षसैः ॥ १५१ ॥ ततस्ते राक्षसाः शूरा बद्धं मामग्निसंवृतम् ॥ अघोषयन् राजमार्गे नगरद्वारमागताः ॥ १५२ ॥ ॥

प्रभावः पुरा केन न विदितः । त्वया विज्ञात एवेति भावः ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ इदं वचस्सुग्रीवोक्तमेव मयोक्तमित्याह—इतीति ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ तत इत्यादि ॥ नैवमिति ॥ कर्तव्यमिति शेषः । राजशास्त्रं राजधर्मशास्त्रम् । वेदितव्यं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ राक्षसा इत्यादि ॥ यन्त्रितस्य आवृतस्य ॥ १५१ ॥ तत इति ॥ नगरद्वारमागतास्सन्तः राजमार्गे अघोषयन्निति योजना ॥ १५२ ॥ ॥

॥ १५३ ॥ १५४ ॥ पुच्छेन चेति ॥ अट्टं वलभिः ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ अथाहमिति ॥ विस्मयोदन्तभाषितां भाषितविस्मयोदन्ताम् । उक्ताद्भुतवार्तामित्यर्थः । विस्मयवृत्तान्तव्यवहृतामिति वा ॥ १५९ ॥ तत इति ॥ निमित्तैश्चोपलक्षिता शकुनादिभिश्च सीता न दग्धेति ज्ञातेत्यर्थः ॥ १६० ॥ दीप्यमान इति ॥ हृदयं प्रहृष्टम् । आसीदिति शेषः । सुरभिगन्धिनः । आसन्निति शेषः ॥ १६१ ॥ तैरिति ॥ दृष्टा-

ततोऽहं सुमहद्रूपं संक्षिप्य पुनरात्मनः ॥ १५३ ॥ विमोचयित्वा तं बन्धं प्रकृतिस्थः स्थितः पुनः ॥ आयसं परिघं गृह्य तानि रक्षांस्यसूदयन् ॥ ततस्तन्नगरद्वारं वेगेनाप्लुतवाहनम् ॥ १५४ ॥ पुच्छेन च प्रदीप्तेन तां पुरीं साट्टगोपुराम् ॥ दहाम्यहमसंभ्रान्तो युगान्ताग्निरिव प्रजाः ॥ १५५ ॥ विनष्टा जानकी व्यक्तं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते ॥ लङ्कायां कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ॥ १५६ ॥ दहता च मया लङ्कां दग्धा सीता न संशयः ॥ रामस्य हि महत्कार्यं मयेदं वितथीकृतम् ॥ १५७ ॥ इति शोकसमाविष्टश्चिन्तामहमुपागतः ॥ १५८ ॥ अथाहं वाचमश्रौषं चारणानां शुभाक्षराम् ॥ जानकी न च दग्धेति विस्मयोदन्तभाषिताम् ॥ १५९ ॥ ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना श्रुत्वा तामद्भुतां गिरम् ॥ अदग्धा जानकीत्येवं निमित्तैश्चोपलक्षिता ॥ १६० ॥ दीप्यमाने तु लाङ्गूले न मां दहति पावकः ॥ हृदयं च प्रहृष्टं मे वाताः सुरभिगन्धिनः ॥ १६१ ॥ तैर्निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः ॥ ऋषिवाक्यैश्च सिद्धार्थैरभवं हृष्टमानसः ॥ १६२ ॥ पुनर्दृष्ट्वा च वैदेहीं विसृष्टश्च तया पुनः ॥ १६३ ॥ ततः पर्वतमासाद्य तत्रारिष्टमहं पुनः ॥ प्रतिप्लवनमारेभे युष्मद्दर्शनकाङ्क्षया ॥ १६४ ॥ ततः पवनचन्द्रार्कसिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ पन्थानमहमाक्रम्य भवतो दृष्टवानिह ॥ १६५ ॥ ॥

र्थैः दृष्टफलैः । निमित्तैः शकुनैः । कारणैः नेत्रस्फुरणादिभिः । महागुणैः फलव्याप्तैः । सिद्धार्थैः अबाधितार्थैः । तत्र हेतुत्वेन ऋषिपदोपादानम् ॥ १६२ ॥ पुनरित्यर्थमेकं वाक्यम् । विसृष्टः प्रेषितोऽस्मि ॥ १६३ ॥ तत इति ॥ तत्र लङ्कासमीपे । सामीप्ये सप्तमी । तत्र वर्तमानम् अरिष्टं पर्वतम् ॥ १६४ ॥ तत इति ॥ भवतो दृष्टवानिह । भवतः युष्मान् । इह समुद्रतीरे ॥ १६५ ॥ ॥ ॥

राघवस्येति ॥ भवतां चैव तेजसा । भवदनुग्रहेणेत्यर्थः । सुग्रीवस्य च कार्यार्थम् । स्वामिकार्यस्यावश्यकर्तव्यत्वादिति भावः । कार्यार्थं का॰ यावदिति ॥ त्वमार्षम् । अस्यानुवादवाक्यविस्तरस्य प्रयोजनं वानराणां श्रवणकुतूहलातिशयप्रकाशनम् । अस्मिन् सर्गे सार्धषट्षष्ट्युत्तरशतश्लोका॰ ॥ १६७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ ॥

एतदिति ॥ तदेतदाख्याय उत्तरं वचनं वक्तुमुपचक्रामेत्यन्वयः ॥ १ ॥ अथ संप्रत्येव रावणं जित्वा सीतया सहैवास्माभिः प्रतियातव्यमिति हृदि निधा-

राघवस्य प्रभावेन भवतां चैव तेजसा ॥ सुग्रीवस्य च कार्यार्थं मया सर्वमनुष्ठितम् ॥ १६६ ॥ एतत्सर्वं मया तत्र यथावदुपपादितम् ॥ अत्र यन्न कृतं शेषं तत्सर्वं क्रियतामिति ॥ १६७ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एतदाख्याय तत्सर्वं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ भूयः समुपचक्राम वचनं वक्तुमुत्तरम् ॥ १ ॥ सफलो राघवोद्योगः सुग्रीवस्य च संभ्रमः ॥ शीलमासाद्य सीताया मम च प्रवणं मनः ॥ २ ॥ तपसा धारयेल्लोकान् क्रुद्धो वा निर्दहेदपि ॥ सर्वथातिप्रवृद्धोसौ रावणो राक्षसाधिपः ॥ तस्य तां स्पृशतो गात्रं तपसा न विनाशितम् ॥ ३ ॥ न तदग्निशिखा कुर्यात्संस्पृष्टा पाणिना सती ॥ जनकस्यात्मजा कुर्याद्यत्क्रोधकलुषीकृता ॥ ४ ॥ ॥

याह—सफल इति ॥ संभ्रमः त्वरा । उत्साह इतियावत् । कुतस्साफल्यमित्याशङ्क्य सीतापातिव्रत्योपलम्भादित्याह—शीलमिति । शीलं वृत्तम् । पातिव्रत्यमिति यावत् । अहं तु प्रागेव तदेकशरण इत्याह—मम चेति । प्रवणं प्रह्वं तत्परमिति यावत् । सीताचारित्रस्य न किंचिदसाध्यमस्तीति भावः ॥ २ ॥ तर्हि तं दुरात्मानं रावणं स्पृशन्तमेव किमिति नादहदित्याशङ्क्य तस्यापि तपःसंपत्तिसद्भावादित्याह—तपसेत्यादिना ॥ यद्वा रावणतपःकथनद्वारा सीतायाः पातिव्रत्यातिशयमाह—तपसेत्यादिना ॥ तपसा अतिप्रवृद्ध इत्यन्वयः । कोपप्रसादाभ्यां सर्वलोकनिग्रहानुग्रहसमर्थोसौ रावणस्सर्वथा महातपःसंपन्नः । अत एव सीतास्पर्शेप्यविनाशित इत्यर्थः ॥ ३ ॥ तर्हि सीताशीलं दुर्बलमस्माकं किमुपकरिष्यतीत्याशङ्क्य नेत्याह—न तदिति ॥ सीताशीलमे-

व बलीयस्त्वादुपकरिष्यतीत्यर्थः । क्रोधकलुषीकृतेति वचनाद्भर्तृमुखेन वैरनिर्यातनं वीरपत्नीधर्मः । अन्यथा महालाघवं भर्तुरित्यद्यापि पारतन्त्र्यपालनाय तादृक्क्रोधाकरणाद्रावणो जीवतीति गम्यते । एतदेवोक्तं प्राक्—असंदेशात्तु रामस्य तपसश्चानुपालनात् । न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्मार्ह तेजसेति ॥ ४ ॥ एवं स्थिते युष्मदनुमत्या भृत्यविजयोपि स्वामिन एवेति कृत्वा सीतारामपदावलम्बादहमेव रावणं निर्जित्य सीतापुरस्कारेणे-

जाम्बवत्प्रमुखान् सर्वाननुज्ञाप्य महाहरीन् ॥ अस्मिन्नेवंगते कार्ये भवतां च निवेदिते ॥ ५ ॥ न्याय्यं स्म सह वैदेह्या द्रष्टुं तौ पार्थिवात्मजौ ॥ ६ ॥ अहमेकोपि पर्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम् ॥ तां लङ्कां तरसा हन्तुं रावणं च महाबलम् ॥ ७ ॥ किं पुनः सहितो वीरैर्बलवद्भिः कृतात्मभिः ॥ कृतास्त्रैः प्लवगैः शूरैर्भवद्भिर्विजयैषिभिः ॥ ८ ॥ अहं तु रावणं युद्धे ससैन्यं सपुरःसरम् ॥ सहपुत्रं वधिष्यामि सहोदरयुतं युधि ॥ ९ ॥ ब्राह्ममैन्द्रं च रौद्रं च वायव्यं वारुणं तथा ॥ यदि शक्रजितोस्त्राणि दुर्निरीक्षाणि संयुगे ॥ १० ॥ तान्यहं विधमिष्यामि निहनिष्यामि राक्षसान् ॥ भवतामभ्यनुज्ञातो विक्रमो मे रुणद्धि तम् ॥ ११ ॥ मयातुला विसृष्टा हि शैलवृष्टिर्निरन्तरा ॥ देवानपि रणे हन्यात्किं पुनस्तान्निशाचरान् ॥ १२ ॥ सागरोप्यतियाद्वेलां मन्दरः प्रचलेदपि ॥ न जाम्बवन्तं समरे कम्पयेदरिवाहिनी ॥ १३ ॥ सर्वराक्षससंघानां राक्षसा ये च पूर्वकाः ॥ अलमेको विनाशाय वीरो वालिसुतः कपिः ॥ १४ ॥ पनसस्योरुवेगेन नीलस्य च महात्मनः ॥ मन्दरोप्यवशीर्येत किं पुनर्युधि राक्षसाः ॥ १५ ॥ सदेवासुरयक्षेषु गन्धर्वोरगपक्षिषु ॥ मैन्दस्य प्रतियोद्धारं शंसत द्विविदस्य वा ॥ १६ ॥ ॥ ॥

व राघवौ द्रक्ष्यामीत्याह—जाम्बवदिति ॥ ५ ॥ ६ ॥ न चाशक्तिशङ्का कार्येति बहुधा प्रपञ्चयन्नाह—अहमित्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ब्राह्ममित्यादि ॥ अभ्यनुज्ञातः अभ्यनुज्ञानात् । पञ्चम्यास्तसिः । मे विक्रमः तं रावणम् रुणद्धि । हन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ सागरोपीत्यादि । अतियात् आर्षं ह्रस्वत्वम् ॥ १३ ॥ सर्वेति ॥ पूर्वकाः तेषामिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ मयैवेति ॥ दग्धत्वेप्यङ्गारावस्था भवति सापि नास्तीत्याह—भस्मीकृतेति ॥ २२ ॥ नामविश्रावणमेवाह—जयतीति ॥ जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । तदुक्तं हरिणा—जयिर्जयाभिभवयोराद्यर्थेसावकर्मकः। उत्कर्षप्राप्तिराद्यार्थो द्वितीयेर्थे सकर्मकः ॥ इति ॥ २३ ॥

अश्विपुत्रौ महाभागावेतौ प्लवगसत्तमौ॥एतयोः प्रतियोद्धारं न पश्यामि रणाजिरे ॥१७॥ पितामहवरोत्सेकात्परमं दर्पमास्थितौ ॥ अमृतप्राशिनावेतौ सर्ववानरसत्तमौ ॥१८॥ अश्विनोर्माननार्थं हि सर्वलोकपितामहः ॥ सर्वावध्यत्वमतुलमनयोर्दत्तवान्पुरा ॥ १९ ॥ वरोत्सेकेन मुक्तौ च प्रमथ्य महतीं चमूम् ॥ सुराणाममृतं वीरौ पीतवन्तौ प्लवङ्गमौ ॥ २० ॥ एतावेव हि संक्रुद्धौ सवाजिरथकुञ्जराम् ॥ लङ्कां नाशयितुं शक्तौ सर्वे तिष्ठन्तु वानराः ॥ ॥ २१ ॥ मयैव निहता लङ्का दग्धा भस्मीकृता पुनः ॥ राजमार्गेषु सर्वत्र नाम विश्रावितं मया ॥ २२ ॥ जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ २३ ॥ अहं कोसलराजस्य दासः पवनसंभवः ॥ हनुमानिति सर्वत्र नाम विश्रावितं मया ॥ २४ ॥ अशोकवनिकामध्ये रावणस्य दुरात्मनः ॥ अधस्ताच्छिंशुपावृक्षे साध्वी करुणमास्थिता ॥ २५ ॥ राक्षसीभिः परिवृता शोकसंतापकर्शिता ॥ मेघलेखापरिवृता चन्द्रलेखेव निष्प्रभा ॥ अचिन्तयन्ती वैदेही रावणं बलदर्पितम् ॥ २६ ॥ पतिव्रता च सुश्रोणी अवष्टब्धा च जानकी ॥ २७ ॥ अनुरक्ता हि वैदेही रामं सर्वात्मना शुभा॥ अनन्यचित्ता रामे च पौलोमीव पुरन्दरे ॥२८॥ तदेकवासःसंवीता रजोध्वस्ता तथैव च ॥ शोकसंतापदीनाङ्गी सीता भर्तृहिते रता ॥ २९ ॥ सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः॥ राक्षसीभिर्विरूपाभिर्दृष्टा हि प्रमदावने ॥ ३० ॥ ॥

॥ २४ ॥ अथ सीतादुर्दशाविमर्शेपि संप्रत्यसौ समानेतव्येत्याशयेन तद्दशां दर्शयति—अशोकेत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ पतिव्रता चेत्यादि ॥ पौलोमीव पुरन्दर इति। नहुषनिर्बन्ध इति भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सा मयेत्यादि ॥ प्रमदावने अशोकवनिकायाम् । विनिवृत्तार्था त्यक्तप्रयोज-

ना । रावणप्रलोभनवाक्यैरवशीकृतेत्यर्थः । सर्वमर्थं रामोद्योगादिकम् । दर्शिता बोधिता ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ नियत इति ॥ समुदाचारः चारित्रमिति यावत् । नन्वेवंमाहात्म्या सीता स्वयमेव रावणं किमिति न हन्तीत्याशङ्क्याह—यन्न हन्तीति ॥ दशग्रीवं न हन्तीति यत् तत्र कारणं स दशाननः महात्मा महानुभावः । शापानिबन्धनदुर्मरणाभावादिति भावः । अतस्तस्य वधे रामस्तु राम एव निमित्तमात्रं भविष्यति । त-

एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा ॥ अधःशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे ॥ ३१ ॥ रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया ॥ कथंचिन्मृगशावाक्षी विश्वासमुपपादिता ॥ ३२ ॥ ततः संभाषिता चैव सर्वमर्थं च दर्शिता ॥ रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा प्रीतिमुपागता ॥ ३३ ॥ नियतः समुदाचारो भक्तिर्भर्तरि चोत्तमा ॥ यन्न हन्ति दशग्रीवं स महात्मा कृतागसम् ॥ निमित्तमात्रं रामस्तु वधे तस्य भविष्यति ॥ ३४ ॥ सा प्रकृत्यैव तन्वङ्गी तद्वियोगाच्च कर्शिता ॥ प्रतिपत्पाठशीलस्य विद्येव तनुतां गता ॥३५॥ एवमास्ते महाभागा सीता शोकपरायणा ॥ यदत्र प्रतिकर्तव्यं तत्सर्वमुपपद्यताम् ३६॥इति सुं०ए०५९॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वालिसूनुरभाषत ॥ १ अयुक्तं तु विना देवीं दृष्टवद्भिश्च वानराः ॥ समीपं गन्तुमस्माभी राघवस्य महात्मनः ॥ २ ॥ दृष्टा देवी न चानीता इति तत्र निवेदनम् ॥ अयुक्तमिव पश्यामि भवद्भिः ख्यातविक्रमैः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

था तस्योत्कर्षात् । सीता तु निमित्तकारणमिति शेषः । भर्त्रैव वैरनिर्यातनं वीरपत्नीधर्मः अन्यथा भर्तुर्महल्लाघवमिति मनीषया न स्वयं हन्ति न त्वसामर्थ्यादिति भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ फलितमुपसंहरति—एवमिति ॥ उपपद्यताम् अनुष्ठीयताम् ॥ अस्मिन् सर्गे सार्द्धषट्त्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ तस्येत्यादि ॥ १ ॥ अयुक्तं त्विति ॥ वानरा इति सम्बोधनम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अथ जाम्बवानङ्गदवाक्यं बहु मन्यमानस्सुहृद्भावेन प्रतिषेधति—न तावदिति ॥ अक्षमा अयुक्ता न किन्तु युक्तैवेत्यर्थः । यद्यपि सम्यगुक्तं समर्थैश्चापि रामाज्ञानुसारेण कर्तव्यम् न स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः । अस्मिन्सर्गे सार्धषट्श्लोकाः ॥ ७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥ ॥ ॥

न हि नः प्लवने कश्चिन्नापि कश्चित्पराक्रमे ॥ तुल्यः सामरदैत्येषु लोकेषु हरिसत्तमाः ॥ ४ ॥ तेष्वेवं हतवीरेषु राक्षसेषु हनूमता ॥ किमन्यदत्र कर्तव्यं गृहीत्वा याम जानकीम् ॥ ५ ॥ तमेवं कृतसंकल्पं जाम्बवान्हरिसत्तमः ॥ उवाच परमप्रीतो वाक्यमर्थवदर्थवित् ॥ ६ ॥ न तावदेषा मतिरक्षमा नो यथा भवान्पश्यति राजपुत्र ॥ यथा तु रामस्य मतिर्निविष्टा तथा भवान्पश्यतु कार्यसिद्धिम् ॥७॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

ततो जाम्बवतो वाक्यमगृह्णन्त वनौकसः ॥ अङ्गदप्रमुखा वीरा हनूमांश्च महाकपिः ॥ १ ॥ प्रीतिमन्तस्ततः सर्वे वायुपुत्रपुरःसराः ॥ महेन्द्राद्रिं परित्यज्य पुप्लुवुः प्लवगर्षभाः ॥ २ ॥ मेरुमन्दरसंकाशा मत्ता इव महागजाः ॥ छादयन्त इवाकाशं महाकाया महाबलाः ॥ ३ ॥ सभाज्यमानं भूतैस्तमात्मवन्तं महाबलम् ॥ हनुमन्तं महावेगं वहन्त इव दृष्टिभिः ॥ ४ ॥ राघवे चार्थनिर्वृत्तिं कर्तुं च परमं यशः ॥ समाधाय समृद्धार्थाः कर्मसिद्धिभिरुन्नताः ॥ ५ ॥ प्रियाख्यानोन्मुखाः सर्वे सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ सर्वे रामप्रतीकारे निश्चितार्था मनस्विनः ॥ ६ ॥ प्लवमानाः खमाप्लुत्य ततस्ते काननौकसः ॥ नन्दनोपममासेदुर्वनं द्रुमलतायुतम् ॥ ७ ॥ ॥

तत इत्यादि ॥ १ ॥ प्रीतिमन्त इत्यादि ॥ सभाज्यमानं संपूज्यमानम् । वहन्त इव दृष्टिभिरिति । प्रीतिपूर्वकानिमिषदर्शनाद्दृष्टिष्वारोप्य नयन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । अर्थनिर्वृत्तिम् अर्थसिद्धिम् । समाधाय निश्चित्य संकल्प्य वा । समृद्धार्थाः सिद्धकार्याः । कर्मसिद्धिभिः कार्यसिद्धिभिः । उन्नताः इतरेभ्य उत्कृष्टाः । रामप्रतीकारे रामप्रत्युपकारे । पुप्लुवुरिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥

यत्तन्मधुवनमित्यादि ॥ परमोत्कटाः परमोत्सुकाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तत इति ॥ मधुपिङ्गलाः मधुवत्पिङ्गलवर्णाः वानराः ॥ ११ ॥ ततः कुमार इति ॥ अनुमान्य अनुमतिं कारयित्वा । निसर्गं विसर्जनम् । अनुमतिमिति यावत् ॥ १२ ॥ ततश्चेति ॥ पूर्वमेव सीतादर्शनात्प्रहृष्टाः ततः मधु-

यत्तन्मधुवनं नाम सुग्रीवस्याभिरक्षितम् ॥ अधृष्यं सर्वभूतानां सर्वभूतमनोहरम् ॥ ८ ॥ यद्रक्षति महावीर्यः सदा दधिमुखः कपिः ॥ मातुलः कपिमुख्यस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ९ ॥ ते तद्वनमुपागम्य बभूवुः परमोत्कटाः ॥ वानरा वानरेन्द्रस्य मनःकान्ततमं महत् ॥ १० ॥ ततस्ते वानरा हृष्टा दृष्ट्वा मधुवनं महत् ॥ कुमारमभ्ययाचन्त मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ ११ ॥ ततः कुमारस्तान् वृद्धाञ्जाम्बवत्प्रमुखान्कपीन् ॥ अनुमान्य ददौ तेषां निसर्गं मधुभक्षणे ॥ १२ ॥ ततश्चानुमताः सर्वे संप्रहृष्टा वनौकसः ॥ मुदिताः प्रेरिताश्चापि प्रनृत्यन्तोऽभवंस्ततः ॥ १३ ॥ गायन्ति केचित्प्रणमन्ति केचिन्नृत्यन्ति केचित्प्रहसन्ति केचित् ॥ पतन्ति केचिद्विचरन्ति केचित्प्लवन्ति केचित्प्रलपन्ति केचित् ॥ १४ ॥ परस्परं केचिदुपाश्रयन्ते परस्परं केचिदुपाक्रमन्ते ॥ परस्परं केचिदुपब्रुवन्ते परस्परं केचिदुपारमन्ते ॥ १५ ॥ द्रुमाद्द्रुमं केचिदभिद्रवन्ते क्षितौ नगाग्रान्निपतन्ति केचित् ॥ महीतलात्केचिदुदीर्णवेगा महाद्रुमाग्राण्यभिसंपतन्ति ॥ १६ ॥ गायन्तमन्यः प्रहसन्नुपैति हसन्तमन्यः प्ररुदन्नुपैति ॥ रुदन्तमन्यः प्रणुदन्नुपैति नुदन्तमन्यः प्रणदन्नुपैति ॥ १७ ॥ समाकुलं तत्कपिसैन्यमासीन्मधुप्रपानोत्कटसत्त्वचेष्टम् ॥ न चात्र कश्चिन्न बभूव मत्तो न चात्र कश्चिन्न बभूव तृप्तः ॥ १८ ॥ ॥ ॥

वनभङ्गे अङ्गदेनानुमतास्सन्तस्ततो मुदिताः तत्प्रेरिताः प्रनृत्यन्तोभवन् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मुदिताश्च ततश्चेति पाठः ॥ १३ ॥ मधुवनभङ्गाभ्यनुज्ञानकृतं वानरहर्षविकारमेव वर्णयति सर्गशेषेण—गायन्ति केचित् प्रणमन्ति केचिन्नृत्यन्ति केचित्प्रहसन्ति केचित् । पतन्ति केचिद्विचरन्ति केचित्प्लुवन्ति केचित्प्रलपन्ति केचित्॥ इति पाठः। प्रणमन्ति अवाक्छिरसः पतन्ति। पतन्ति ऊर्ध्वपादाः पृष्ठेन पतन्ति ॥१४॥१५॥१६॥१७॥ समाकुलमिति॥

मधुप्रपानोत्कटसत्त्वचेष्टं मत्तचित्तचेष्टम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मधुप्रपानोत्कटसत्त्वचेष्टमिति सम्यक् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ नखैरिति ॥ निर्विषयं निर्गतमधुमूलादिभोग्यवस्तुकं चक्रुरित्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ इयं संग्रहोक्तिः ॥ २३ ॥ इति श्रीमो० श्रीरा० भू० सु० एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

तानित्यादि ॥ तान् दधिमुखकलहव्याकुलितान् । अन्ये तु तानुवाचेत्यादिना पूर्वसर्गोक्तं संक्षेपेणानूद्य उपरि गच्छतीत्याचक्षते । अपरे तु सर्गमुखे

ततो वनं तत्परिभक्ष्यमाणं द्रुमांश्च विध्वंसितपत्रपुष्पान् ॥ समीक्ष्य कोपाद्दधिवक्त्रनामा निवारयामास कपिः कपींस्तान् ॥ १९ ॥ स तैः प्रवृद्धैः परिभर्त्स्यमानो वनस्य गोप्ता हरिवीरवृद्धः ॥ चकार भूयो मतिमुग्रतेजा वनस्य रक्षां प्रति वानरेभ्यः ॥ २० ॥ उवाच कांश्चित्परुषाणि धृष्टमसक्तमन्यांश्च तलैर्जघान ॥ समेत्य कैश्चित्कलहं चकार तथैव साम्नोपजगाम कांश्चित् ॥ २१ ॥ स तैर्मदात्संपरिवार्य वाक्यैर्बलाच्च तेन प्रतिवार्यमाणैः ॥ प्रधर्षितस्त्यक्तभयैः समेत्य प्रकृष्यते चाप्यनवेक्ष्य दोषम् ॥ २२ ॥ नखैस्तुदन्तो दशनैर्दशन्तस्तलैश्च पादैश्च समापयन्तः ॥ मदात्कपिं तं कपयः समग्रा महावनं निर्विषयं च चक्रुः ॥ २३ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

तानुवाच हरिश्रेष्ठो हनुमान्वानरर्षभः ॥ अव्यग्रमनसो यूयं मधु सेवत वानराः ॥ अहमावारयिष्यामि युष्माकं परिपन्थिनः ॥ १ ॥ श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं हरीणां प्रवरोऽङ्गदः ॥ प्रत्युवाच प्रसन्नात्मा पिबन्तु हरयो मधु ॥ २ ॥ अवश्यं कृतकार्यस्य वाक्यं हनुमतो मया ॥ अकार्यमपि कर्तव्यं किमङ्ग पुनरीदृशम् ॥ ३ ॥ अङ्गदस्य मुखाच्छ्रुत्वा वचनं वानरर्षभाः ॥ साधु साध्विति संहृष्टा वानराः प्रत्यपूजयन् ॥ ४ ॥ पूजयित्वाङ्गदं सर्वे वानरा वानरर्षभम् ॥ जग्मुर्मधुवनं यत्र नदीवेगा इव द्रुतम् ॥ ५ ॥ ते प्रविष्टा मधुवनं पालानाक्रम्य वीर्यतः ॥ ६ ॥ ॥

केचिच्छ्लोकाः पतिता इत्याहुः ॥ १ ॥ श्रुत्वेत्यादि ॥ अङ्गेति सम्बोधने निपातः ॥ २ ॥ ३ ॥ अङ्गदस्येति ॥ अङ्गदस्य स्वामिनः मुखाद्वचनं हनुमदुक्तं श्रुत्वा ॥ ४ ॥ पूजयित्वेति ॥ जग्मुर्मधुवनमिति प्रदेशभेदविवक्षया । यद्वा दधिमुखनिवारणेन भीतानां हनुमदङ्गदाभ्यां पुनरनुज्ञापनेन पुनर्जग्मुरित्यर्थः ॥ ५ ॥ त इति ॥ वीर्यतः बलात् । अतिसर्गादङ्गदाभ्यनुज्ञानात् । दृष्ट्वा श्रुत्वा च मैथिलीं दर्शनश्रवणाभ्यां च हेतुना । वनपाला-

नाक्रम्य आक्षिप्य ॥ ६ ॥ ७ ॥ उत्पत्येति ॥ सक्तान् वनपालने रतान् ॥ ८ ॥ मधूनीति ॥ मधूनि मधुपटलानि । द्रोणमात्राणि द्रोणप्रमाणानि आढकप्रमाणानि । घ्नन्ति स्म पीतावशिष्टानि मधुपटलानि भिन्दन्ति स्म ॥ ९ ॥ केचिदिति ॥ अपविध्यन्ति अवक्षिपन्ति । मधूच्छिष्टेन सिक्थकेन । मधूच्छिष्टं तु सिक्थकमित्यमरः । उत्कटाः मत्ताः ॥ १० ॥ ११ ॥ उन्मत्तभूता इति ॥ हृष्टवत् हर्षयुक्तमिति क्रियाविशेषणम् ।

अतिसर्गाच्च पटवो दृष्ट्वा श्रुत्वा च मैथिलीम् ॥ पपुः सर्वे मधु तदा रसवत्फलमाददुः ॥ ७ ॥ उत्पत्य च ततः सर्वे वनपालान्समागतान् ॥ ताडयन्ति स्म शतशः सक्तान्मधुवने तदा ॥ ८ ॥ मधूनि द्रोणमात्राणि बाहुभिः परिगृह्य ते ॥ पिबन्ति सहिताः सर्वे निघ्नन्ति स्म तथापरे ॥ ९ ॥ केचित्पीत्वाऽपविध्यन्ति मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ मधूच्छिष्टेन केचिच्च जघ्नुरन्योन्यमुत्कटाः ॥ १० ॥ अपरे वृक्षमूले तु शाखां गृह्य व्यवस्थिताः ॥ अत्यर्थं च मदग्लानाः पर्णान्यास्तीर्य शेरते ॥ ११ ॥ उन्मत्तभूताः प्लवगा मधुमत्ताश्च हृष्टवत् ॥ क्षिपन्ति च तदान्योन्यं स्खलन्ति च तथापरे ॥ १२ ॥ केचित्क्ष्वेलां प्रकुर्वन्ति केचित्कूजन्ति हृष्टवत् ॥ हरयो मधुना मत्ताः केचित्सुप्ता महीतले ॥ १३ ॥ कृत्वा केचिद्धसन्त्यन्ये केचित्कुर्वन्ति चेतरत् ॥ कृत्वा केचिद्वदन्त्यन्ये केचिद्बुध्यन्ति चेतरत् ॥ १४ ॥ येऽप्यत्र मधुपालाः स्युः प्रेष्या दधिमुखस्य तु ॥ तेपि तैर्वानरैर्भीमैः प्रतिषिद्धा दिशो गताः ॥ १५ ॥ जानुभिस्तु प्रकृष्टाश्च देवमार्गं प्रदर्शिताः ॥ अब्रुवन् परमोद्विग्ना गत्वा दधिमुखं वचः ॥ १६ ॥ ॥

हृष्टार्हमिति वार्थः । क्षिपन्ति उत्क्षिप्य पातयन्ति । स्खलन्ति पादेन नुदन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ केचिदिति ॥ क्ष्वेलां सिंहनादम् । क्ष्वेला तु सिंहनादः स्यादित्यमरः । कूजन्ति पक्षिवच्छब्दायन्ते ॥ १३ ॥ कृत्वेति ॥ अन्ये अवाच्यं किंचिद्ग्राम्यं कर्म कृत्वा हसन्ति । इतरत्तद्विलक्षणं ग्राम्यं कर्म केचित्कुर्वन्ति । केचिदन्यत् ग्राम्यं कर्म कृत्वा अस्माभिरिदं कृतमिति वदन्ति उच्चारयन्ति । केचिदितरद्बुध्यन्ति एवं करिष्यामीति संकल्पयन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ जानुभिरिति ॥ जानुभिः प्रकृष्टाः । जानून्यवलम्ब्य कृष्टा इत्यर्थः । देवमार्गम् अपानद्वारम् । देवशब्दो वायुवाची ।

उपनिषदि बाहुलोके देवलोकशब्दप्रयोगात्। दर्शिताः दर्शनं कारिताः। दृशेरुपसंख्यानादणि कर्तुः कर्मत्वम्। "ण्यन्तात्कर्तुश्च कर्मणः" इति तस्यैवा-

हनूमता दत्तवरैर्हतं मधुवनं बलात् ॥ वयं च जानुभिः कृष्टा देवमार्गं च दर्शिताः ॥१७॥ ततो दधिमुखः क्रुद्धो वन-
पस्तत्र वानरः ॥ हतं मधुवनं श्रुत्वा सान्त्वयामास तान्हरीन् ॥ १८ ॥ इहागच्छत गच्छामो वानरान्बलदर्पितान् ॥
बलेन वारयिष्यामो मधु भक्षयतो वयम् ॥ १९ ॥ श्रुत्वा दधिमुखस्येदं वचनं वानरर्षभाः ॥ पुनर्वीरा मधुवनं तेनै-
व सहसा ययुः ॥ २० ॥ मध्ये चैषां दधिमुखः प्रगृह्य तरसा तरुम् ॥ समभ्यधावद्वेगेन ते च सर्वे प्लवङ्गमाः ॥ २१ ॥
ते शिलाः पादपांश्चापि पर्वतांश्चापि वानराः ॥ गृहीत्वाभ्यगमन् क्रुद्धा यत्र ते कपिकुञ्जराः ॥ २२ ॥ ते स्वामिव-
चनं वीरा हृदयेष्ववसज्य तत् ॥ त्वरया ह्यभ्यधावन्त सालतालशिलायुधाः ॥ २३ ॥ वृक्षस्थांश्च तलस्थांश्च वान-
रान्बलदर्पितान् ॥ अभ्यक्रामंस्ततो वीराः पालास्तत्र सहस्रशः ॥ २४ ॥ अथ दृष्ट्वा दधिमुखं क्रुद्धं वानरपुङ्गवाः ॥
अभ्यधावन्त वेगेन हनुमत्प्रमुखास्तदा ॥२५॥ तं सवृक्षं महाबाहुमापतन्तं महाबलम् ॥ आर्यकं प्राहरत्तत्र बाहुभ्यां
कुपितोऽङ्गदः ॥ २६ ॥ मदान्धश्च न वेदैनमार्यकोयं ममेति सः ॥ अथैनं निष्पिपेषाशु वेगवद्वसुधातले ॥ २७ ॥ स
भग्नबाहूरुभुजो विह्वलः शोणितोक्षितः ॥ मुमोह सहसा वीरो मुहूर्तं कपिकुञ्जरः ॥ २८ ॥ स समाश्वस्य सहसा सं-
क्रुद्धो राजमातुलः ॥ वानरान्वारयामास दण्डेन मधुमोहितान् ॥ २९ ॥ स कथंचिद्विमुक्तस्तैर्वानरैर्वानरर्षभः ॥
उवाचैकान्तमाश्रित्य भृत्यान् स्वान् समुपागतान् ॥ ३० ॥ एते तिष्ठन्तु गच्छामो भर्ता नो यत्र वानरः ॥ सु
ग्रीवो विपुलग्रीवः सह रामेण तिष्ठति ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

भिधेयत्वं च ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इहेति ॥ गच्छाम इति तैः साहित्येन बहुवचनम्। आत्मनि बहुवचनं वा ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ स इति ॥ गतायुष इत्यधिक्षेपवचनम् ॥ ३४ ॥ वध्या ह्येत इति ॥ अमर्षप्रभवः अक्षमाजन्यः । रोषस्य तज्जन्यत्वं च यो यस्मै न सहते तस्मै क्रुद्ध्यतीति प्रसिद्धम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ निमेषान्तरेति ॥ निमेषान्तरमात्रेण निमेषावकाशमात्रेण । वनालयः वानरः ॥ ३७ ॥ रामं चेति ॥ सम-

सर्वं चैवाङ्गदे दोषं श्रावयिष्यामि पार्थिवे ॥ अमर्षी वचनं श्रुत्वा घातयिष्यति वानरान् ॥३२॥ इष्टं मधुवनं ह्येतत्सुग्रीवस्य महात्मनः॥पितृपैतामहं दिव्यं देवैरपि दुरासदम् ॥३३॥ स वानरानिमान्सर्वान् मधुलुब्धान् गतायुषः ॥ घातयिष्यति दण्डेन सुग्रीवः ससुहृज्जनान् ॥ ३४ ॥ वध्या ह्येते दुरात्मानो नृपाज्ञापरिभाविनः ॥ अमर्षप्रभवो रोषः सफलो नो भविष्यति ॥ ३५ ॥ एवमुक्त्वा दधिमुखो वनपालान् महाबलः ॥ जगाम सहसोत्पत्य वनपालैः समन्वितः ॥ ३६ ॥ निमेषान्तरमात्रेण स हि प्राप्तो वनालयः ॥ सहस्रांशुसुतो धीमान् सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ३७॥ रामं च लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा सुग्रीवमेव च ॥ समप्रतिष्ठां जगतीमाकाशान्निपपात ह ॥ ३८ ॥ सन्निपत्य महावीर्यः सर्वैस्तैः परिवारितः ॥ हरिर्दधिमुखः पालैः पालानां परमेश्वरः ॥ ३९ ॥ स दीनवदनो भूत्वा कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् ॥ सुग्रीवस्य शुभौ मूर्ध्ना चरणौ प्रत्यपीडयत् ॥ ४० ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ ॥

ततो मूर्ध्ना निपतितं वानरं वानरर्षभः ॥ दृष्ट्वैवोद्विग्नहृदयो वाक्यमेतदुवाच ह ॥१॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कस्मात्त्वं पादयोः पतितो मम ॥ अभयं ते भवेद्वीर सर्वमेवाभिधीयताम् ॥२॥ स तु विश्वासितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना ॥ उत्थाय सुमहाप्राज्ञो वाक्यं दधिमुखोऽब्रवीत् ॥३॥ नैवर्क्षरजसा राजन्न त्वया नापि वालिना ॥ वनं निसृष्टपूर्वं हि भक्षितं तच्च वानरैः ॥४॥

प्रतिष्ठां समतलाम् । जगतीं भूमिम् ॥ ३८ ॥ अस्मिन्सर्गे चत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ३९॥४०॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ॥ ॥

तत इत्यादि ॥ उद्विग्नहृदयः भीतहृदयः । मातुलस्यापि पादपतनं स्वामित्वानुसारेण ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ नैवेति ॥ न निसृष्टपूर्वं यथेच्छभोगाय न

वृत्तपूर्वम् । वानरैः अङ्गदप्रमुखैः । अन्यथा सुग्रीववाक्ये अङ्गदानुवादविरोधात् । भक्षितमिति वनैकदेशमधुपटलविषयम् ॥४॥ एभिरिति ॥ अचिन्तयित्वा अगणयित्वा । मधूनीति फलानामुपलक्षणम् । भक्षयन्ति पिबन्ति चेत्युक्तेः । यद्वा मधून्येव भक्षयन्ति भक्ष्यवत्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ शिष्टमिति॥ शिष्टम् अवशिष्टम् मधुपटलम् । अत्र मधुवने। अपविध्यन्ति। ध्वंसयन्ति भक्षयन्ति मधुपटलमित्यर्थः ॥ ६॥ इमे हीति ॥ हिशब्दः पादपूरणे । सम्प्रध-

एभिः प्रधर्षिताश्चैव वानरा वनरक्षिभिः ॥ मधून्यचिन्तयित्वेमान्भक्षयन्ति पिबन्ति च ॥ ५ ॥ शिष्टमत्रापविध्यन्ति भक्षयन्ति तथापरे ॥ निवार्यमाणास्ते सर्वे भ्रुवौ वै दर्शयन्ति हि ॥ ६ ॥ इमे हि संरब्धतरास्तथा तैः संप्रधर्षिताः ॥ वारयन्तो वनात्तस्मात्क्रुद्धैर्वानरपुङ्गवैः ॥ ७ ॥ ततस्तैर्बहुभिर्वीरैर्वानरैर्वानरर्षभ ॥ संरक्तनयनैः क्रोधाद्धरयः प्रविचालिताः ॥ ८ ॥ पाणिभिर्निहताः केचित्केचिज्जानुभिराहताः॥ प्रकृष्टाश्च यथाकामं देवमार्गं च दर्शिताः ॥ ९ ॥ एवमेते हताः शूरास्त्वयि तिष्ठति भर्तरि ॥ कृत्स्नं मधुवनं चैव प्रकामं तैः प्रभक्ष्यते ॥ १० ॥ एवं विज्ञाप्यमानं तं सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ अपृच्छत्तं महाप्राज्ञो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ११ ॥ किमयं वानरो राजन् वनपः प्रत्युपस्थितः ॥ कं चार्थमभिनिर्दिश्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना ॥ लक्ष्मणं प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः॥१३॥ आर्य लक्ष्मण संप्राह वीरो दधिमुखः कपिः ॥ अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्भक्षितं मधु वानरैः ॥ १४ ॥ विचित्य दक्षिणामाशामागतैर्हरिपुङ्गवैः ॥ १५ ॥ नैषामकृतकृत्यानामीदृशः स्यादुपक्रमः ॥ आगतैश्च प्रमथितं यथा मधुवनं हि तैः ॥ १६ ॥ धर्षितं च वनं कृत्स्नमुपयुक्तं च वानरैः ॥ १७॥

र्षणचिह्नस्य दृश्यमानत्वाभिप्रायेण प्रसिद्धिपरो वा ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ आर्येत्यादि ॥ अङ्गदप्रमुखैरिति । अत्र विशिष्यानुवादाद्दधिमुखवाक्ये वानरपुङ्गवैरित्यत्रापि विशेषणपरत्वं बोध्यम् ॥१४॥१५॥नैषामिति ॥ वनं प्रमथितं भग्नम् । धर्षितम् आक्रान्तम् । मधु च

भक्षितम् । यथा येन प्रकारेण । एषामकृतकृत्यानामीदृश उपक्रमो न स्यादिति मन्य इति योजना ॥ १६ ॥ १७ ॥ कृतकृत्यत्वं विशेषयति—वन-
मित्यादिना ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ न चेति ॥ वनमिति । मधुवनधर्षणमेव सीतादर्शने लिङ्गमिति भावः । दत्तवरं दिव्य-

वनं यदाभिपन्नास्ते साधितं कर्म वानरैः ॥ दृष्टा देवी न संदेहो न चान्येन हनूमता ॥ न ह्यन्यः साधने हेतुः
कर्मणोस्य हनूमतः ॥ १८ ॥ कार्यसिद्धिर्मतिश्चैव तस्मिन्वानरपुङ्गवे ॥ व्यवसायश्च वीर्यं च श्रुतं चापि प्रति-
ष्ठितम् ॥ १९ ॥ जाम्बवान्यत्र नेता स्यादङ्गदश्च महाबलः ॥ हनूमांश्चाप्यधिष्ठाता न तस्य गतिरन्यथा ॥२०॥
अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्हतं मधुवनं किल ॥ वारयन्तश्च सहितास्तथा जानुभिराहताः ॥ २१ ॥ एतदर्थमयं प्राप्तो
वक्तुं मधुरवागिह ॥ नाम्ना दधिमुखो नाम हरिः प्रख्यातविक्रमः ॥ २२ ॥ दृष्टा सीता महाबाहो सौमित्रे
पश्य तत्त्वतः ॥ अभिगम्य तथा सर्वे पिबन्ति मधु वानराः ॥ २३ ॥ न चाप्यदृष्ट्वा वैदेहीं विश्रुताः पुरुषर्षभ ॥
वनं दत्तवरं दिव्यं धर्षयेयुर्वनौकसः ॥२४॥ ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा लक्ष्मणः सहराघवः ॥ श्रुत्वा कर्णसुखां
वाणीं सुग्रीववदनाच्च्युताम् ॥ प्राहृष्यत भृशं रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ २५ ॥ श्रुत्वा दधिमुखस्येदं
सुग्रीवस्तु प्रहृष्य च ॥ वनपालं पुनर्वाक्यं सुग्रीवः प्रत्यभाषत ॥ २६ ॥ प्रीतोस्मि सोहं यद्भुक्तं वनं तैः
कृतकर्मभिः ॥ मर्षितं मर्षणीयं च चेष्टितं कृतकर्मणाम् ॥ २७ ॥ इच्छामि शीघ्रं हनुमत्प्रधानान् शाखामृगां-
स्तान् मृगराजदर्पान् ॥ द्रष्टुं कृतार्थान् सह राघवाभ्यां श्रोतुं च सीताधिगमे प्रयत्नम् ॥ २८ ॥

मित्यनेन ऋक्षरजसे ब्रह्मणा दत्तमित्यवगम्यते ॥२४॥२५॥ श्रुत्वेति ॥ द्वितीयसुग्रीवशब्दस्य शोभनग्रीव इत्यवयवार्थो विवक्षितः । क्रियाभेदेनापुनरु-
क्तिर्वा ॥२६॥२७॥ इच्छामीति ॥ हनुमत्प्रधानान् हनुमत्प्रमुखान् । कृतार्थान् कृतकृत्यान् । प्रयत्नं प्रयासम् । तेभ्यः श्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः ॥२८॥

अथ प्रत्युपकारार्थं सुग्रीवः स्वोद्योगसाफल्यदर्शनात् भृशं ननन्देत्याह—प्रीतिस्फीताक्षौ संप्रहृष्टौ कुमारौ दृष्ट्वा सिद्धार्थौ वानराणां च राजा। अङ्गैः संहृष्टैः कर्मसिद्धिं विदित्वा बाह्वोरासन्नां सोतिमात्रं ननन्द ॥ प्रीत्या संतोषेण। संप्रहृष्टौ रोमस्विति शेषः। हृषितरोमाणावित्यर्थः। "हृषेर्लोमसु" इति विकल्पादिङभावः। एवम् अङ्गैः संहृष्टैरित्यत्रापि द्रष्टव्यम्। कर्मसिद्धिं बाह्वोरासन्नां हस्तप्राप्तां विदित्वा। निश्चित्येत्यर्थः। जागतं वैश्वदेवीवृत्तम्। पञ्चाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ याविति लक्षणात्। अस्मिन्सर्गे एकोनत्रिंशच्छ्लोकाः ॥ २९॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० शृङ्गार० सुन्दर० त्रिष०सर्गः॥६३॥

प्रीतिस्फीताक्षौ संप्रहृष्टौ कुमारौ दृष्ट्वा सिद्धार्थौ वानराणां च राजा ॥ अङ्गैः संहृष्टैः कर्मसिद्धिं विदित्वा बा-
ह्वोरासन्नां सोतिमात्रं ननन्द ॥ २९ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥
सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु हृष्टो दधिमुखः कपिः ॥ राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं चाभ्यवादयत् ॥ १ ॥ स प्रणम्य च सुग्रीवं
राघवौ च महाबलौ ॥ वानरैः सहितैः शूरैर्दिवमेवोत्पपात ह ॥ २ ॥ स यथैवागतः पूर्वं तथैव त्वरितं गतः ॥ निप-
त्य गगनाद्भूमौ तद्वनं प्रविवेश ह ॥ ३ ॥ स प्रविष्टो मधुवनं ददर्श हरियूथपान् ॥ विमदानुत्थितान्सर्वान् मेहमा-
नान्मधूदकम् ॥ ४ ॥ स तानुपागमद्वीरो बद्ध्वा करपुटाञ्जलिम् ॥ उवाच वचनं श्लक्ष्णमिदं हृष्टवदङ्गदम् ॥ ५ ॥
सौम्य रोषो न कर्तव्यो यदेभिरभिवारितः ॥ अज्ञानाद्रक्षिभिः क्रोधाद्भवन्तः प्रतिषेधिताः ॥ ६ ॥ ॥

सुग्रीवेणेत्यादि ॥ सहितैः स्नेहातिरेकेणान्योन्यं युक्तैः। वानरैः सहितैरिति पाठः ॥१॥२॥३॥ स प्रविष्ट इति ॥ विमदानित्यत्र हेतुमाह—मेहमानानिति। मेहमानान् मेहयतः। मूत्रयत इत्यर्थः। एतेन मूत्रणान्मधूनि जीर्णानीति गम्यते। अत एव [वि]मदत्वम्। मधूनि च उदकानि च मधूदकमिति द्वन्द्वैकवद्भावः। उदकानि चात्र अनुपानत्वेन पीतानि तदाह वाहटः—अनुपानं हिमं वारि यवगोधूमयोर्हितम्। दध्नि मद्ये विसे क्षौद्रे कोष्णं पिष्टमयेषु चेति ॥ ४ ॥ स तानिति ॥ करपुटाञ्जलिं करतलयोरञ्जलिम्। सम्यक् संयुक्तकरतलाञ्जलिमित्यर्थः ॥ ५ ॥ सौम्येति ॥ एभिः वानरैः अभिवारितः अभिवारितोऽसीति यत् अत्रार्थे रोषो न कर्तव्यः। भवन्त इति पूजायां बहुवचनम्। न च हनुमदादिकमादाय बहुवचनम् उत्तरश्लोकेपि युवराजस्त्व-

मित्युक्तेः । अज्ञानात्क्रोधात् । अज्ञानप्रयुक्तक्रोधादित्यर्थः । अभिवारितमिति पाठे लिङ्गव्यत्यय आर्षः । केचित्तु अज्ञानात् क्रोधाच्च भवन्तः प्रतिषेधिता इत्येतत् परिवारितं परिवारणं प्रति रोषो न कर्तव्य इति योजयन्ति ॥ ६ ॥ क्रोधाद्वारणे कृते कुतो रोषो न कर्तव्यस्स्यादित्याशङ्क्य क्रोधस्याज्ञानकृतत्वादित्याह–युवराज इति ॥ दोषः निवारणरूपापराधः ॥ ७ ॥ आख्यातं हीति ॥ उपयातम् आगमनम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ शङ्क इति ॥ अयं वृत्तान्तः अस्मदागमनवृत्तान्तः ॥ १२ ॥ पीत्वेति ॥ किं शेषं न किंचिदपि शिष्टमित्यर्थः । किन्तु मे गुरुः सुग्रीवो यत्र

युवराजस्त्वमीशश्च वनस्यास्य महाबल ॥ मौर्ख्यात्पूर्वं कृतो दोषस्तं भवान्क्षन्तुमर्हति ॥ ७ ॥ आख्यातं
हि मया गत्वा पितृव्यस्य तवानघ ॥ इहोपयातं सर्वेषामेतेषां वनचारिणाम् ॥ ८ ॥ स त्वदागमनं श्रु-
त्वा सहैभिर्हरियूथपैः ॥ प्रहृष्टो न तु रुष्टोसौ वनं श्रुत्वा प्रधर्षितम् ॥ ९ ॥ प्रहृष्टो मां पितृव्यस्ते सुग्रीवो
वानरेश्वरः ॥ शीघ्रं प्रेषय सर्वांस्तानिति होवाच पार्थिवः ॥ १० ॥ श्रुत्वा दधिमुखस्येदं वचनं श्लक्ष्णमङ्-
गदः ॥ अब्रवीत्तान्हरिश्रेष्ठो वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ११ ॥ शङ्के श्रुतोयं वृत्तान्तो रामेण हरियूथपाः ॥ त-
त्क्षमं नेह नः स्थातुं कृते कार्ये परन्तपाः ॥ १२ ॥ पीत्वा मधु यथाकामं विश्रान्ता वनचारिणः ॥ किं शे-
षं गमनं तत्र सुग्रीवो यत्र मे गुरुः ॥ १३ ॥ सर्वे यथा मां वक्ष्यन्ति समेत्य हरियूथपाः ॥ तथास्मि कर्ता कर्तव्ये
भवद्भिः परवानहम् ॥ १४ ॥ नाज्ञापयितुमीशोहं युवराजोस्मि यद्यपि ॥ अयुक्तं कृतकर्माणो यूयं धर्षयितुं मया ॥ १५ ॥

वर्तेते तत्र गमनमेव शेषमित्यर्थः । किंशेषं गमनं तच्च सुग्रीवो यत्र मे गुरुरिति पाठे अस्माकं गमनं किंशेषं किंचिच्छेषम् । तच्च गमनशेषं च सुग्रीवो यत्र तत्र गमनमिति संबन्धः ॥ १३ ॥ विनयपूर्वकं सर्वसंमेलनं समर्थयते–सर्व इति ॥ तथास्मि कर्ता आह्वानं करिष्यामीत्यर्थः । कर्तव्ये कार्ये । भवद्भिः अहं परवान् । भवद्भिर्यथा नियुक्तं तथा करिष्यामि । गन्तव्यमित्युक्ते गमिष्यामः स्थातव्यमित्युक्ते स्थास्याम इत्यर्थः ॥ १४ ॥ युवराजत्वात् भवानेव कर्तव्याकर्तव्यनियन्तेत्यत आह–नाज्ञापयितुमिति ॥ ईशः स्वतन्त्रः । कृतकर्माणः कृतोपकाराः यूयं मया धर्षयितुम्

अनादर्तुं परतन्त्रीकर्तुमिति यावत्। अयुक्तम् अयुक्ता इत्यर्थः। आर्षमव्ययमेतत्। शक्यामितिवत्सामान्योपक्रमान्नपुंसकैकत्वनिर्देश इत्यप्याहुः ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ एवमिति ॥ अहमिति मन्यते गर्विष्ठो भवतीति यावत् ॥ १७ ॥ तव चेति ॥ सन्नतिः विनयः ॥ १८ ॥ सर्वे वयमिति ॥ कृतक्षणाः कृतावसराः। अवसरप्रतीक्षा इति यावत् ॥ १९ ॥ २० ॥ एवं त्विति ॥ बाढमित्यङ्गीकारे। इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेन पूर्वापरयोरन्वेति। एवं तेषां वदतां

ब्रुवतश्चाङ्गदस्यैवं श्रुत्वा वचनमव्ययम् ॥ प्रहृष्टमनसो वाक्यमिदमूचुर्वनौकसः॥१६॥ एवं वक्ष्यति को राजन् प्रभुः सन्वानरर्षभ ॥ ऐश्वर्यमदमत्तो हि सर्वोहमिति मन्यते ॥ १७॥ तव चेदं सुसदृशं वाक्यं नान्यस्य कस्य चित् ॥ सन्नतिर्हि तवाख्याति भविष्यच्छुभयोग्यताम् ॥ १८ ॥ सर्वे वयमपि प्राप्तास्तत्र गन्तुं कृतक्षणाः ॥ स यत्र हरिवीराणां सुग्रीवः पतिरव्ययः ॥ १९ ॥ त्वया ह्यनुक्तैर्हरिभिर्नैव शक्यं पदात्पदम् ॥ क्वचिद्गन्तुं हरिश्रेष्ठ ब्रूमः सत्यमिदं तु ते ॥ २० ॥ एवं तु वदतां तेषामङ्गदः प्रत्यभाषत ॥ बाढं गच्छाम इत्युक्त्वा खमुत्पेतुर्महाबलाः ॥ २१ ॥ उत्पतन्तमनूत्पेतुः सर्वे ते हरियूथपाः ॥ कृत्वाकाशं निराकाशं यन्त्रोत्क्षिप्ता इवाचलाः ॥ २२ ॥ तेम्बरं सहसोत्पत्य वेगवन्तः प्लवङ्गमाः ॥ विनदन्तो महानादं घना वातेरिता यथा ॥ २३ ॥ अङ्गदे समनुप्राप्ते सुग्रीवो वानराधिपः ॥ उवाच शोकोपहतं रामं कमललोचनम् ॥ २४ ॥ समाश्वसिहि भद्रं ते दृष्टा देवी न संशयः ॥ नागन्तुमिह शक्यं तैरतीते समये हि नः ॥ २५ ॥ न मत्सकाशमागच्छेत्कृत्ये हि विनिपातिते ॥ युवराजो महाबाहुः प्लवतां प्रवरोङ्गदः ॥ २६ ॥ यद्यप्यकृतकृत्यानामीदृशः स्यादुपक्रमः ॥ भवेत्स दीनवदनो भ्रान्तविप्लुतमानसः ॥ २७ ॥ ॥ ॥

तेषु वदत्सु। अङ्गदः बाढमिति प्रत्यभाषत। गच्छाम इत्युक्त्वापि उत्पपात ॥ २१ ॥ उत्पतन्तमिति। निराकाशं निरवकाशम् ॥ २२ ॥ तेम्बरमिति ॥ अत्र जग्मुरित्यध्याहार्यम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ नेति ॥ विनिपातिते विघ्निते ॥ २६ ॥ यद्यपीति ॥ अकृतकृत्यानाम् अकृतकार्याणाम्। ईदृशः मधुवनभङ्गरूपः। उपक्रमः उद्योगः। यदि स्यात्तदाङ्गदो दीनवदनत्वादिविशिष्टो भवेत् ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥

पितृपैतामहमिति ॥ पिता चासौ पितामहश्च । पित्रा ब्रह्मणा ऋक्षरजसे दत्तं पितृपैतामहम् । प्लवगेश्वरः अङ्गदः ॥ २८ ॥ कौसल्येति ॥ हे राम कौसल्या सुप्रजाः सुप्रजावती । " नित्यमसिच् प्रजामेधयोः " इत्यसिच्प्रत्ययः । एवं देव्यवस्थानज्ञानेन भवतस्सत्तालाभादिदानीं कौसल्या सुप्रजावती अभूदिति

पितृपैतामहं चैतत्पूर्वकैरभिरक्षितम् ॥ न मे मधुवनं हन्यादहृष्टः प्लवगेश्वरः ॥ २८ ॥ कौसल्या सुप्रजा राम समाश्वसिहि सुव्रत ॥ दृष्टा देवी न संदेहो न चान्येन हनूमता ॥ २९ ॥ न ह्यन्यः कर्मणो हेतुः साधनेस्य हनूमतः ॥ हनूमति हि सिद्धिश्च मतिश्च मतिसत्तम ॥ व्यवसायश्च वीर्यं च सूर्ये तेज इव ध्रुवम् ॥ ३० ॥ जाम्बवान्यत्र नेता स्यादङ्गदश्च बलेश्वरः ॥ हनुमांश्चाप्यधिष्ठाता न तस्य गतिरन्यथा ॥ ३१ ॥ मा भूश्चिन्तासमायुक्तः संप्रत्यमितविक्रम ॥ ३२ ॥ ततः किलकिलाशब्दं शुश्रावासन्नमम्बरे ॥ हनुमत्कर्मदृप्तानां नर्दतां काननौकसाम् ॥ किष्किन्धामुपयातानां सिद्धिं कथयतामिव ॥ ३३ ॥ ततः श्रुत्वा निनादं तं कपीनां कपिसत्तमः ॥ आयताञ्चितलाङ्गूलः सोभवद्धृष्टमानसः ॥ ३४ ॥ आजग्मुस्तेपि हरयो रामदर्शनकाङ्क्षिणः ॥ अङ्गदं पुरतः कृत्वा हनूमन्तं च वानरम् ॥ ३५ ॥ तेऽङ्गदप्रमुखा वीराः प्रहृष्टाश्च मुदान्विताः ॥ निपेतुर्हरिराजस्य समीपे राघवस्य च ॥ ३६ ॥ हनुमांश्च महाबाहुः प्रणम्य शिरसा ततः ॥ नियतामक्षतां देवीं राघवाय न्यवेदयत् ॥ ३७ ॥ निश्चितार्थस्ततस्तस्मिन् सुग्रीवः पवनात्मजे ॥ लक्ष्मणः प्रीतिमान् प्रीतं बहुमानादवैक्षत ॥ ३८ ॥ प्रीत्या च रममाणोथ राघवः परवीरहा ॥ बहुमानेन महता हनुमन्तमवैक्षत ॥ ३९ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ ॥

शेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥ जाम्बवानिति ॥ यत्र कार्ये । नेता मन्त्री । बलेश्वरः सेनापतिः । अधिष्ठाता संरक्षक इत्यर्थः । तस्य कार्यस्य । गतिः सिद्धिः । अन्यथा विपरीता न भवेत् । संप्रति चिन्तासंयुक्तो मा भूः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तत इत्यादि ॥ सिद्धिं कथयतामिव । उत्साहेनेति शेषः ॥ ३३ ॥ तत इति ॥ आयताञ्चितलाङ्गूलः आयतः दीर्घीकृतः अञ्चितः मालयवच्छृङ्गे समास्थापितः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ त इति ॥ प्रहृष्टाः सञ्जातपुलकाः ॥ ३६ ॥ हनुमांश्चेति ॥ नि-

यतामिति । अक्षतत्वेप्यनियतत्वे वैय्यर्थ्यम् नियतत्वेपि क्षतत्वे च तथा । ततः आवश्यकमुभयं संग्रहेण दर्शयति॥ अस्मिन्सर्गे सार्धैकोनचत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ तत इति ॥ प्रवृत्तिं वार्ताम् ॥ १ ॥ २ ॥ रावणेति ॥ रोधं निरोधम् । यश्चायं समयः कृतः । मासद्वयादूर्ध्वं हनिष्यामीति यः संकेतो रावणेन कृत इत्यर्थः ।

ततः प्रस्रवणं शैलं ते गत्वा चित्रकाननम् ॥ प्रणम्य शिरसा रामं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ १ ॥ युवराजं पुरस्कृत्य सुग्रीवमभिवाद्य च ॥ प्रवृत्तिमथ सीतायाः प्रवक्तुमुपचक्रमुः ॥ २ ॥ रावणान्तःपुरे रोधं राक्षसीभिश्च तर्जनम् ॥ रामे समनुरागं च यश्चायं समयः कृतः ॥ एतदाख्यान्ति ते सर्वे हरयो रामसन्निधौ ॥ ३ ॥ वैदेहीमक्षतां श्रुत्वा रामस्तूत्तरमब्रवीत् ॥ ४ ॥ क्व सीता वर्तते देवी कथं च मयि वर्तते ॥ एतन्मे सर्वमाख्यात वैदेहीं प्रति वानराः ॥ ५ ॥ रामस्य गदितं श्रुत्वा हरयो रामसन्निधौ ॥ चोदयन्ति हनूमन्तं सीतावृत्तान्तकोविदम् ॥ ६ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तेषां हनुमान्मारुतात्मजः॥ प्रणम्य शिरसा देव्यै सीतायै तां दिशं प्रति॥उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः सीताया दर्शनं यथा॥७॥समुद्रं लङ्घयित्वाहं शतयोजनमायतम् ॥ अगच्छं जानकीं सीतां मार्गमाणो दिदृक्षया॥८॥ तत्र लङ्केति नगरी रावणस्य दुरात्मनः ॥ दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे वसति दक्षिणे ॥९॥ तत्र दृष्टा मया सीता रावणान्तःपुरे सती ॥ संन्यस्य त्वयि जीवन्ती रामा राम मनोरथम् ॥ १० ॥ दृष्टा मे राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ राक्षसीभिर्विरूपाभी रक्षिता प्रमदावने ॥ ११ ॥

मासशब्दः पक्षपर इत्युक्तं प्राक् । तामिति शेषः ॥३॥४॥५॥६॥श्रुत्वा त्वित्यादि ॥ प्रणामश्च सीतायाः स्मरणकृत इति बोध्यम् । सीताया दर्शनं यथेति । येन प्रकारेण सीतादर्शनं जातं तेन प्रकारेणोवाचेत्यन्वयः ॥७॥ समुद्रमिति । दिदृक्षया न तु श्रोतुमिच्छया । मार्गमाण इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तत्रेति ॥ तत्र लङ्कने कृते सति ॥ ९ ॥ तत्र दृष्टेति ॥ हे राम रामा सीता त्वयि मनोरथं स्वाभिलाषम् संन्यस्य जीवन्ती । त्वदभिलाषेण धृतजीवितेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

दुःखमित्यर्थम् ॥ आसाद्यते आसीदति । आर्षो यत् ॥ १२ ॥ रावणान्तःपुर इत्यादि ॥ एकवेणीधरा त्रिधा विभागं विना बद्धः केशपाशः एकवेणी-त्युच्यते । अधःशय्या स्थण्डिलशायिनी । मर्तव्ये मरणे कृतनिश्चया ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तत इति ॥ सर्वमर्थं च दर्शिता सुग्रीवसख्यप्रभृतिसर्वमर्थं च बोधिता ॥ १६ ॥ नियत इति ॥ समुदाचारः परपुरुषाचिन्तकत्वादिः । त्वयि भक्तिश्च । वर्तत इति शेषः । तपसा अनशनेन ॥ १७ ॥ १८ ॥ अभि-

दुःखमासाद्यते देवी तथाऽदुःखोचिता सती ॥ १२ ॥ रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ एकवेणी-
धरा दीना त्वयि चिन्तापरायणा ॥ १३ ॥ अधःशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे ॥ रावणाद्विनिवृत्ता-
र्था मर्तव्यकृतनिश्चया ॥ देवी कथंचित्काकुत्स्थ त्वन्मना मार्गिता मया ॥ १४ ॥ इक्ष्वाकुवंशविख्यातिं
शनैः कीर्तयतानघ ॥ सा मया नरशार्दूल विश्वासमुपपादिता ॥ १५ ॥ ततः संभाषिता देवी सर्वमर्थं च द-
र्शिता ॥ रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा प्रीतिमुपागता ॥ १६ ॥ नियतः समुदाचारो भक्तिश्चास्यास्तथा त्व-
यि ॥ १७ ॥ एवं मया महाभागा दृष्टा जनकनन्दिनी ॥ उग्रेण तपसा युक्ता त्वद्भक्त्या पुरुषर्षभ ॥ १८ ॥
अभिज्ञानं च मे दत्तं यथा वृत्तं तवान्तिके ॥ चित्रकूटे महाप्राज्ञ वायसं प्रति राघव ॥ १९ ॥ विज्ञाप्यश्च
नरव्याघ्रो रामो वायुसुत त्वया ॥ अखिलेनेह यद् दृष्टमिति मामाह जानकी ॥ २० ॥ अयं चास्मै प्रदा-
तव्यो यत्नात्सुपरिरक्षितः ॥ ब्रुवता वचनान्येवं सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ २१ ॥ एष चूडामणिः श्रीमान्म-
या सुपरिरक्षितः ॥ मनःशिलायास्तिलको गण्डपार्श्वे निवेशितः ॥ २२ ॥ ॥

ज्ञानमिति ॥ अभिज्ञानं चिह्नभूतं वाक्यम् तवान्तिके पूर्वं यथा येन प्रकारेण जातं तथा दत्तमित्यर्थः । तदेव दर्शयति—चित्रकूट इति । सदस्यवक्तव्यत्वा-त् सूचनोक्तिः ॥ १९ ॥ विज्ञाप्यश्चेति ॥ अखिलेनेति । रावणागमनादिकमित्यर्थः ॥ २० ॥ अयं चास्मा इत्यादि ॥ सुग्रीवस्योपशृण्वतः सुग्रीवे समी-पे शृण्वति सति । एवं एष चूडामणिरित्यारभ्य रक्षसां वशमागतेत्यन्तवक्ष्यमाणप्रकारेण । वचनानि रामं प्रति मयोक्तवचनानि । ब्रुवता त्वया । अयं मणि-

रित्यर्थः। प्रदातव्यः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इति मामिति ॥ मृगीवोत्फुल्ललोचना। त्रासातिशयादिति भावः ॥२५॥ एतदेवेति ॥ सन्तीर्यतेनेनेति संतारः सेतुः॥२६॥ ताविति ॥ पूर्ववद्वैश्वदेवीवृत्तम्। समुद्रतरणे सुरसानिरसनादिकम् अक्षवधलङ्कादहनादिकं सजातीयेभ्यः पूर्वमुक्तमपि प्रभुसंनिधावात्मश्लाघायां पर्यवस्येदिति नोक्तमिति ध्येयम्। स्ववृत्तान्तं सर्वमाख्यातवानिति सामान्येन वक्तुं युक्तत्वेप्यङ्गदसन्निधौ प्रपञ्चनं गोप्यविशेषगोपनार्थम्। अत्र त्वप्रपञ्चनम् अकथनीयाकथनार्थं चेति ज्ञेयम् ॥ अस्मिन्सर्गे सार्धसप्तविंशतिश्लोकाः ॥ २७ ॥ इति श्रीगो० रा० सु० पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥६५॥

त्वया प्रणष्टे तिलके तं किल स्मर्तुमर्हसि ॥ एष निर्यातितः श्रीमान्मया ते वारिसंभवः ॥ २३ ॥ एतं दृष्ट्वा प्रमोदिष्ये व्यसने त्वामिवानघ ॥ जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज ॥ ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयं रक्षसां वशमागता ॥ २४ ॥ इति मामब्रवीत्सीता कृशाङ्गी धर्मचारिणी ॥ रावणान्तःपुरे रुद्धा मृगीवोत्फुल्ललोचना ॥ २५ ॥ एतदेव मयाख्यातं सर्वं राघव यद्यथा ॥ सर्वथा सागरजले संतारः प्रविधीयताम् ॥ २६ ॥ तौ जाताश्वासौ राजपुत्रौ विदित्वा तच्चाभिज्ञानं राघवाय प्रदाय ॥ देव्या चाख्यातं सर्वमेवानुपूर्व्याद्वाचा संपूर्णं वायुपुत्रः शशंस ॥ २७ ॥

इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमुक्तो हनुमता रामो दशरथात्मजः ॥ तं मणिं हृदये कृत्वा प्ररुरोद सलक्ष्मणः ॥ १ ॥ तं तु दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं राघवः शोककर्शितः ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ यथैव धेनुः स्रवति स्नेहाद्वत्सस्य वत्सला ॥ तथा ममापि हृदयं मणिरत्नस्य दर्शनात् ॥३॥ मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण मे ॥ वधूकाले यथा बद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते ॥४॥

एवमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ यथैवेति॥ यथा वत्सला वत्से स्नेहवती धेनुः। वत्सस्य स्नेहाद्वत्सविषयकस्नेहात्। स्रवत्येव द्रवन्त्येव। तथा मणिरत्नस्य मणिश्रेष्ठस्य दर्शनान्मम हृदयं द्रवति ॥ ३ ॥ मणेरागतिमाह—मणिरत्नमिति ॥ मे श्वशुरेण जनकेन। वधूकाले वधूप्रतिग्रहकाले। विवाहकाल इत्यर्थः। यथा शोभते तथा बद्धमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

जनकेनापि कुतस्तल्लब्धं तत्राह—अयं हीति ॥ ५ ॥ मणिं तु दृष्ट्वा रामो वै त्रयाणां संस्मरिष्यतीति सीतयोक्तप्रकारेण स्मरति—इममिति ॥ इमं दृष्ट्वा तातस्य दशरथस्य। वैदेहस्य जनकस्य। दर्शनमद्यावगतः प्राप्तोस्मि। तदा ताभ्यां तस्या मूर्ध्नि बद्धत्वादिति भावः। इह वैदेहग्रहणं सीताजनन्या अप्युपलक्षणम्। सीतावाक्ये वीरो जनन्या मम चेत्युक्तेः। तत्र त्रयाणां संस्मरिष्यतीति त्रयग्रहणं बहुमात्रोपलक्षणम्। इह वैदेहस्यापि स्मरणोक्तेः ॥

अयं हि जलसंभूतो मणिः सज्जनपूजितः ॥ यज्ञे परमतुष्टेन दत्तः शक्रेण धीमता ॥ ५ ॥ इमं दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं यथा तातस्य दर्शनम्॥ अद्यास्म्यवगतः सौम्य वैदेहस्य तथा विभोः ॥ ६ ॥ अयं हि शोभते तस्याः प्रियाया मूर्ध्नि मे मणिः ॥ अस्याद्य दर्शनेनाहं प्राप्तां तामिव चिन्तये ॥ ७ ॥ किमाह सीता वैदेही ब्रूहि सौम्य पुनः पुनः ॥ पिपासुमिव तोयेन सिञ्चन्ती वाक्यवारिणा ॥ ८ ॥ इतस्तु किं दुःखतरं यदिमं वारिसंभवम्॥ मणिं पश्यामि सौमित्रे वैदहीमागतं विना ॥ ९ ॥ चिरं जीवति वैदेही यदि मासं धरिष्यति ॥ क्षणं सौम्य न जीवेयं विना तामसितेक्षणाम् ॥ १० ॥ नय मामपि तं देशं यत्र दृष्टा मम प्रिया ॥ न तिष्ठेयं क्षणमपि प्रवृत्तिमुपलभ्य च ॥ ११ ॥ कथं सा मम सुश्रोणी भीरुभीरुः सती सदा ॥ भयावहानां घोराणां मध्ये तिष्ठति रक्षसाम् ॥ १२ ॥ शारदस्तिमिरोन्मुक्तो नूनं चन्द्र इवाम्बुदैः ॥ आवृतं वदनं तस्या न विराजति राक्षसैः ॥ १३ ॥ किमाह सीता हनुमंस्तत्त्वतः कथयाद्य मे ॥ एतेन खलु जीविष्ये भेषजेनातुरो यथा ॥ १४ ॥ मधुरा मधुरालापा किमाह मम भामिनी ॥ मद्विहीना वरारोहा हनुमन्कथयस्व मे ॥ १५ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ इतस्त्विति ॥ आगतं मणिमित्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ कथमिति ॥ भीरुभीरुः अत्यन्तभीरुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ किमाहेति ॥ तत्त्वतः संकोचेन। किंचित् गोपनीयमिति भावः ॥१४॥ मधुरेति ॥ मधुरा सुन्दरी। मधुरालापा। येन तद्वचनानुवादेपि भवद्वचनं मधुरं भवतीत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ ॥

एवमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ पूर्वं संकुचितं विस्तृणीते—सुखेत्यादिना ॥ उभावपि पर्यायेण सुप्ताविति त्वया सार्धमित्युक्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तां त्वि-

एवमुक्तस्तु हनुमान् राघवेण महात्मना ॥ सीताया भाषितं सर्वं न्यवेदयत राघवे ॥ १ ॥ इदमुक्तवती देवी जान-
की पुरुषर्षभ ॥ पूर्ववृत्तमभिज्ञानं चित्रकूटे यथातथम् ॥ २ ॥ सुखसुप्ता त्वया सार्धं जानकी पूर्वमुत्थिता ॥ वाय-
सः सहसोत्पत्य विरराद स्तनान्तरे ॥ ३ ॥ पर्यायेण च सुप्तस्त्वं देव्यङ्के भरताग्रज ॥ पुनश्च किल पक्षी स दे-
व्या जनयति व्यथाम् ॥ ४ ॥ पुनः पुनरुपागम्य विरराद भृशं किल ॥ ततस्त्वं बोधितस्तस्याः शोणितेन समु-
क्षितः ॥ ५ ॥ वायसेन च तेनैव सततं बाध्यमानया ॥ बोधितः किल देव्या त्वं सुखसुप्तः परन्तप ॥ ६ ॥
तां तु दृष्ट्वा महाबाहो दारितां च स्तनान्तरे ॥ आशीविष इव क्रुद्धो निःश्वसन्नभ्यभाषथाः ॥ ७ ॥ नखाग्रैः केन
ते भीरु दारितं तु स्तनान्तरम् ॥ कः क्रीडति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना ॥ ८ ॥ निरीक्षमाणः सहसा वायसं स-
मवैक्षथाः ॥ नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैस्तामेवाभिमुखं स्थितम् ॥ ९ ॥ सुतः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः ॥
धरान्तरचरः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥ १० ॥ ततस्तस्मिन् महाबाहो कोपसंवर्तितेक्षणः ॥ वायसे त्वं कृथाः
क्रूरां मतिं मतिमतां वर ॥ ११ ॥ स दर्भं संस्तराद्गृह्य ब्रह्मास्त्रेण ह्ययोजयः ॥ स दीप्त इव कालाग्निर्जज्वालाभिमुखः
खगम् ॥१२॥ क्षिप्तवांस्त्वं प्रदीप्तं हि दर्भं तं वायसं प्रति ॥ ततस्तु वायसं दीप्तः स दर्भोनुजगाम ह ॥ १३ ॥ स पित्रा
च परित्यक्तः सुरैश्च समहर्षिभिः ॥ त्रीँल्लोकान्संपरिक्रम्य त्रातारं नाधिगच्छति ॥ १४ ॥ पुनरेवागतस्त्रस्तस्त्वत्स-
काशमरिन्दम ॥ स तं निपतितं भूमौ शरण्यः शरणागतम् ॥ १५ ॥ वधार्हमपि काकुत्स्थ कृपया पर्यपालयः ॥१६॥

त्यादि ॥ दारितां विदारिताम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ ॥

॥१७॥१८॥१९॥न नागा इति॥प्रतिसमासितुं प्रतिमुखं स्थातुम्॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥त्वच्छोकेति॥ त्वच्छोकविमुखः त्वच्छोकेन कार्यान्तर-

मोघमस्त्रं न शक्यं तु कर्तुमित्येव राघव ॥ भवांस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्तु स्म स दक्षिणम् ॥ १७ ॥ राम त्वां स
नमस्कृत्य राज्ञे दशरथाय च ॥ विसृष्टस्तु तदा काकः प्रतिपेदे स्वमालयम् ॥ १८ ॥ एवमस्त्रविदां श्रेष्ठः सत्त्ववा-
ञ्छीलवानपि ॥ किमर्थमस्त्रं रक्षःसु न योजयति राघवः ॥ १९ ॥ न नागा नापि गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः ॥ न च
सर्वे रणे शक्ता रामं प्रति समासितुम् ॥ २० ॥ तस्य वीर्यवतः कश्चिद्यद्यस्ति मयि संभ्रमः ॥ क्षिप्रं सुनिशितैर्बाणैर्ह-
न्यतां युधि रावणः ॥ २१ ॥ भ्रातुरादेशमाज्ञाय लक्ष्मणो वा परन्तपः ॥ स किमर्थं नरवरो न मां रक्षति राघवः ॥२२॥
शक्तौ तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्वग्निसमतेजसौ ॥ सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः ॥ २३ ॥ ममैव दुष्कृतं किंचि-
न्महदस्ति न संशयः ॥ समर्थौ सहितौ यन्मां नावेक्षेते परन्तपौ ॥ २४ ॥ वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रु-
भाषितम् ॥ पुनरप्यहमार्यां तामिद वचनमब्रुवम् ॥ २५ ॥ त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे ॥
रामे दुःखाभिभूते तु लक्ष्मणः परितप्यते ॥ २६ ॥ कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् ॥ अस्मिन्मुहू-
र्ते दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भामिनि ॥ २७ ॥ तावुभौ नरशार्दूलौ राजपुत्रावनिन्दितौ ॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ
लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ॥ २८ ॥ हत्वा च समरे रौद्रं रावणं सहबान्धवम् ॥ राघवस्त्वां वरारोहे स्वां पुरीं नय-
ते ध्रुवम् ॥ २९ ॥ यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते ॥ प्रीतिसंजननं तस्य प्रदातुं त्वमिहार्हसि ॥ ३० ॥
साभिवीक्ष्य दिशः सर्वा वेण्युद्ग्रथनमुत्तमम् ॥ मुक्त्वा वस्त्राद्ददौ मह्यं मणिमेतं महाबल ॥ ३१ ॥ ॥

विमुखः॥२६॥२७॥२८॥हत्वेति॥नयते नेष्यते॥वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् प्रयोगः॥२९॥३०॥साभिवीक्ष्य दिश इति॥ दिगवलोकनं राक्षस्यो दृष्ट्वा राव-
णाय वक्ष्यन्तीति भयेन वेण्यामुदग्रथ्यत इति वेण्युद्ग्रथनम्॥वेणीधार्यमित्यर्थः॥मुक्त्वा वस्त्रादिति वस्त्राञ्चलेन ग्रथितं मणिं मुक्त्वा ततः ददावित्यर्थः॥३१॥

तदलमिति ॥ मन्युः दैन्यम् । मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधीत्यमरः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ततो मयेति ॥ तव शोकेनापि नैव दशानित्यादिमदुक्त्या श्रुतेन । तदा मम पुरस्तादभिपीडिता । अदीनभाषिणा मया । शिवाभिः इष्टाभिः वाग्भिः । अभिप्रसादिता शान्ति

तदलं परितापेन देवि मन्युर्व्यपैतु ते ॥ एकोत्पातेन वै लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः ॥ २३ ॥ मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ ॥ त्वत्सकाशं महाभागे नृसिंहावागमिष्यतः ॥ २४ ॥ अरिघ्नं सिंहसंकाशं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ लक्ष्मणं च धनुष्पाणिं लङ्काद्वारमुपस्थितम् ॥ २५ ॥ नखदंष्ट्रायुधान्वीरान् सिंहशार्दूलविक्रमान् ॥ वानरान् वारणेन्द्राभान् क्षिप्रं द्रक्ष्यसि सङ्गतान् ॥ २६ ॥ शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु ॥ नर्दतां कपिमुख्यानामचिराच्छ्रोष्यसि स्वनम् ॥ २७ ॥ निवृत्तवनवासं च त्वया सार्धमरिन्दमम् ॥ अभिषिक्तमयोध्यायां क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ २८ ॥ ततो मया वाग्भिरदीनभाषिणा शिवाभिरिष्टाभिरभिप्रसादिता ॥ जगाम शान्तिं मम मैथिलात्मजा तवापि शोकेन तदाभिपीडिता ॥२९॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे आदिकाव्ये वाल्मीकीये चतुर्विंशतसहस्रिकायां संहितायां श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ ॥ श्रीमत्सुन्दरकाण्डः समाप्तः ॥

श्रीमत्सुन्दरकाण्डपठनश्रवणयोः फलम् ब्रह्माण्डपुराणे सप्तचत्वारिंशदुत्तरशततमे अध्याये—

काण्डस्य सुन्दराख्यस्य श्रवणात्पठनादपि । मां प्राप्नुयाज्जगद्धेतुं नात्र संदेह इष्यते ॥

दुःखनिवृत्तिम् जगाम ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥
इत्थं कौशिकवंशमौक्तिकमणिर्गोविन्दराजाभिधो वात्स्यश्रीशठकोपदेशिकपदद्वन्द्वैकसेवारतः ॥ पूर्वाचार्यकृता विलोक्य विविधा व्याख्या मुहुर्जानकीकान्तस्याप्रतिमाज्ञयैव तिलकं सौन्दर्यकाण्डे व्यधात् ॥१॥ श्रीरामानुजीयादिव्याख्यानस्थविशेषविषयसहित—श्रीगोविन्दराजीयव्याख्याने सु० समाप्तः ॥

इदं सुन्दरकाण्डं कल्याणस्थ—स्वकीय "लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणालये श्रीकृष्णदासात्मज—गङ्गाविष्णुना मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ॥ ॥ शके १८१६ संवत् १९५१